

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
İ.NƏSİMİ ADINA DİLÇİLİK İNSTİTUTU

TÜRK DİLLƏRİNİN TARİXİ-MÜQAYİSƏLİ
LEKSİKOLOGİYASI MƏSƏLƏLƏRİ

I cild

Bakı – 2004

Elmi redaktor: f.e.d. Məhəbbət Mirzəliyeva
Rəyçilər: f.e.d. Kamilə Vəliyeva
f.e.d. Məsud Mahmudov
Məsul: elmi işçi Şəkər Orucova
kiçik elmi işçi Aynel Məşədiyeva

Kitab türk dillərinin ayrı-ayrı leksik-semantik sahələrinə, tarixi-müqayisəli leksikologiyası və etimologiyası məsələlərinə, eləcə də müstəqillik dövründə türk dillərinin lüğət tərkibində baş verən dəyişikliklərə həsr olunan tədqiqatların toplusudur.

Əsər türkoloqlar, dilçi-magistr və aspirantlar, eləcə də filoloq-tələbələr üçün nəzərdə tutulur.

T $\frac{4602000000}{AB003035}$ 11 – 04

ÖN SÖZ

Türk dillərinin tarixi müqayisəli tədqiqi müqayisə olunan dillərin yalnız qrammatik və leksik baxımdan oxşar və fərqli cəhətlərinin, aşkar edilməsinə deyil, həm də bu dillərin tarixi inkişaf yolunun işıqlandırılmasına, əcdad dilin qrammatik quruluşunun, eləcə də qədim leksik qatının bərpasına xidmət edir. Bu cür araşdırmalar və tarixi etimoloji analizlər Azərbaycan dili, o cümlədən türk dillərinin leksik laylarının açılmasına imkan yaradır, son nəticədə isə türk dillərinin tarixi leksikologiyası sahəsində yeni-yeni tədqiqatlar üçün zəmin yaradır.

Leksik vahidlərin araşdırılması bir tərəfdən Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin inkişaf tarixini və mərhələlərini izləməyə, bir tərəfdən türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyasının yaradılmasına, digər tərəfdən isə türk ədəbi dillərinin inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə imkan verir. Dil faktlarının deskriptiv, tarixi-müqayisəli və etimoloji təhlili tarixi leksikologiyanın bir sıra problemlərinin həllində əhəmiyyətli rolə malikdir.

Türk dillərinin lüğət tərkibinin inkişaf tarixinin izlənilməsi, baş verən proseslərin araşdırılması, ayrı-ayrı sahə leksikasının tarixi-müqayisəli öyrənilməsi bu gün olduqca vacib və zəruridir. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun türk dilləri şöbəsinin 30 illik fəaliyyəti dövründə bu istiqamətdə apardığı elmi axtarış və tədqiqatların bu gün «Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri» kitabında toplanması və elmi ictimaiyyətə təqdim edilməsi məhz bu zərurətin labüd nəticəsi kimi qiymətləndirilməlidir.

İki cildlik «Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri» kitabının birinci cildinə türk dilləri şöbəsinin özülünü qoyan mərhum alimlərimizlə - filologiya elmləri doktoru, professor Əbdürrəhman Cavadov və filologiya elmləri doktoru Kamil Ramazanov kimi dilçilərimizlə yanaşı, vaxtilə onlarla çiyin-çiyinə işləmiş orta nəslin nümayəndələri f.e.d.Məhəbbət Mirzəliyeva, f.e.d. İsmayıl Kazımov və f.e.n.Ətibar Quliyevin, eləcə də şöbənin gənc və perspektivli əməkdaşları f.e.n.Baba Məhərrəmov, elmi işçi Valentina Qərənfil, kiçik elmi işçilər Elçin Məmmədov və Elnarə Ələkbərovanın türk dillərinin leksikasının müxtəlif məsələlərinə həsr olunmuş tədqiqatları daxil edilmişdir. Bu tədqiqatlar türk dillərinin, demək olar ki, bütün leksik-semantik sahələrini əhatə edir. Bu baxımdan qaçaq dilinin məişət leksikasına, türk dillərində bitki və quş adları, eləcə də toy mərasimlərinə, Azərbaycan dilinin fitonimlərinə həsr olunmuş araşdırmalar, türk dilləri leksikasının ən dərin laylarının üzə çıxarılması məqsədi ilə aparılan və qədim mənbələrə, möhtəşəm dil abidələrinə söykənən tədqiqatlar, eləcə də son 10 ildə - müstəqillik dövründə türk dillərində gedən proseslərin öyrənilməsinə dair hissələr xüsusi maraq doğurur. Onu da qeyd edək ki, bu cildə daxil olan bütün tədqiqatlar əsasən oğuz qrupu türk dillərinin materiallarına əsaslanır.

«Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri» kitabının 2005-ci ildə nəşr olunması nəzərdə tutulan ikinci cildinə isə, əsasən, qıpçaq və karluq qrupu türk dillərinin materialları əsasında yazılan elmi əsərlər, müstəqillik dövründə türk dillərinin leksik-semantik təbiətini, terminoloji mənzərəsini, eləcə də sözyaradıcılığı prosesindəki meyilləri əks etdirən tədqiqat işləri daxil ediləcəkdir.

«Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri» kitabının nəşrə hazırlanmasında şöbənin bütün əməkdaşlarının maddi və mənəvi dəstəyini yüksək qiymətləndirir, onların hər birinə, xüsusilə elmi işçi Şəkər xanım Orucovaya, kiçik elmi işçi Aynel xanım Məşədiyevaya və kitabın kompüterdə yığılması prosesində böyük zəhmət çəkmiş həmkarımız Ulviyyə xanım Hüseynovaya təşəkkür etməyi özümüzə borc bilir.

Kitabla bağlı fikir və mülahizələrini, eləcə də irad və tövsiyyələrini, dəyərli məsləhətlərini bizdən əsirgəməyən hər kəsə – hər bir oxucumuza dərin təşəkkür və minnətdarlığımızı bildiririk.

Unvanımız – Azərbaycan Respublikası, Bakı şəhəri,
Hüseyn Cavid prospekti, 31
(Akademiya şəhərciyi), Əsas Bina,
V mərtəbə, İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
Türk dilləri şöbəsi. (517-ci otaq)

F.e.d.Məhəbbət Mirzəliyeva

TÜRK DİLLƏRİNİN ETİMOLOGİYASINA DAİR

Ə.M.CAVADOV
filologiya elmləri doktoru, professor

TOY MƏRASİMLƏRİ

Hər bir dilin leksikası müəyyən sahə leksikalarından ibarətdir. Dilin ümumi qanunları əsasında formalaşan sahə leksikalarının özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Buna görə də istər ümumi dilçilikdə, istərsə də türkologiyada sahə leksikasının tədqiqinə geniş yer verilir. Ayırı-ayrı sahələrin leksikasına dair bir çox namizədlik dissertasiyaları yazılmışdır. Dilin leksikasından bəhs edən əsərlərdə də sahə leksikası xüsusi bölgəyə daxil edilmişdir. S.Cəfərov istifadə dairəsinə görə Azərbaycan dilinin leksikasını belə qruplaşdırır: dialekt leksikası, peşə-sənət leksikası, terminoloji leksika, jarqon leksikası, arqotizmlər.¹

Bu təsnifatda peşə-sənət leksikası sahə leksikasıdır. Müəllif qeyd edir ki, təsərrüfatın xarakterindən və inkişafından asılı olaraq onu səciyyələndirən sözlər də çox və ya az ola bilər. Azərbaycanda meyvəçilik, üzümçülük, atçılıq, arıçılıq, əkinçilik, tərəvəzçilik çox yayılmış təsərrüfat sahələrindədir və bunların hər birinə xas olan özünəməxsus peşə-sənət leksikası vardır.² Əlbəttə, burada sahə leksikasını əhatə edən sahələrin çox az hissəsinin adı çəkilmişdir. Belə ki, burada yalnız sənət-peşə ilə və təsərrüfatla əlaqədar sahələr göstərilmişdir. Təsərrüfatla bağlı bir çox sahələr də mövcuddur. Bunlardan biri mənəvi mədəniyyətlə bağlı sahədir. Türkologiyada bizə məlum olan bu sahəyə dair əsər R.Q.Axmetyanovun «Общая лексика духовной культуры народов среднего Поволжья» əsəridir.³

Mənəvi mədəniyyət anlayışının özü də çoxsahəlidir. Buraya mifologiya, adətlər, folklor istilahları, etika, estetika, şəxs adları və s. daxildir.

Mifoloji leksikanın müəyyən hissəsini teonimlər təşkil edir. M.Adilov Azərbaycan teonimlərini iki yerə bölür: real onimlər, qeyri-real onimlər. Müəllif real varlıqların ilahiləşdirilməsini real onim hesab edir. Məsələn, *qızıl öküz*, *qızıl xoruz*, *boz qurd* və s. teonimlərə qeyri-real onimləri daxil edir: *cın*, *div*, *pəri* və s.

İstər folklor, istər dini dünyagörüş və s. ilə bağlı dildə çoxlu sözlər vardır. Məsələn, Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğətində təkəcə *a*, *b*, *y*, *g*, *e* hərflərində aşağıdakı sözlər qeydə alınmışdır: *Allah*, *adaq*, *adaqlı*, *acu*, *adqoyma*, *adət*, *azan*, *ayaqaçma*, *bayatı*, *bəy*, *bəytərəfi*, *babi*, *babizim*, *bayqu*, *bayquş*, *düyyün*, *toz* və s. Bu sözlərin bir qismi arxaikləşmiş, bir

¹ Bax: S.Cəfərov. Müasir Azərbaycan dili (Leksika), Bakı, 1970, səh.72.

² Bax: Göstərilən əsər, səh. 75-76.

³ Р.Г. Ахметьянов. Общая лексика духовной культуры народов Среднего Поволжья, М., 1981.

⁴ Bu haqda ətraflı bax: M.Adilov. «Azərbaycan teonimləri», «Elm və həyat» jurnalı, 1987, № 8, s. 27-28.

sıra türk dillərində başqa sözlə ifadə olunur. Hətta Azərbaycan dilinin özündə müəyyən sözlərin müasir və arxaik forması vardır. İslam dininə görə bütün yaradılmışların sahibi Allahdır. Bu anlayış qədimlərdə *bayat* sözü ilə ifadə olunmuşdur. Yaxud *toy* sözü evvəllər tamamilə başqa mənanı bildirmişdir. Əlbəttə, bu sözlər türk dillərində müxtəlif inkişaf mərhələlərindən keçmişdir. Bu sahəyə daxil olan bütün sözlərin tarixi-tipoloji aspektdən təhlili, onların yeri gəldikdə etimologiyasını açmaq üçün zəruridir. Bunu nəzərə alaraq, burada bir neçə söz təhlil olunacaqdır: *ayna*, *bayat*, *bayat*, *toy*, *düyün*, *adaqlı*, *bay* və s.

AYNA – müasir Azərbaycan dilində *ayna* sözü «güzgü» və «şüşə» mənalarında işlənir.

Bundan başqa *ayna* sözü dialektlərdə «əhval» mənasında da işlənir. «Azərbaycan dialektoloji lüğətində» bu sözün aşağıdakı mənaları verilir:

- 1) Ayna (Kirovabad, Şamaxor, Qazax) isim: pəncərə, şüşə
- 2) Ayna (Şuşa, Qazax, Şamaxor) isim: parıltı, cila
- 3) Ayna (Şəki) isim: əhval⁵.

Ayna sözünün axırıncı mənası - «əhval» – dilimizin qədim dövrü ilə, qədim təsvürlərlə bağlıdır. Bir çox dialektlərdə (xüsusilə Göyçay, Şəki, Tovuz) təsadüf olunan «xəstənin aynası açıqdır», «xəstənin aynası tutqundur» ifadələrindəki *ayna* sözü «əhval» mənasındadır.

Ayna sözü haqqında

Dilin inkişafı ilə əlaqədar müəyyən sözlər zaman keçdikcə dildən çıxır. Müasir dili tərk etmiş sözlərin ən yaxşı mühafizəkarı yazılı abidələr, dialektlər, xalq yaradıcılığı nümunələridir. Yazılı abidələrdə, dialektlərdə və xalq yaradıcılığında təsadüf edilən sözlərin müəyyən hissəsi xalqın ictimai həyatı, onun coğrafi şəraiti, sənəti, dini görüşləri və s. ilə bağlı olur. Bu sözlərə çox zaman birləşmə daxilində təsadüf edilir. Qədimdən yaranan belə birləşmələr olduğu kimi nəsilən-nəslə keçir, onların tərkibindəki müəyyən sözlər isə ilk mənasını itirir və müasir oxucu bunların mənasını bilmir. Çox zaman birləşmələrin ümumi məzmunu danışan və dinləyəne aydın olur, lakin birləşmənin tərkibindəki sözün mənası qaranlıq qalır.

Yazılı abidələrdə və xalq yaradıcılığında işlənən sözlərin tədqiqi bir tərəfdən müasir dilimizin, digər tərəfdən isə tarixi leksikanın öyrənilməsi üçün əhəmiyyətlidir.

Dilimizin lüğətində vaxtı ilə işlənmiş, indi isə müəyyən tərkiblərdə özünü olduğu kimi göstərən sözlərdən biri *ayna*-dır. Bu sözə uyğun abidələrində⁶ və Azərbaycan dilinin qədim nümunələrindən biri olan «Kitabi-Dədə Qorqud» əsərində də rast gəlinir.

Dialektoloji lüğətdə dialektlərdə işlənən sözlər qeyd olunur. Lakin bu sözlərin izahına yer verilmir. Buna görə də lüğətdə *əhval* sözü verilir, lakin onun *ayna* ilə əlaqəsi göstərilir.

Ayna sözünün darlaşmış mənası – «əhval» mənası dilimizin qədim dövrü ilə, qədim təsvürlərlə bağlıdır. Bu söz qədim türk xalqları arasında vaxtı ilə çox işlənmişdir.

V.V.Radlov «Опыт словаря тюркских наречий» adlı lüğətində bu sözün beş mənasını verir. Müəllif bu mənələrdən birini aşağıdakı şəkildə izah edir:

Ayna – Злой, дух, демон, властелин подземного мира, повиллика.

Həmin lüğətdə nəzərə çarpan cəhətlərdən biri də *ayna* sözünün türk xalqlarında «cañ», «ruh», «ürək» mənalarında işlənməsidir.

Q.I.Donidze *aynam tutca* ifadəsini rus dilində «меня зло берет» və «мой черт держит» şəklində tərcümə etmişdir⁷.

Deməli, *ayna* dilimizdə vaxtı ilə «şeytan», «iblis», «şər qüvvə» mənalarını bildirmişdir. Q.I.Donidzenin əsərində *aynam tutca* ifadəsinin şəxssiz cümlə hesab edilməsi də təsadüfi deyildir. Çünki bəzi dilçilik osorlorində şəxssiz cümlələrin totemik təsvür nəticəsində yarandığı göstərilir.

Beləliklə, *ayna* sözü qədim insanın təbiət hadisələrinə münasibəti ilə əlaqədardır. Ta qədim dövrlərdən başlayaraq insan təbiət qüvvələrini öz təsvüründə xeyir və şər, işıq və qaranlıq kimi canlandırmışdır. Bu təsvür *ayna* sözündə də özünü göstərir.

Ayna şifahi ədəbiyyatda da öz əksini tapmışdır. Türk xalqlarının şifahi ədəbiyyatına dair toplanmış materiallar göstərir ki, Uryan xan, Abakan tatarları və Altay xalqları arasında *ayna* ilə əlaqədar bir sıra nağıl və əfsanələr yaranmışdır. Şər qüvvələrə qarşı mübarizə şifahi ədəbiyyatın əsas mövzusu olmuşdur⁸.

Y.M.Meletinski qəhrəmanlıq eposlarının mənşəyindən danışarkən göstərir ki, şər qüvvələrə – ayna, albalı və s.-lərə qarşı mübarizə yakut, xakas və başqa xalqların eposlarında mərkəzi yer tutur. Bu eposların çoxunda *ayna* xəstəlik, epidemiyaya yayan bir qüvvə kimi təsvir edilir. Xakas eposlarında *aynanın* uşağı oğurlaması geniş yayılmış mövzulardan biridir. Bir qayda olaraq, *aynanın* canı başqa yerdə olur, oğurlanmış uşaqlar tanrının köməkliyi ilə onun ruhunu məhv etməklə onu yox edirlər⁹.

Bütün bunlara əsasən, demək olar ki, *ayna* sözünün dilimizdə işlənən mənası şər qüvvələrə qarşı mübarizə ilə bağlıdır. Məlumdur ki, qədim zamandan insanda baş verən ruhi hallar xarici qüvvələrlə bağlanmışdır. İlk insanın təsvüründə *ayna* insanda baş verən bu və ya digər hadisənin səbəbkarı olmuş, sonralar isə bu qüvvə o hadisənin özünü əvəz etmişdir.

Ayna sözü və bu sözlə əlaqədar olan bir sıra sözlərə həm tək, həm də tərkib şəklində müasir dilimizdə, xüsusilə dialektlərdə rast gəlmək mümkündür.

⁷ В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. т.1, с.1, СПб, 1893, с. 17

⁸ Г.М.Донидзе. Безличные предложения в казахском языке, Абакан, 1959, сәһ. 18.

⁹ Вах: Образцы народной литературы тюркских племен, ч.IX, СПбБ 1907, сәһ. 119, 217, 222.

¹⁰ Е.М.Мелетинский. Происхождение героического эпоса. М., 1963, сәһ. 275, 282.

⁵ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. 1969, sәһ. 26-27.

⁶ С.Малов. Памятники древнетюркской письменности, М.-Л., 1965, сәһ. 117.

Yeri gəlmişkən göstərmək lazımdır ki, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında *ayna* sözü «İblis» mənasında işlənmişdir. Bu baxımdan əsərin müqəddiməsindəki aşağıdakı misralar maraqlıdır:

Sağış günündə ayna görglü,
Ayna günü oxuyanda xütbə görklü.

Bir çox dialektlərdə (xüsusilə Göyçay, Şəki, Tovuz) təsadüf edilən «*xəstənin aynası açıqdır*», «*xəstənin aynası tutqundur*» ifadələrindəki *ayna* da haqqında bəhs etdiyimiz mənə ilə bağlıdır. Çünki xəstələnmə, sağalma, sağalma, qəmlənmə kimi halların xarici qüvvə ilə əlaqələndirilməsi məlum məsələlərdəndir.

Başqa frazeoloji vahidlər kimi bu ifadə də bədii vasitədir. M.Müşfiqin «Qurban olduğum» şeirində aşağıdakı parça bu nöqteyi nəzərdən maraqlıdır:

O mənim sevgilim, o mənim anam,
Onsuz üzüm gülməz, açılmaz aynam.
Bilməm harda qaldı o nazlı durnam,
O xoş ədasına qurban olduğum.

İstər canlı danışiq dilində, istərsə də yazıda bəzən *ayna* əvəzinə *eynə* işlənir. Məs.: «Kimyaçıların Səməd Vurğun adına mədəniyyət sarayına gəlib, direktorun kabinetinə girəndə eynəsi açıldı» («Azərbaycan gəncləri», 1964, № 31).

Çox zaman «*xəstənin aynası açıqdır*» və «*xəstənin eynəsi açıqdır*» birləşmələrindən hansının daha doğru olması mübahisə törədir. «*Eynənin*»nin «*eynə*»dən törədiyi göstərilir.

Azərbaycan dialektlərində *a-mn e* və ya *ö-yə* keçməsi hadisəsinə təsadüf edilir. Bu hadisə ən çox söz əsasında *y* səşindən əvvəl özünü göstərir. M.Şirəliyev «Bakı dialekti»ndə *a*-nın *e*-yə keçməsindən danışarkən yazır: «Söz əsasında *y*-dan əvvəlki geniş *a* saiti *y*-nin təsiri altında dar saite (*e-yə*) çevrilir; bu isə Bakı dialektinin canlı xüsusiyyətlərindən biridir.

Misallar: *qeyiş, qeymaq, qeynata, qeynana, qeyiz, qeytər* və s.¹¹

Eyni hadisəyə *ayran-eyran, araba-ərəbə* sözlərində də rast gəlmək olar. Bu hadisə bir çox dialektlərdə özünü göstərir. Deməli, *eynə aynanın* müəyyən dialekt variantıdır ki, *a e-yə* və *a ə-yə* çevrilmişdir.

Azərbaycan dialektlərinin bir çoxunda *eymən*(mək) felinə təsadüf edilir ki, bu felin *eyn*-lə heç bir əlaqəsi yoxdur. Bu fel (yəni *eymən*) «qorxmaq», «çəkinmək» mənalarında işlənir. R.Rüstəmov *eymən* felini haqqında yazır: «*Eymən – qorxmaq, çəkinmək* felinin kökü (*eym*) Azərbaycan ədəbi dilində, dialekt və şivələrdə mövcud deyildir. Güman etmək olar ki, felin kökü – əsası olan *eym* (*eymə*) «abır», «həya» mənalarında işlənmiş qədim sözlərdən biridir; məs: Elə qarannıxdı ki, adam *eyməner* (Qazax)»¹²

Eymən felini «abır», «həya» ilə bağlamaq, fikrimizcə, doğru deyildir. Çünki burada «abır», «həya» çalarlığından çox «qorxu» mənası vardır. Onu da göstərmək lazımdır ki, hər cür qorxu *eymənmək* adlanmır.

Xalq arasında mövhumi qüvvələrdən qorxmağa eymənmək deyilir. Tək otaqda, qaranlıq yerdə olan adam ətrafındakı əşyaları mövhumi qüvvələrə (cinə, şeytanə) oxşadır və onlardan qorxur.

Eymən felində *n* feldüzəldici şəkilçidir. Beləliklə, sözün kökü *eymə*-dir. Burada *n ~ m* əvəzlənməsi ilə *eymə*-nin *eynə* olduğunu söyləmək olar. *Eynə* isə *ayna* sözünün dialekt variantıdır.

Ayna sözü (ismi) ilə yanaşı eyni kökdən olan fel də vardır. R.Ə.Rüstəmov «Azərbaycan dili dialekt və şivələrində işlənən bəzi qədim fellər haqqında» adlı məqaləsində *ayın-//ayni-//ayni-* felinin Azərbaycan dili dialekt və şivələrində aşağıdakı mənalarda işləndiyini göstərir:

«Azərbaycan dilinin Qazax dialektində (Qazax, Tovuz, Borçalı və b.)»: 1) dirçəlmək; 2) oynamaq, özünə gəlmək; 3) yaxşılaşmaq; 4) xəstəlikdən ayılmaq. Bakı dialektində: 1) xəstəlikdən qalxmaq; 2) boy atmaq. Gədəbəy, Daşkəsən rayon şivələrində: 1) xəstəlikdən ayılmaq; 2) sağalmağa başlamaq; 3) özünə gəlmək; 4) dirçəlmək. İsmayilli rayon şivələrində: sağalmağa başlamaq. Göyçay keçid şivələrində: 1) xəstəlikdən ayılmaq; 2) yaxşılaşmaq; 3) dirçəlmək (beynə, başa aiddir)»¹³

Belə qənaətə gəlmək olar ki, *ayna* isminin mənası ilə *ayın-//ayni-//ayni-* felinin arasında daxili bir əlaqə vardır. Bu sözlərin hər ikisi – həm isim, həm də fel xəstəlik, sağlamlıq, yaxşılaşmaq, dirçəlmək, şadlanmaq, qəmlənmək mənalarını bildirir. Bir sözlə, insanda baş verən istər ruhi, istərsə də fizioloji dəyişiklikləri bildirir ki, bunların da hamısını *əhval* adlandırmaq olar.

Azərbaycan dilində qorxu və tələş məqamında işlənən *ay, vay* nidaları və yakut dilindəki *ayı*¹⁴ nidaları da *ayna* ilə bağlıdır. Bu özünü *ayılmaq* sözündə aydın şəkildə göstərir.

Ayna sözünün *adna* fonetik variantı da var¹⁵. Türk dilli xalqlardan olan qaraımlar həftənin günlərini aşağıdakı şəkildə adlandırırlar:

İx kin – bazar
İiq bas kin – bazar ertəsi
Orta kin – çərşənbə axşamı
Xan kin – çərşənbə
Ke aine kin – cümə axşamı
Aine kin – cümə
Şabbat – şənbə¹⁶

Burada nəzərə çarpan cəhət cümə axşamı və cümə günlərinin *ayna* ilə əlaqədar olmasıdır. Buna bizim dialektlərdə də rast gəlmək mümkündür. Bəzi dialektlərdə həftənin günləri aşağıdakı şəkildə adlandırılır:

Bazar ertəsi

¹³ R.Ə.Rüstəmov «Azərbaycan dili dialekt və şivələrində işlənən bəzi qədim fellər haqqında». «Azərbaycan SSR EA Xəbərləri» (ict. elm. ser.), 1963, №3, səh. 73.

¹⁴ Е.К.Пекарский. Словарь якутского языка, т.1, вып. 1-4, 1958, səh. 46.

¹⁵ Вах: Вопросы диалектологии тюркских языков, т. IV, Baki, 1966, səh. 209.

¹⁶ Вах: К.М.Мусаев. Грамматика караимского языка (фонетика, морфология), изд-во «Наука», 1964, səh. 117.

¹¹ M.Şirəliyev. Bakı dialekti, Bakı, 1949, səh. 29.

¹² R.Rüstəmov. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində fel. Bakı, 1965, səh. 122.

Xas
Çərşənbə
Adna axşamı
Adna
Adna ertəsi
Bazar

Burada *adna* sözü diqqəti cəlb edir. *Adna* sözü *ayna* sözünün d-laşmış formasıdır. Məlumdur ki, türk dillərində y ~ d ~ z (ayaq ~ adak ~ azak) bir-birini əvəz edir¹⁷.

Deməli, y ~ d ~ z səslərinin bir-birini əvəz etməsi həqiqətdir, onda *adna*-nın *ayna* olması da doğrudur. Bizim fikrimizcə, *azmaq* sözünün də kökü *ayna* ilə bağlıdır. Xalq arasında çox zaman *o azıb* əvəzinə *şeytan onu yoldan çıxarıb* ifadəsi də işlənir. Bu ifadəyə isə təsadüfi hal kimi baxmaq olmaz.

Adna günü ilə əlaqədar xalq arasında bir sıra dini əqidələr mövcuddür ki, bunlar da səbəbsiz deyildir.

Bir çox mənfi mənalı əfsanəvi anlayışlar zaman keçdikcə müsbət planda və ya əksinə, müsbət planda olan əfsanəvi anlayış mənfi planda işlənir. *Adna* da belədir. Aşağıdakı tapmaca buna misaldır:

Bu günün adı *adnadır*.

İşlər avandınadır.

Urəyimdə bir şey tutdum

De görüm adı nədir.

Yeri gəlmişkən göstərmək lazımdır ki, yaqut dilində *ayi* bütün varlıqların yaratıcısı, xeyir qüvvə kimi təsvir edilir¹⁸.

Ayna sözünün etimologiyası haqqında heç bir məlumat yoxdur. V.İ. Abayevin fikrincə, osetin dilində işlənən həmin söz İran dilindəki *ainə* sözündən götürülmüşdür ki, bu da *gərmək* deməkdir¹⁹.

Bizim fikrimizcə, Azərbaycan dilindəki *ayna* ilə fars dilində işlənən *ainə* başqa-başqa sözlərdir.

d ~ z ~ y səslərin inkişafında *y* son mərhələ hesab olunur; buna görə də *ayaq* əslində *adaq* sözünə nisbətən yeni formadır. Bu baxımdan *adna* sözü *ayna*-ya nisbətən daha qədimdir.

Qədim türk dillərində və moqol dilində şər qüvvə mənasında *ada* sözü işlənmişdir²⁰. Çox güman ki, *adna* sözü *-na* şəkilçisi ilə *ad* sözündən düzəlmişdir.

-na//nə şəkilçisinə *ayna* sözü ilə yanaşı bir çox sözlərdə də rast gəlmək mümkündür. Bu qeyri-məhsuldar şəkilçi haqqında «Azərbaycan dilinin qrammatikası» kitabında belə deyilir: «Bu şəkilçi sifətlərə və səs-

təqlidi sözlərə qoşularaq fel əmələ gətirir; məs.: *cırna(maq)*, *göynə (mək)*, *kişnə(mək)*»²¹.

-na//nə şəkilçisi başqa türk dillərində də qeyri-məhsuldar şəkilçi kimi yaşamaqdadır. K.M. Musayevin verdiyi məlumatlara görə, qaram dilində qeyri-məhsuldar *-na//nə* şəkilçisi vasitəsilə təkhecəli səsətəqlidi sözlərdən təsirsiz fəllər yaranır: «*Kai-na* (qaynamaq), *çei-na* (çeynəmək), *kis-ne* (kişnəmək)»²².

-na//nə şəkilçisi vasitəsilə başqa nitq hissələrindən fel yarandığı kimi, feldən fel, isimdən isim və feldən isim də yaranır. *Əsmək* felindən *-nə* şəkilçisi ilə *əsnəmək* feli düzəlmişdir. Qaram dilində *ber* (ver, vermək) felindən *berne* (hədiyyə) ismi əmələ gəlir²³.

-na//nə şəkilçisi əsasən bir şeyə, hadisəyə oxşarlıq, bənzətmə anlayışı bildirir. Bunu istər şəkilçi vasitəsilə düzələn fəllərdə, istərsə də isimlərdə aydın şəkildə görmək mümkündür. Azərbaycan dilində *durna*, *zurna*, *iyənə*, *çənə* və s. isimlər *-na//nə* şəkilçisi ilə yaranmışdır.

«*Adaqlı*» və «*düyün*» sözləri haqqında

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində *nişanlı* və *adaqlı*, *nişanlanmaq* və *adaqlanmaq* sözləri eyni mənədadır. Bu sözlər türk dilində *nişanlı*, *sözlü* (nişanlanmaq, nişan etmək /8,514/) türkmən dilində *adaq*, *adaqlı*, *adaqlamaq* (11, 26), uйğur dilində *nika* (9,717), qazax dilində *nekelyk* (10,436) kimi işlənir.

Buradan görünür ki, *adaq*, *adaqlı* sözləri ancaq Azərbaycan və türkmən dillərində, *nişanlı*, *nişanlanmaq* isə Azərbaycan və türk dillərində işlənir. *Sözlü* ləksemi sırf dialekt xüsusiyyəti daşıyır.

Nişanlı-adaqlı, *nişanlamaq-adaqlamaq*; *nişanlanmaq-adaqlanmaq* müəyyən bir nöqtədə birləşir. Bunların hər ikisi evlənməklə bağlıdır. Bu sözlərin bir nöqtədə birləşməsinə baxmayaraq bunların fərqli xüsusiyyətləri də vardır. Belə ki, *adaqlı*, *adaqlamaq*, *adaqlanmaq* sözlərinin bütün mənalарını əhatə etmir. Çünki *nişanlı*, *nişanlamaq*, *nişanlanmaq* mənaca *adaqlı*, *adaqlamaq*, *adaqlanmaq* sözlərindən daha genişdir. Əgər *nişanlı-adaqlı*, *nişanlamaq-adaqlanmaq* sinonim cərgələri eyni mənalıdırsa, *nişanlı-nişanlı olan*, *nişan taxmaq*, *nişan vurmaq* sinonim cərgələrində *adaqlı* sözünün mənası yoxdur. *Nişanlı* sözü geniş mənada antonim formalara (*nişansız*, *nişanı olmayan*) malikdir. *Adaqlı* və bu mənada *nişanlı* sözünün isə antonim formaları yoxdur.

Nişanlı sözü ayrı-ayrı semantik mənalı birləşmələr yaradır:

1) *Nişan vermək*, *nişan qoymaq*, *nişan almaq*, *nişan qoyub atmaq*.

2) *Nişan taxmaq*, *nişan aparmaq*.

İkinci qrup birləşmələrdə *adaqlanmaq* mənası olsa da, *adaq* sözünün özü belə birləşmələr yaratmır.

Çox maraqlıdır ki, *adaqlı* sözünün qıza daha çox aidiyyəti vardır. *Nişanlı qız* ifadəsi *adaqlı qız* ifadəsinə nisbətən daha işləkdir.

¹⁷ В.В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. т.1, ч. 1, сәh. 202.

¹⁸ Вах: Е.К. Пекарский. Göstərilən əsəri, сәh. 47.

¹⁹ В.И. Абаев. Историко-этимологический словарь осетинского языка, т.1, 1958, сәh. 41.

²⁰ Н.Н. Поппе. Золотоордынская рукопись на бересте, Советское востоковедение, т. II, М.-Л., 1941. сәh. 103.

²¹ Azərbaycan dilinin qrammatikası, I hissə, Bakı, 1960, сәh. 108.

²² K.M. Musaev. Göstərilən əsəri, сәh. 240.

²³ Yənə orada, сәh. 117.

Azərbaycan dilində *nişan* sözü *nişan-adaqlı-toy* mərhələlərində ilk pillədir. Adaqlılıq mərhələsi nişandan sonra gəlir. Nişan mərhələsini əks etdirmək üçün işlədilər *nişan aparmaq, nişan üzüyü, nişana getmək, nişana gedən(lər), nişan gətirən(lər), nişan xonçası, nişan gecəsi, nişan mərasimi* və s. söz birləşmələri *adaqlı* sözünün sferasına daxil deyildir. Buna görə də *adaq* sözü belə birləşmələr yaratmır. Azərbaycan dialektlərində *bələğ* sözü işlənir ki, bu da müəyyən mənada *nişan* sözünü əvəz edir (2, 70).

Adaqlı sözünün belə birləşmələr yarada bilməməsinin əsas səbəbi bu sözün kökünün dildə müstəqil işlənməsi, *adaq* sözündə nişan mənasının olmamasıdır.

Lakin «adaqlı» mənasında *nişan* sözü işlənməyən dillərdə, məsələn, türkmən dilində *adaqlı, adaqlamaq* sözləri ilə yanaşı *adaq* sözü də işlənir. Bu söz «*помолвка*» kimi izah edilir ki, bu da «sözləşmə» deməkdir (11, 26).

Azərbaycan dilindəki *nişanlı* sözünün kökü fars dilində «əsər-ələmət», «iz» mənasındakı *nişan* sözüdür. *Adaqlı* sözünün kökü *adaq* təklidə işlənmir. Doğrudur, *adaqlı* və *adaqlanmaq* sözlərinin hər ikisi *adaq* sözü üzərinə müəyyən sözdüzdücü şəkildə əlavə ilə yaranmışdır. Bəs *adaq* sözü nədir? Azərbaycan dilində ilk baxışdan *adaqlı* ilə əlaqəsi olmayan *adaq* sözü vardır ki, bu da aşağıdakı mənələrdə işlənir:

Adaq – uşağın ilk addımı. *Adaq durmaq* – ayaq üstə durmaq. *Adaq yerimək* – təzəcə yeriməyə başlamaq. *Adaq-adaq* – yavaş-yavaş, addım-addım (16, 54).

Dil faktları göstərir ki, nişan mərasimi müəyyən əşyalarla icra edilmiş və mərasim də bu əşyanın adı ilə bağlıdır. Slavyan xalqlarında bu mərasim *al* (рука) sözündən törənmiş *обруч* - çənber, halqa əşyası ilə bağlı olmuşdur. Buna görə də bu proses *обручение*, halqa isə *обручальныи* adlandırılmışdır (5, 397). Azərbaycanda isə nişan mərasimi ya üzük, ya da yaylıqla icra edilmişdir:

«Şirni yeyib çay içdikdən sonra bir arvad gəlinin barmağına üzük, boynuna imperial keçirər. Bəzi mahallarda, xüsusilə Zəngəzur və Kürdüstanda nişanda qızın başına ancaq yaylıq örtərlər» (3, 259). Bu faktlar göstərir ki, nişan mərasimi ya əllə, ya da başla əlaqədar olmuşdur. Azərbaycan dilində ayaqla bağlı bir çox frazeoloji birləşmələrin işlənməsi onu göstərir ki, bu mərasim ayaqla da bağlı olmuşdur. Azərbaycan dilində toyla, evlənmə ilə bağlı bir çox adətlərin, bu adətləri ifadə edən frazeoloji birləşmələrin varlığı da bunu sübut edir:

Toy gecəsi «Lənkəran tərəflərdə qız və oğlan hər biri çalışır ki, qabaqca nişanlısının ayağını basdalasın. Bu «diliuzun olmaq» əlamətidir (3, 266). Yaxud: Qızın pərdəyi-ismətdən çıxdığı zaman, oğlanın atası ona qiymətli hədiyyə bağışlar və oturmağa icazə verir. Bəzi rayonlarda buna «düzayağı» deyirlər (3, 266).

Bunlardan başqa, gəlinin ayağının altında qurban kəsmək, ayaqçma və s. adətlərlə yanaşı bir çox frazeoloji birləşmələr evlənmə mərasiminin ayaqla bağlı olduğunu göstərir: *ayağını kəndirləmək, əl-ayağını bağlamaq* və s.

«Əhməd haradadır» filmində şəhərdən kəndə gəlmiş Əhmədin bir də şəhərə qayıtmaması üçün atası onu evləndirmək fikrinə düşür. Ata öz məqsədini belə izah edir: «(Şirin) – Təqsir səndədir, dedim ayağına kəndir bağlayaq, razı olmadın» (6, 298).

Deməli, nişanlamada, adaqlanmada iki gəncin ayaqları bir-birinə simvolik şəkildə bağlı hesab edilir, biri digəri üçün ayaqlı-adaqlı olur. Ev ilə iki cavan bir məqsəd uğrunda bir-birinə bağlanır. Belə bir dünyagörüş isə *adaqlı* sözünü yaratmışdır. Adaqlanmaq prosesindən sonra tərəflər bir-birindən asılı olur. Füzuli «Leyli və Məcnun» poemasında Leylinin İbn Sələmə nişanlanmasından sonrakı vəziyyəti belə təsvir edir:

Ol sərvin ayağı bağlı oldu,

Asudə ikən adaqlı oldu (2, 121).

Burada belə bir məntiqi ardıcılıq müşahidə olunur:

Ayaq bağlanır-adaqlı olur-asudəlik yox olur.

Deməli, *adaqlı* sözünün semantikasında dəyişiklik baş vermiş, sözün fonetik forması isə arxaik formanı saxlamışdır. *Adaq* sözündə «d» səsinin «v» səsinə keçməsi bu sözlər arasındakı mənəni pozmuşdur. *Adaq* sözü ilə eyni kökdən olan *addım* sözü dildə qalmışdır. *Adaqlı* sözü köhnə forma daxilində yeni mənə kəsb etmişdir. Adaqlanmaq prosesindən sonra toy gəlir. Müasir Azərbaycan dilində işlənen toy sözünün ilk mənası qonaqlıqdır, ziyafətdir: Xanlar xanı Bəyandar ildə bir kərə toy edib Oğuz bəylərini qonaqlardı (4, 16).

Toy anlayışı mənasında isə *düyün* işlənməmişdir:

Bəy yigit, *düyünə* gedirəm (4, 54)

Müəyyən dövr ərzində bu sözlər *toy-düyün* şəklində qoşa işlənməmiş, get-gədə *düyün* sözü arxaikləşmiş, dildən çıxmışdır. Toy sözü ilk mənasını itirərək «*düyün*» mənasında işlənməyə başlanmışdır. Əgər *toy* sözü *doy*= feli ilə bağlıdırsa, *düyün* sözü isə *düy*= (bağla) felindən törənmişdir.

Deməli, adaqlılar gələcəkdə bir-binə bağlanmaq, düyünləmək üçün seçilən namizədlərdir ki, bunların ayaqları simvolik bağlanır, toyda (düyündə) rəsmiləşir.

Toy sözü türk dilində *düyün* (8, 811), türkmən dilində isə *toy* (11, 185) kimi işlənir. Onu da qeyd edək ki, türkmən dilində həm *toy* (ziyafət), həm də *düyün* bir sözlə – *toy* ilə ifadə edilir.

Bayatı sözü haqqında

Bayatı Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığının ən geniş yayılmış qədim janrlarından biridir. Şifahi xalq ədəbiyyatının bütün nümunələri kimi bayatılar da nəsilən-nəsilə, ağızdan-ağıza keçərək tarixi məlum olmayan dövrlərdən bu günə qədər gəlib çatmışdır. Hər bir dövrün özünə məxsus bayatı yaradıcılığı olmuşdur. Bayatı yaradıcılığı bu gün də davam edir. Qədim dövrdən gələn bayatı nümunələri özləri ilə bərabər bir sıra qədim adət və ənənələrini, dünyagörüşlərini də gətirmişdir. Bunların çoxu arxaik sözlərdə saxlanmışdır:

Bayquş sənəm, bayquş mən,

Hər quşlardan sayquş mən.

Nə bələli quş oldum,

Sızıldaram yay, qış mən.

Burada *bayquşa* ikili münasibət hiss olunur: nifrət və ehtiram. Bayquşa ehtiramın tarixi daha qədimdir. *Bayquş* sözünün *bay* və *quş* hissələrindən ibarət olması da bunu göstərir. «Bay» sözü müqəddəslik mənasındadır. Bəzi yerlərdə «bayquş» sözü əvəzinə «sayquş» işlənir. «Bayquş» sözündə olduğu kimi «Sayquş» sözündə də «say» sözü «hörmətli», «əziz», «müqəddəs» mənalarındadır.

Bayatıların bir çoxu dəyişikliyə uğramış, yeni variantlar meydana çıxmışdır. Yeni variantların meydana çıxması ilə bağlı bir sıra arxaik sözlər də dildən çıxır. Bu da qanunauyğun haldır. Buna baxmayaraq, bayatılarda çoxlu arxaik sözlərə rast gəlmək olur.

Bayatılarda işlənən arxaik sözlərin izahı bu xalq incisinin təbiətini, onun tarixini açmağa kömək edir. Bayatılarda işlənən arxaik sözlərlə yanaşı «bayatı» sözünün özü də mənaca arxaikdir. Bayatı tədqiqatçıları bu sözü müxtəlif şəkildə izah etmişlər. Bunlardan ikisi daha geniş yayılmışdır.

a) «Bayatı» sözü bayat qəbiləsinin adı ilə bağlıdır. Bunu Salman Mümtaz söyləmişdir. Bu fikrə qoşulan V.Vəliyev yazır ki, azərbaycanlılardan başqa bu mənzuməyə «bayatı» deyən yoxdur. Hətta Avropa türkoqları da bu şer formasının «boyat» tayfasının adı ilə bağlı olduğunu daha doğru hesab edirlər.

Burada açıq-aşkar ziddiyyətlər vardır. Belə ki, mənzumə başqa-başqa adlarla bütün türkdilli tayfalarda var. Bu qanunauyğun haldır. Bu onu sübut etmir ki, formaları bayatılar yaradıblar. Hələ vaxtilə Əmir Abid yazmışdır ki, heca vəzninin yeddisi ilə yaranan dörd misralı müstəqil mənzumələr yalnız Azərbaycanda «bayatı» adı daşımaqdadır. Bu mənzumə başqa türkdilli xalqlarda mani, cıq, jir, cır, əşulə, türkü, kayım ələngə adlanır. A.Dadaşzadə isə XVIII əsr poeziyasına xalq ədəbiyyatının təsirindən danışarkən göstərmişdir ki, lələ, mani, xeyrat, qısa jir, koşakları əhvali və kompozisiyası baxımından bayatı adlandırmaq olar.

Doğrudan da:

Bu dağlar olmayaydı,
Gülbənzirin solmayaydı.
Olüm allah əmri,
Ayrılıq olmayaydı.

türk manisi ilə:

Bu dağlar olmayaydı,
Şaralıb solmayaydı.
Olüm allah əmridi,
Ayrılıq olmayaydı.

Azərbaycan bayatısı sırasında quruluşca heç bir fərq yoxdur. Çox maraqlıdır ki, bayatını boyat qəbiləsinin adı ilə bağlayanlar bayatının manilərdən, jirlərdən və s. fərqli xüsusiyyətini almağa çalışmırlar. Bəlli olmur ki, Bayatların yaratdığı bayatılardan, manilərdən hansı quruluş və mənaca ayrılır. Umumiyyətlə, folklorşünaslıqda sayacı sözlərin, holavarların və s. bayatı səpgisində yazıldığı və bunların tematik sahə etibarilə bayatılardan fərqləndiyi göstərilir. Lakin bunları birləşdirən cəhət qeyd olunmur, «bayatı səpgisinin» xarakter xüsusiyyəti açılmır. Bu quruluşun nə üçün məhz bayatıya aid olması göstərilir. Buradan da «bayatı»

sözünün izahında dolaşlıq meydana çıxır. «Bayatı» sözünü bayat qəbiləsinin adı ilə bağlamaq aşağıdakı səbəblərə görə səhvdir: 1. «Bayatı» sözünü bayatı şəklində təhlil etmək elmi cəhətdən doğru deyildir, Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşuna uyğun gəlmir. «l» şəkilçisinin sifətdüzəltmə xüsusiyyəti dilimizə yaddır. Doğrudur, bir neçə sözdən süni şəkildə (gümüşü, sürmeyi, vağzalı) düzəlmiş sifətlər dilimizdə işlənir. Lakin millilik tarixə malik bayatılarımızı, onun adını yad dildə məxsus quruluş kimi izah etmək səhvdir. 2. Bayat qəbilələri Azərbaycandan da kənar yaşamış və indi də yaşayır. Necə olmuşdur ki, bunlar bayatı yaratmayıblar, yaradıblarsa, necə adlanmışdır. 3. Bayatılarda onlarca toponimin adı çəkilir: qaraman, qaramanlı, xəzər, tatar, təkəli, kazax və s. Lakin heç bir bayatıda «bayat» etnonimində rast gəlmək olmur. Bayatlar bayatı qoşsuydular, istər-istəməz öz etnonimlərinin adını çəkərdilər. 4. Türkdilli tayfalar arasında yayılmış dörd misralı, yeddi hecalı şer forması arasında quruluş fərqi olmaması, onun müxtəlif adlarla adlandırılması da bu fikri rədd edir. Deməli, «bayatı» sözünü bayat entonimi ilə bağlamaq yanlışdır. Belə bir izah bayatının bir janr kimi xüsusiyyətini açmır. b) «Bayatı» sözü Fuad bəy Köprülüzadənin fikrincə, qədim oğuzlarda nəgmə mənasında işlənən «bayut» sözündən əmələ gəlmişdir. Fuad bəy Köprülüzadənin bu fikri qismən doğrudur, çünki «bayatı» ilə «bayut» (nəgmə mənasında) arasında müəyyən semantik-qrammatik yaxınlıq vardır. Bunlar bir kökdən düzəlmiş mənaca bir-birinə yaxın olan sözlərdir.

Mövcud etimologiyalar bir folklor nümunəsi kimi bayatıların xüsusiyyətini, onun bədii janr arasında yerini, vəzifəsini tam dəqiqliyi ilə izah etməyə mane olur. Halbuki, sözün etimologiyası janrın xüsusiyyəti, onun tematikası ilə sıx bağlı olmalı, etimologiya da bu məqsədə xidmət etməlidir. Vəşfi-hallar, ağılar, holavarlar, sayacı sözlər adı altında verilmiş mətnlər bu sözlərin mənasına uyğun gəlir. Məsələn, «saya» sözü M.Kaşqarını lüğəti və digər lüğətlərdə «yundan paltar toxuyan şəxs»dir. «Sayacı sözləri» sayacıların əmək prosesində qoyunların vəsfinə həsr etdiyi mahnılardır. Buna görə də «sayacı sözlər» başlığı ilə mətn birini tamamlayır.

«Holavarlar» öküzlə, inəklə bağlıdır. «Var» sözü türk dillərində bu və ya digər fonetik variantlarda qala, tikinti, hasar mənalarında işlənir. «Talvar» sözündə tal(dal) ağac, «var» isə qala, tikinti mənasındadır. «Var» sözü eyni mənada «hollavar» sözündə işlənmişdir. *Holla* sözünə müəyyən sözlərin tərkibində mal (кот) mənasında rast gəlmək olur. Beləliklə, *holavar* «mal saxlanılan yer, ağıl» deməkdir. Öküzlərin, inəklərin vəsfinə həsr edilmiş mahnılar isə bu sahənin adı ilə əlaqədar olaraq «holavar sözləri» «hollavar» adlanmışdır. Deməli, «hollavar» sözü altında verilmiş mətn başlığa uyğun gəlir. Belə bir fikrin ağılar, vəşfi-hallar, laylalar haqqında da söyləmək olar. Bu cəhəti «bayatı» sözünün mövcud izahında görmək olmur. Halbuki, «bayatı» sözünün mənası onun əhatə etdiyi sahə ilə bağlı olmalıdır. Azərbaycan dilində işlənən «bayatı» sözü həm geniş, həm də dar mənada işlənir. Geniş mənada «bayatı» sözü bu səpgidə yazılan bütün şer formalarını əhatə edir və mani, cır, jir, cıq və s. kimi sözlərin sinonimidir. Dar mənada «bayatı» sözü tematik sahələrdən birinin adıdır:

Dar mənada *bayatı* sözünün mikrosahələri isə sonralar yaranmışdır. «Bayatı» adı altında çap olunan kitablara bayatlarla yanaşı vəsfi-halların, holavaların, sayacı sözlərin və s. daxil edilməsi və bayatların aşiqanə, məhəbbət, əsl təyinləri ilə işlənməsi də müəyyən hadisənin məntiqi nəticəsidir. Geniş mənada «bayatı» sözünün tematik qrupları arasında toyla bağlı olanların yoxluğu və məhəbbət, aşiqanə sözlərin mövcudluğundan çıxış edərək bu nəticəyə gəlmək olar ki, bayatlar toyla bağlıdır – toy mahnılarıdır. Deməli, holavar maldarlıqla, sayacı söz qoyunçuluqla, vəsfi-hal mərasimlə, laylalar uşaqla, ağılar yaşla, bayatlar toyla bağlıdır. Bayatların toyla bağlı olduğunu göstərən bir sıra faktlar vardır. Tatar dilinin dialektoloji lüğətində kız bəyete birləşməsinə rast gəlirik. Bu birləşmə belə izah edilir: «Старинная песня исполняемая невестой и ее подругами перед началом свадьбы. Борынгы кыз елату жыры».

Tatarca izahdakı «елат жыры» birləşməsi (toy mahnısı) «bayatı» sözünün sinonimidir. Daha doğrusu, «елат жыры» elə *bayatı* deməkdir. Deməli, məntiqi olaraq belə bir nəticə çıxır ki, *elət jırı bayatı* (qız bəyete) toyda oxunan mahnıdır. Nədənə, tatar filoloqları «bəyət» sözünü ərəb dilinə məxsus «beyt» sözü ilə bağlayırlar. Bizə belə gəlir ki, Azərbaycan dilində *bayatı*, tatar dilində *bayət*, uyuq və başqa türk dillərində *bayit* şəklində işlənən sözlər eyni kökdəndir, bu sözün ərəb dilindəki *beyt* sözü ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Folklorşünaslıqda bayatların geniş yayılmasını onun musiqi ilə bağlı olması ilə izah edirlər. Toylarda, iş zamanı, beşik başında bayatlar müəyyən «hava» üstündə oxunur. Buradan bir sual meydana çıxır: toyda hansı bayatlar oxunur? Geniş mənada bayatıya daxil olan tematik sahələrə aid şerhlərin hamısını toyda oxumaq olmaz, holavalarını, sayacı sözləri, ağıları, oxşamaları oxumaq olmaz. Bəs toyda oxunan bayatlar hansıdır? Görünür, tematik sahə üzrə toy bayatlarında var. Bunlar da şərti olaraq əsl bayatlar, məhəbbət bayatları, aşiqanə bayatlar və ya sadəcə olaraq «bayatı» adlanır.

Bayatların toyla bağlı olduğunu göstərən başqa dəlil toylarda bəyin tərif edilməsidir. Elə «bəy tərifinin» özü «qız bayatı» termininin qarşısında işlənir, toyda bəy-oğlan tərif olunur, onun şəninə təriflər deyilir. «Bəy tərfi» birləşməsində «tərif» sözü ərəb mənşəlidir. Daha qədim tarixli bəyin tərif edilməsi prosesində işlənən «bəy tərfi» birləşməsinin ikinci tərəfi sonralar ərəb mənşəli «tərif» sözü ilə sıxışdırılmışdır. Bəs belə ikən «tərif» sözü əvəzinə burada hansı söz işlənə bilərdi? Bu suala cavab vermək üçün «tərif» sözünün mənaları açılmalıdır. Tərif sözü lüğətlərdə belə izah edilir: 1) ətraflı izah edib anlatma, 2) bir məfhumun məzmununu açıb göstərən ifadə, 3) bəyənib tərifləmə, bəyənmə.

Deməli, tərif bəyənmədir. Buradan da «*bəyənmə*» sözü ilə «*baya-tı*» sözü arasında fonetik və semantik yaxınlıq gözə çarpır. Deməli, buradan da «bəy tərfi» birləşməsi «bəy bayatı» şəklində bərpa oluna bilər. Hətta el arasında «bəy bayağı» söyləmək ifadəsi də vardır.

Həm *bayatı*, həm də nişanlı oğlan – *bəy* sözlərinin hər ikisi eyni kökdəndir. *Bay*, *bay*, *bey* şəklində işlənən bu söz həm müqəddəslik, həm də zənginlik mənası bildirmişdir. Bu sözdən ümumi qayda üzrə *baya(maq)* feli düzəlir ki, bu da zənginləşdirmək deməkdir. *Baya(maq)*

felinin zənginləşdirmək mənasına uyğun kökündən üç fel yaranmışdır: *bəzə(mək)*, *boya(maq)*, *bəyə(n)mək*.

Bu fellərin belə fonetik-semantik inkişafını göstərmək olar: *baya(maq)-zənginləşdirmək*; geniş ümumi mənada; *bəzə(mək) zənginləşdirmək*; müəyyən yardımçı vasitələrlə; *boya(maq) – zənginləşdirmək*; rənglə; *bəyə(mək) – zənginləşdirmək*; sözlə; mahnı ilə.

Müasir dildəki *bəyə(n)* felində «*n*» səsi qayıdış növün qrammatik əlamətidir. Bu felin kökü isə *boya*-dır.

«*Baya*» felinin son – yəni sözlə, mahnı ilə zənginləşdirmək mənası isə tərifləmək deməkdir. Yeni müəyyən bir obyekt sözlə zənginləşdirilir, tərif edilir, oxşanır. Deməli, holavarda heyvanlar, sayacı sözlərdə qoyunlar, laylalarda uşaqlar, ağılarda ölü, bayatılarda bəy zənginləşdirilir – tərif olunur, oxşanur. Quruluşca bir olan, ancaq məzmunca fərqlənən bu şerhlər bir nöqtədə birləşir. Hamısı müəyyən obyektin tərfi, oxşanılmasıdır.

Boya(maq) kökündən «*tt*» şəkilçisi vasitəsilə *baya-tı* ismi düzələ bilir (müq. et: qışqır-tı).

Deməli, Azərbaycan folklorunda tez-tez işlədilən dəyişmə, gözəlləmə, oxşama, qoşma, yuqlama, tapmaca tipli terminlər kimi *bayatı* da feli mənşəli söz olub proseslə bağlıdır, mənası zənginləşdirmə, tərifləmə oxşamadır.

Bayatı ilk əvvəllər tərifləmə, əzizləmə, oxşama mənalı bir söz olmuş, quruluşca heç bir dəyişikliyə məruz qalmadan müxtəlif tematik sahələrə ayrılmış və hər sahənin özünə müvafiq adı yaranmışdır. Buna görə geniş mənada «bayatı» sözü bütün tematik sahələri əhatə edir. Tematik sahələrin meydana çıxması bu sözün ilk mənasının pozulmasına səbəb olmamış, toyla bağlı bayatlar əvvəlki adını qorumuşdur ki, bunlar da başqalarından fərqlənmək üçün əsl bayatlar, məhəbbət bayatları adlandırılmışdır.

TÜRK DİLLƏRİNDƏ QUŞ ADLARI

«Uçar» mənasında Azərbaycan və türkmən dillərində *quş*, qumıq dilində *кыш*, altay, qaqauz, tuva dillərində *куш*, türk dilində *kus*, başqırd dilində *ком*, tatar dilində *ком*, qazax dilində *küs*, qaraqalpaq dilində *кус*, noqay dilində *kus*, xakas dilində *хус*, karaim dilində *кус/куш/кыш* şəklində işlənir.

Qırğız dilində *каңаттуу*¹ - «quş», *илбәжин*² - «ov quşu», *чымчык*³ - «balaca quş», *куш*⁴ - «uyurtıcı quş» mənasında işlədilir.

Qaraçay-balkar dilində *кьанатлы*⁵ sözünün əsas mənası «uçar, səyyar», məcazi mənası «ruhlanmış, ehtiraslı, coşqun»; 2-ci mənası isə «quş»dur. Bu dildə *тауук*⁶ sözü həqiqi mənasından əlavə, həm də bəzi quş adlarında: *агъач тауук* (ağacdələ), *алтын тауук* (tovuz quşu, simurq), *джаз тауук* (kəklik), *джумарык тауук* (dovdaq), *кырым тауук* (hind xoruzu, hind toyuğu), *станбул тауук* (Firəng toyuğu), *чын тауук* (tetra quşu) təyin kimi çıxış edir.

Özbək və uygur dillərində «uçar» mənasında *куш* sözü işlədilir. Bununla belə, fars mənşəli *пәр* (quşlarda *ләләк*, *түк*) sözündən düzələn «парранда»⁸ (özbək dilində), «пәррәндә»⁹ (uygur dilində) sözü də işlədilir, həm də uçar.

Үçaqt dilində *көт*¹¹ feli «uçmaq» deməkdir. Bu sözdən düzələn *көтөр*¹² - «quş» deməkdir.

Altay dilində *учар гүш*¹³ ümumiyyətlə «quş» deməkdir. Çuvaş dilində *кай*¹⁴ feli «uçmaq» deməkdir. Bu sözdən düzələn *кайка*¹⁵ - «quş» deməkdir.

Quş sözü qağatay dilində *уқан*¹⁶; Orxon abidələrində isə *учук*¹⁷ şəklində işlədilmişdir.

Sanskrit dilində *qaqana*¹⁸ - «göy, səma»; *cara*¹⁹ - hərəkətdən; *qaqana-cara*²⁰ - «quş» deməkdir.

¹ «Кыргызча-орусча сөздүк», М., 1965, с. 339.

² Үчәә огада, s. 298.

³ Үчәә огада, s. 887.

⁴ Үчәә огада, с. 456.

⁵ «Къарачай-малкъар-орус сөзлөк», М., 1989, с. 386.

⁶ Үчәә огада, с. 611.

⁷ «Персидско-русский словарь», М., I, 1983, с. 276.

⁸ «Узбекча-русча луғат», М., 1959, с. 320.

⁹ «Уйгурско-русский словарь», М., 1968, с. 248.

¹⁰ Үчәә огада, с. 117.

¹¹ «Сахалы-нууччалы тылдыт», М., 1972, с. 182.

¹² Үчәә огада, с. 183.

¹³ В.В.Радлов. «Опыт словаря тюркских наречий», II, с. 1022.

¹⁴ «Чавашла-вырәсла словарь», М., 1961, с. 129.

¹⁵ Үчәә огада.

¹⁶ В.В.Радлов. «Опыт словаря тюркских наречий», Санкт-Петербург, I, 1893, с. 1729.

¹⁷ Г.А.Ядаров. «Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII веков», Алма-Ата, 1971, с. 273.

¹⁸ «Санскритско-русский словарь», М., 1978, с. 187.

¹⁹ Үчәә огада.

²⁰ Үчәә огада.

Torağay

Haqqında danışacağımız quşun adı Azərbaycan dilində *torağay*¹, türkmən dilində *торгай*², qaraqalpaq dilində *торгай*³, kumık dilində *торгъай*⁴, qırğız dilində *торгой*⁵, tatar dilində *тургай*⁶, özbək dilində *тургай*⁷, qaraçay-balkar dilində *торгай*⁸// *торгай чытчык*⁹, uygur dilində *торгай*¹⁰// *кара кушкач*¹⁰, xakas dilində *торгай*// *торгайх*// *постаргай*¹¹, qazax dilində *боз торгай*¹², noqay dilində *боз торгай*¹³// *шыр торгай*¹⁴, başqırd dilində *басы тургайы*// *һабан тургайы*¹⁵, tuva dilində *хамнаарак*¹⁶, qaqauz dilində *тарла кушу*¹⁷// *чайыр кушу*¹⁸, türk dilində *çekikkuşu*¹⁹// *toygar*²⁰, saxa dilində *күөрээйи*²¹, altay dilində *талан-килен*²², çuvaş dilində *тапу*²³// *тапу*²⁴ şəklində işlənir.

¹ «Азәрбајсанса-русча лүгәт», Баки, 1965, с. 342.

² «Түркменче-русча сөзлүк», М., 1968, с. 641.

³ «Каракалпакша-русча сөзлик», М., 1958, с. 649.

⁴ «Къумукъча-русча сөзлөк», М., 1969, с. 320.

⁵ «Кыргызча-орусча сөздүк», М., 1965, с. 753.

⁶ «Татарча-русча сүзлек», М., 1966, с. 557.

⁷ «Узбекча-русча луғат», М., 1959, с. 467.

⁸ «Къарачай-малкъар-орус сөзлөк», М., 1989, с. 646.

⁹ «Уйгурско-русский словарь», М., 1968, с. 313.

¹⁰ Үчәә огада, с. 616.

¹¹ «Русско-хакасский словарь», М., 1961, с. 208.

¹² «Казахша-орысша сөздік», Алматы, 1954, с. 350.

¹³ «Ногайша-орысша соьзлику», М., 1963, с. 358.

¹⁴ Үчәә огада, с. 423.

¹⁵ «Башкортса-русча һүзлек», М., 1958, с. 554.

¹⁶ Tuva dilində *хамнаарак* leksik vahidi iki mənada (1. torağay, 2. rus dilindəki *юла - меşә torağayı*) işlənir. «Тыва-орус словарь», М., 1968, с. 466.

¹⁷ «Гараузча-русча-молдованжа лафлыку», М., 1973, с. 460.

¹⁸ Үчәә огада, с. 525.

¹⁹ «Түрккес-русча сөзлүк», М., 1977, с. 175.

²⁰ Үчәә огада, с. 868.

²¹ *Çekikkuşu* sözünün ilk hissəsi (*cekik* - vrazlēt - hər tərəfə uçmaq) mənasındadır. *Toygar* sözünün ilk hissəsi (*toy*) zooloji termin kimi bir neçə quşun adında sadalanır. Məsələn: *toy* - dovdaq, *toydan* - dovdağın bir növü, *toyqan* - şahin, *toykuşu* - bəzgök.

²² «Сахалы-нууччалы тылдыт», М., 1972, с. 199. Saxa dilində *күөрээйи* (qalxmaq, yuxarıya, yüksəklərə, göylərə, səmalara qalxmaq) felindən düzələn *күөрээйи* sözü dilimizdəki *torağay* deməkdir.

²³ «Ойротско-русский словарь», М., 1947, с. 140.

²⁴ «Чавашла-вырәсла словарь», М., 1961, с. 405.

²⁵ «Словарь чувашского языка», выпуск XIV, Чебоксары, 1938, с. 328.

Tutuquşu

Bu quş adı Azərbaycan dilində *tutuquşu*¹, başqırd dilində *тутый-гош*², tatar dilində *тотый кош*³, türkmən dilində *тотузуш* // *тоты*⁴, qa-

zə nail ola bilmədik. Bir mənbədə həmin sözün ilk morfeminə bənzər *çin*,²⁶ *чын*²⁷ sözləri quşun səs təqlidi olduğunu bildirirdi. Çuvaş dilində «cücü» mənasında işlənən *çen*²⁸ sözü də *чоннууска* sözünün ilk morfeminin cüce, eləcə də cücənin səşini (*cib-cib*) bildirməsinə inandırıcı misaldır, çuvaş dilində *çax çенни*²⁹ (toyuq cücəsi)- *чин-чин*,³⁰ altay dilində *takanın балазы/куштын балазы - jun-jun*,³¹ xakas dilində *танах балазы - чин-чин*,³² qazax dilində *тауыктын балапаны - шен-шен // тин-тин*,³³ tuva dilində *дагаа оглу // куш оглу - чин-чин*.

Sonuncu 4 dildə (altay, xakas, qazax, tuva dillərində) *cüce* sözü anasının adı ilə birlikdə (*takanın balızı*) işlədilir. Azərbaycan dilində *cüce* sözü izah edilərkən *toyuq balası*³⁵ şəklində işlədilmişdir.

¹ «Azərbaycanca-rusça lüğət», Bakı, 1965, s. 409.

² «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti», VI, Bakı, 1987, s. 477.

³ «Уйгурско-русский словарь», М., 1968, с. 368.

⁴ *Үенә орادا*, s. 369.

⁵ *Үенә орادا*, s. 397.

⁶ «Узбекча-русча лугат», М., 1959, s. 160

⁷ *Үенә орادا*, s. 69.

⁸ «Түркменче-русча сөзлүк», М., 1968, s. 328.

⁹ *Үенә орادا*.

¹⁰ *Үенә орادا*, s. 649.

¹¹ «Русско-каракалпакский словарь», М., 1967, с. 1088.

¹² «Русско-киргизский словарь», М., 1957, с. 941.

¹³ «Къумукъча-русча сөзлюк», М., 1969, с. 142.

¹⁴ *Үенә орادا*, s. 140.

¹⁵ «Русско-карачаево-балкарский словарь», М., 1965, с. 698.

¹⁶ «Караимско-русско-польский словарь», М., 1974, с. 628.

¹⁷ «Гагаузча-русча-молдованжа лафлык», М., 1973, с. 368.

¹⁸ *Үенә орادا*, s. 186.

¹⁹ «Түрксе-русча сөзлүк», М., 1977, с. 721.

²⁰ *Үенә орادا*, s. 636.

²¹ «Татарча-русча сүзлек», М., 1966, s. 633.

²² *Үенә орادا*, s. 636.

²³ «Башкортса-русча һүзлек», М., 1958, с. 465.

²⁴ «Ногайша-орысша соъзлюк», М., 1963, с. 413.

²⁵ «Сахалыгы-нууччалыгы тылдыт», М., 1972, с. 511.

²⁶ Э.К.Пекарский. «Словарь якутского языка», III, Ленинград, 1959, с. 3623.

²⁷ *Үенә орادا*, s. 3722.

²⁸ «Чăвашла-вырăсла словарь», М., 1961, с. 536.

²⁹ *Үенә орادا*, s. 531.

³⁰ *Үенә орادا*, s. 541.

³¹ «Русско-алтайский словарь», М., 1964, с. 830.

³² «Русско-хакасский словарь», М., 1961, с. 926.

³³ «Русско-казахский словарь», II, Алма-Ата, 1981, с. 509.

³⁴ «Русско-тувинский словарь», М., 1980, с. 636.

³⁵ «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti», IV, 1987, s. 493.

³⁶ В.Г.Егоров. «Этимологический словарь чувашского языка», Чебоксары, 1964, с.323.

³⁷ В.И.Абаев. «Историко-этимологический словарь осетинского языка», I, М.-Л., 1958, с. 336.

Hind xoruzu

Məlum olduğu kimi, «индюк, индейский петух» XVI əsrdə Qərbi Hindistandan Qərb ölkələrinə və Rusiyaya gətirilmişdir.¹ Bu quşun adı türk dillərində aşağıda göstərilən şəkildə formalaşmışdır:

Quşun vətəninin adı ilə: Azərbaycan dilində *hind xoruzu*,² türkmən dilində *хинд хоразы*,³ qaraçay balkar dilində *кьырым гугурук*,⁴ karajim dilində *корэл тавугъу*,⁵ çinsi ilə (xoruz): özbək dilində *курка ху-роз*,⁶ uygur dilində *куркә гораз*,⁷ qazax dilində *куркә тауык қоразы*,⁸ qaraqalpaq dilində *туя тауык қоразы*,⁹ çinsi ilə (ata): başqırd dilində *ата куркә*,¹⁰ tatar dilində *ата куркә*,¹¹ noqay dilində *ата коькис*,¹² çinsi ilə (эркек) altay dilində *эркек жаманкуш*,¹³ qırğız dilində *эркек курп*,¹⁴ qumuk dilində *еркек гюргюр*,¹⁵ xakas dilində *иргек индейка*,¹⁶ çinsi ilə (*аса, аси-еркәк*): çuvaş dilində *кăрка аси*,¹⁷ məkanı (ev) və çinsi ilə (*эр*): tuva dilində *азырал улар (эр куш)*,¹⁸ yuxarıdan aşağı baxışı ilə (*онөј*): *өңөј бөтүүк*,¹⁹ səs təqlidi ilə: türk dilində *qurk*,²⁰ qazax dilində *куркан*.²¹

Elmi ədəbiyyatda *kăрка* sözünün özbək, qazax, uygur, başqırd, tatar, kumık dillərində səs təqlidi ilə yarandığı göstərilir.²²

¹ М.Фасмер. «Этимологический словарь русского языка», II, М., 1967, с.132.

² «Русско-азербайджанский словарь», I, Баку, 1971, с. 476.

³ «Русско-туркменский словарь», М., 1956, с. 228.

⁴ Krim şəhərindən gətirilmişdir.

⁵ «Къарачай-малкъар-орус сөзлюк», М., 1989, с. 447.

⁶ Mənbədə məlumat olmadığı üçün yer adı hesab etdik.

⁷ «Караимско-русско-польский словарь», М., 1974, с. 334.

⁸ «Русско-узбекский словарь», М., 1954, с. 265.

⁹ «Русско-уйгурский словарь», М., 1956, с. 437.

¹⁰ «Русско-казахский словарь», I, Алма-Ата, 1978, с. 301.

¹¹ «Русско-каракалпакский словарь», М., 1967, с. 308.

¹² «Русско-башкирский словарь», М., 1964, с. 272.

¹³ «Татарча-русча сүзлек», М., 1966, s. 43.

¹⁴ «Русско-ногайский словарь», М., 1956, с. 229.

¹⁵ «Русско-алтайский словарь», М., 1964, с. 225.

¹⁶ «Русско-киргизский словарь», М., 1957, с. 255.

¹⁷ «Русско-кумыкский словарь», М., 1960, с. 304.

¹⁸ «Русско-хакасский словарь», М., 1961, с. 293.

¹⁹ «Чăвашла-вырăсла словарь», М., 1961, с. 152.

²⁰ Азырал куш - ев гушу. «Тыва-орус словарь», М., 1968, с.46.

²¹ «Русско-тувинский словарь», М., 1980, с. 196.

²² «Якутско-русский словарь», М., 1972, с. 287.

²³ «Русско-якутский словарь», М., 1972, с. 208.

²⁴ «Түрксе-русча сөзлүк», М., 1977, с. 360.

²⁵ «Гагаузско-русско молдавский словарь», М., 1973, с. 296.

²⁶ В.Г.Егоров. «Этимологический словарь чувашского языка», Чебоксары, 1964, с.100.

TÜRK DİLLƏRİNDƏ QUŞ ADLARI

a) EV QUŞLARI

rusca türk dillərində	гусь	утка
Azərbay.	qaz	ördək
Altay	кас	өртөк
Başqırd	каз	өйрək
Qaqauz	кааз	өрдək
Karaim	каз	эрдək/пэпий
Qırğız	газ/каз	өрдək
Qazax	каз	үйрək
Qaraqalpaq	ғаз	үйрək
Qaraçay-balkar	кьаз	бабуш
Kumık	кьаз	ордək
Noqay	каз	баьпий
Saxa	хаас	кус
Tatar	каз	үрдək
Türk	kaz	ördek
Türkmən	газ	өрдək
Tuva	кас	өдүрək
Özbək	ғоз	ўрдək
Uyğur	ғаз	өдək
Xakas	хас	өртек
Çuvaş	хур	кăвакад

rusca türk dillərində	курица	петух
Azərbay.	toyuq	хоруз
Altay	такаа/куш	пөтүк
Başqırd	тауык	этəс
Qaqauz	таук	хороз/фороз
Karaim	тавук/тавух	хороз/когьут
Qırğız	тоок	короз
Qazax	тауык	кораз/этеш
Qaraqalpaq	таўык/мэкийен	кораз
Qaraçay-balkar	таўукь	гугурукку/кьыгырыгьчу
Kumık	тавук	хораз
Noqay	тавык	кораз
Saxa	куурусса	бөтүүк
Tatar	тавык	этəч
Türk	tavuk	horoz
Türkmən	товук	хораз
Tuva	қагаа	аскыр қогаа
Özbək	товуқ	хўроз
Uyğur	тоху	ғораз
Xakas	танчах	петух
Çuvaş	чăх/чăхă	автан

rusca / türk dillərində	ИНДЮК	ИНДЮШКА
Azərbay.	hind xoruzu	hind toyuğu
Altay	эркек жаманкуш	тижи жаманкуш
Başqırd	ата күркә	инә күркә
Qaqauz	–	–
Karaim	карэл тавутғу	–
Qırğız	эркек күрп	ургаачы күрп
Qazax	күрке тауык	күрке тауык
Qaraqalpaq	түйе тауық қоразы	түйе тауық мәкийен
Qaraçay-balkar	кырым гугурук	кырым тауукь
Kumık	эркек гюргюр	тиши гюргюр
Noqay	ата коькис	ана коькис
Saxa	өнөй бөтүүк	–
Tatar	ата күрке	ана күрке
Türk	qurk	hindi
Türkmən	хинд хоразы	хинд товугы
Tuva	азырал улар (эр куш)	азырал улар (кыс куш)
Özbək	курка хўроз	курка товук
Uyğur	күркә ғораз	күркә тоху
Xakas	іргек индейка	тізі индейка
Çuvaş	кăркка аси	кăркка ами

rusca / türk dillərində	ЦЫПЛЕНОК	
Azərbay.	cücə	fərə
Altay	такаанын балазы	–
Başqırd	себеш	–
Qaqauz	пилич	–
Karaim	чипчэ	–
Qırğız	чөжө	–
Qazax	тауықтың балапаны	–
Qaraqalpaq	шөже	–
Qaraçay-balkar	джюджек	–
Kumık	жюжек	–
Noqay	шипей/шипий	–
Saxa	чоппууска	–
Tatar	чебеш/чеби	–
Türk	cıvcıv/piliç	–
Türkmən	жүйже	–
Tuva	догаа оглу/куш оглу	–
Özbək	жўжа	–
Uyğur	жүжә/жоҗә/җөҗә/ чүжә	–
Xakas	танчах палазы	–
Çuvaş	чăх чёппи	–

b) OXUYAN QUŞLAR

rusca türk dillərində	Варакушка	Вьюрок/юрок	Гайчка
Azərb.	seyrəbülbül	Sibir alaqanadı	Arıquşu
Altay	–	–	–
Başqırd	көйез һандуғас	алакас турғай	
Qaqauz	–	–	–
Karaim	–	–	–
Qırğız	–	–	–
Qazax	–	–	–
Qaraqalpaq	–	–	–
Qaraçay-balkar	–	–	–
Kumık	–	–	–
Noqay	–	–	–
Tatar	–	тау чыпчыгы	–
Türk	–	dağ babaları	ankaça
Türkmən	сайрак билбил	–	–
Tuva	–	–	–
Özbək	–	–	–
Uyğur	–	–	–
Xakas	–	–	–
Çuvaş	тәри	нүрөк	–
Yakut	–	харыйа чыы- чааға	–

rusca türk dillərində	Горихвостка	Дрозд певчий	Дубонос
Azərb.	qızılquyruq	oxuyan qaratoyuq	baltadimdik
Altay	–	кожончы боро ба- чыртка	–
Başqırd	кызылгойрок	һейраусы баркыл- дак	–
Qaqauz	–	–	–
Karaim	–	кос	–
Qırğız	от куйрук	сайрағыч дрозд	–
Qazax	кызылкүйрек	сайрағыш барыл- дак торғай	–
Qaraqalpaq	–	сайрағыш сары шымшык	–
Qaraçay- balkar	–	джырлауукъ го- лунькъ ылды	–
Kumık	–	сарнайған къара- тавукъ	–
Noqay	–	сарнавышы дрозд	–
Tatar	ут-койрек	сайрый торган ми- ләш чыпчыгы	–
Türk	kızıl küçük	ötücü karatavuk	–
Türkmən	гылгуйрук	сайрик гара жокжо- кы	–
Tuva	–	ыраажы дрозд	–
Özbək	–	сайроки шақшақ	–
Uyğur	кызылкүйрук/ ала кушкач	сайриғучи серик кушкач	–
Xakas	–	ырлачаң хуу пар- чых	–
Çuvaş	вуг хўре	юрлакан пилеш кайакё	–
Yakut	–	ырыаһыт чаччыгы- ныар	–

rusca türk dillərində	Зарянка	Зеленушка	Зяблик
Azərbay.	birəbitdən quşu	yaşılca	meşə sərçəsi
Altay	–	–	–
Başqırd	тан турғайы	йәшел турғай	кызылтүш/ кәнтүш
Qaqauz	–	–	–
Karaim	–	–	–
Qırğız	сайрагич кичинекей чымчыктын бир түрү		
Qazax	–	–	кызыл
Qaraqalpaq	–	–	зяблик
Qaraçay- balkar	–	–	–
Kumık	–	–	–
Noqay	–	–	–
Tatar	–	–	кызылтүш
Türk	–	–	–
Türkmən	–	–	зяблик
Tuva	к ое оап /ки и/ пач ой ой й	–	..р по
Özbək	–	–	кизилтуш
Uyğur	–	–	
Xakas	–	–	хызыл торғай
Çuvaş	–	–	велтерен /кайаке/ терры
Yakut	–	–	зяблик

rusca türk dillərində	Иволга	Камышевка	Канарейка	Клест
Azərbay.	sarıköynək/ sarısandal/ zərd	qamış quşu	sarıbülbül/kanar- ya quşu	alacadı- dik
Altay	торко-сары	–	–	–
Başqırd	һарығош	камыш турғайы	һары турғай/ өй турғай	шыршы турғайы
Qaqauz	–	–	–	–
Qazax	сарғалдақ	қамыс торғай	канарейка	–
Karaim	–	–	–	–
Qaraqalpaq	сарғалтақ	–	канарейка/сары шымшык	–
Qaraçay- balkar	сарыча/ джандет чыпчыкь	–	канарейка	–
Qırğız	зарғалдақ	–	канарейка	–
Kumık	сарича	–	сары бюлбюл/ сари жымчыкь	–
Noqay	алтынсуь- рик	–	канарейка/ уьй торғай	–
Tatar	шәүләгән	камыш тур- гае/чыпчыгы	кенәри	чукыр
Türk	sarıasma/ sarıcık	–	kanarğa	munta kuşu
Türkmən	иволга	–	канарейка	–
Tuva	сыгырга	–	канарейка	–
Özbək	зарғалдақ	–	канарейка	–
Uyğur	жағжак/ чаң/соп- сопулаң	–	серик кушкач	–
Xakas	иволга	–	канарейка	–
Çuvaş	саркайăк	хăмăш кăйăк(ё)	канарейка	–
Yakut	кукар самса ынах чыы- чаака	–	канарейка	ЫМЫ/Ы МЫ ЧЫ ЧААХ

rusca türk dillərində	Князек/белая лазоревка	Конек лесной	Коноплянка/ реполов
Azərbay.	göy arıquşu	ant quşu	kətan quşu
Altay	–	–	
Başqırd	–	–	тарма турғайы
Qaqauz	–	–	
Qazax	кюк қарға	–	шыбшық
Karaim	–	–	
Qaraqalpaq	–	–	коноплянка
Qaraçay- balkar	–	–	
Qırğız	–	–	коноплянка
Kumık	–	–	
Noqay	–	–	
Tatar	күк песнәк	–	кендер чыпчыгы
Türk	gökbaş tankara	–	ketenkuşu
Türkmən	–	–	коноплянка
Tuva	–	–	
Özbək	–	–	тогчумчук
Uyğur	–	–	
Xakas	–	–	
Çuvaş	–	–	кантәр кайăкĕ
Yakut	–	–	

rusca türk dillərində	Королёк	Крапивник/ подкоренник	Лазоревка	Малиновка
Azərbay.	kral quşu	bilibitdən/ cincar quşu	–	birəbitdən quşu
Altay	–	–	–	–
Başqırd	кәрлә турғай	–	–	әберсә турғайы
Qaqauz	чалы ку- шу	–	–	–
Qazax	королёк	–	көк қарға/ көк күс	малинов- ка/қызыл
Karaim	–	–	–	–
Qaraqalpaq	королёк	–	–	малиновка/ даскар тамак
Qaraçay- balkar	–	–	–	–
Qırğız	королёк	–	–	сайрагыч кичинекей чымчыктын бир түрү
Kumık	–	–	–	–
Noqay	–	–	–	–
Tatar	королёк	кычыткан чыпчыгы	–	кура жиләк чыпчыгы
Türk	çalıkuşu	–	–	–
Türkmən	королёк	–	–	малиновка
Tuva	королёк	–	–	тогчумчук
Özbək	–	–	–	–
Uyğur	–	–	–	–
Xakas	–	–	–	–
Çuvaş	королёк	вёлтёрен кайăкĕ	–	чĕпчен
Yakut	–	–	–	–

rusca türk dillərində	Овсянка	Пеночка	Перепел	Пибуха
Azərbay.	vələmir quşu/ yulaf quşu	ötməquşu	bildirçin	süzən/süzət
Altay	–	–	бөднө	–
Başqırd	һоло турғайы	һарыкас	бүзәнә/быт- былдыкь	сипылдак
Qaqauz	–	–	пытпыдак	–
Qazax	сары турғай	–	бөдене бө- дәнә/бэдәнә	шыкылдак
Karaim	–	–	бөдене	–
Qaraqalpaq	сары торғай	сары шымшык	бөдене	–
Qaraçay- balkar	–	–	бөдөнө	–
Qırğız	сары айгыр	–	бөдене	–
Kumık	–	–	бөдене	–
Noqay	–	–	бүдә- нә/бытбылд ык	–
Tatar	солы чыпчыгы	чебенче	бөдене/пат- падак	–
Türk	sarı yelve	–	bedene	–
Türkmən	овсянка	–	бөдана	–
Tuva	–	–	bildirçin	–
Özbək	сарик чумчук	–	бөдүнә	–
Uyğur	–	серик кушкач	һүдурчун/ пүдүргүн	–
Xakas	–	–	–	–
Çuvaş	шөпшөл	чие кайәкә	путене	–
Yakut	талах чыычааға	–	хонуу ку- руппаскыта	–

rusca türk dillərində	Поползень	Попугай	Пуночка	Свиристель
Azərbay.	sitta	tutuquşu	şimal sər- çəsi	ardic quş
Altay	–	попугай	–	–
Başqırd	–	тутыйғош	–	–
Qaqauz	–	папагал	–	–
Qazax	–	тоты	–	сарнауык торғай
Karaim	–	–	–	–
Qaraqalpaq	–	тоты/тоты кус	–	–
Qaraçay- balkar	–	попугай	–	–
Qırğız	–	тоту/тоту куш	–	–
Kumık	–	гапаған	–	–
Noqay	–	попугай	–	–
Tatar	–	тотый кош	–	свиристель
Türk	–	парақан/ dudu kuşu	–	–
Türkmən	дашдешен	тоты/тоту- гуш	–	–
Tuva	дүлейкөк/ көк шинжек	дойду	–	–
Özbək	–	тўти	–	–
Uyğur	–	тотикуш/ шатут	–	–
Xakas	–	попугай	–	–
Çuvaş	шаван кайәк	попугай	–	–
Yakut	кэкэ-бука	попугай	–	–

rusca türk dillərində	Синица	Скворец	Славка певчая	Снегирь
Azərbay.	arıqşu	sığırçın	oxuyan silvi	qar quşu
Altay	уренчи/ желе- чи	баарчык	—	көктөк
Başqırd	күкәнәш	сыйырсык	—	акыя
Qaqauz	—	кара куш	—	—
Qazax	сары шимы- шык	кара торғай	—	—
Karaim	—	—	—	—
Qaraqalpaq	синица	караторғай	—	снегирь
Qaraçay- balkar	сары чып- чыкь	сабан пып- чыкь	—	—
Qırğız	синица	чыйырчык	—	снегирь
Kumık	ала жымчыкь	сыйыричыч	—	къара ба- жымчыкь
Noqay	коьк алагоз торғай	кара торғай	—	—
Tatar	песнөк	сыерчык	—	карабүрек
Türk	baştankara	sekirqeku- şu/sığırçık	—	şakrakkuşu
Türkmən	гечигуш	сар	—	питпити
Tuva	хөкпеш/ көк-көктеш	кара-баарзык	—	кызыл-хөр
Özbək	читтак	чуғурчик	майкут	қарабош
Uyğur	көк кушкач	қарағожа/ қариғуча	—	чумчуқ
Xakas	ког зек/ көк- пас сарығ паар/ ызычас	парчык/хара парчык	—	сығырай/ зыл паар
Çuvaş	кăсăя	шăнкăрч/ шăнкăрчă	—	уйăн байђа- лы ыыта
Yakut	татыйык	скворец	—	—

rusca türk dillərində	Соловей	Сорокопуд	Трясогузка	Чечеви́чник/ чечевица
Azərbay.	bülbül	hərumçək quşu	daş(a)döyən çaydaçaran	mərcimək quşu
Altay	тоорчык	—	—	—
Başqırd	былбыл/ һандуғас	карағанат	сөпсек	—
Qaqauz	булбул	—	—	—
Qazax	булбул	суык тор- ғай/ тағанак	каратамак	—
Karaim	бильбиль	—	каратамак/ жылкышы	—
Qaraqalpaq	булбил	—	—	—
Qaraçay- balkar	булбул	—	—	—
Qırğız	булбул	борбаш/ ала дункан	жылкычы	—
Kumık	бюлбюл	къаргъанат	—	—
Noqay	билбил	—	—	—
Tatar	былбыл/ сандугач	—	чөперчек	—
Türk	ou ou	ögütcek kuşu	kuyuksallı- yan	—
Türkmən	билбил	сорокопуд	гылгуйрук	—
Tuva	айлан кушкаш	—	сайлык	—
Özbək	булбул	каркунок	коратомок/ жиблажибон	—
Uyğur	булбул	—	көкүч куш- кач	қизил куш- қач
Xakas	соловей	—	тилбизек	—
Çuvaş	шăпчăк	шалан кайăке	пăрчăкан	—
Yakut	соловей	—	сылгы чыычпађа	—

rusca türk dillərində	Челет(ка)	Чиж(ик)	Щегол	Шур(ка)
Azərbay.	birəbitdən	alacaqanad/ yalançı bülbül	payızbülbulü	qızlarquşu
Altay	кичинек боро куш- каш	јаналбай	щегол	—
Başqırd	—	һары алакас/ һары турғай	көйөз турғай/ купшы- кай	карағай турғайы
Qaqauz	—	—	—	—
Qazax	чечетка	сары шым- шық	пайыз торғай	—
Karaim	—	—	—	—
Qaraqalpaq	чечетка	чиж	шымшык	—
Qaraçay- balkar	—	джаўбедек	ала чыпчыкь	—
Qırğız	чечетка	боз чымчык	башайы чымчык	көк соору
Kumık	—	—	—	—
Noqay	—	чиж	сарипай жымчыкь	—
Tatar	чечет	сары чыпчык	щегол	—
Türk	чечетка	karabaşlı iskete	saka kuşu	arıkuşu
Türkmən	—	чиж	алатоган	дараклык
Tuva	—	шиижек	купшыл/ купшы чып- чык	корташар
Özbək	—	сава	саьва	буздок/кур- кинак
Uyğur	—	серик кушкач	—	—
Xakas	паранчык	сарыг паар	—	—
Çuvaş	çирёк търри	çирёк търри коктігес	шакалчи/ сивё кайаа- ке/ кайаке	сул
Yakut	чооруос	чиж	гара чөкчө- нө	чооруос

V) DEKORATİV QUŞLAR

rusca türk dillərində	Аист	Баклан	Балобан
Azərbay.	leylək/hacıleylək	qarabatdaq	ütөлki
Altay	кара чилен	каракас	—
Başqırd	каузы	дингез козғоно	—
Qaqauz	лелек	—	—
Qazax	ләйлек	баклан/б рказан	—
Karaim	ләкләк/бусол	къара-батакъ	—
Qaraqalpaq	ләйлек	карабаи	—
Qaraçay- balkar	чиллеа къ	—	—
Qırğız	илегилек/каракаш	кара каз/каракаш	—
Kumık	лакчлакь	—	—
Noqay	аист/д. шабакшы	—	—
Tatar	ләкләк	дингез козгыны	—
Türk	leylek/hacı baba	—	—
Türkmən	леглек	жүптүн	—
Tuva	ала шилен	баклан	—
Özbək	лайлак	корабой	итолғи
Uyğur	ләглек	баклан	—
Xakas	аист	баклан	—
Çuvaş	аист	баклан	—
Yakut	эһир	хара баттах	—

rusca türk dillərində	Бекас	Беркут	Буревестник
Azərbay.	cüllüt	berkut	firtına quşu
Altay	–	мүркүт	буревестник
Başqırd	һаралыйн	бөркөт	дауыл кошо
Qaqauz	–	кара картал	–
Qazax	таукүд ірем	бүркіт	дауылпаз
Karaim	–	–	–
Qaraqalpaq	бекас	бүркіт	дауылпаз
Qaraçay-balkar	мырды чыпчыкъ	мыллыкчы къуш	–
Qırğız	эчки маарак/ лай корек	бүркүт	–
Kumık	–	беркут	деңгиз къа- ракъуш
Noqay	–	–	–
Tatar	чуллык	бөркет	дингез акчарлагы
Türk	yelve / bekasin	kartal	fırtınakuşu/ deniz ördeği
Türkmən	эбек	бүркүт	деңиз гушы
Tuva	дылбий/дылбыш/ даргый	бүргүт	–
Özbək	лойхўрак	бургут	бўрон кушы
Uyğur	лайхорөк	бүркүт	–
Xakas	тарагай	киикчін/ харакус	–
Çuvaş	вәрәм сәмса/шур качаки шыр качаки	караппал/ пёркёт	тинес чарлане
Yakut	–	–	буур каһыт
Saxa	үгүрүө	бар кыыл	буурҕаһыт

rusca türk dillərində	Вальдшнеп	Вертишейка	Витютень/ Вяхирь
Azərbay.	meşə cüllütü	ilanboyun	alabaxta
Altay	–	–	–
Başqırd	курпысык	–	эберсен
Qaqauz	–	–	–
Qazax	вальдшнеп	–	–
Karaim	–	–	–
Qaraqalpaq	вальдшнеп	–	–
Qaraçay-balkar	–	–	–
Qırğız	вальдшнеп	–	–
Kumık	–	–	–
Noqay	–	–	–
Tatar	урман шөлдие	–	урман күгөрчене
Türk	çulluk	–	–
Türkmən	вальдшнеп	–	–
Tuva	достак-чаак	–	–
Özbək	ўрмон лойхўраги	–	–
Uyğur	–	–	–
Xakas	–	–	–
Çuvaş	кәрәпчак	май пәран	улатәпа
Yakut	обот үгүрүө	–	–

rusca türk dillərində	Воробей	Ворон	Ворона
Azərbay.	sərcə	quzğun	qarğa
Altay	боро кушкаш/ кучыяк	кускун	карга
Başqırd	турғай	козгон	карга
Qaqauz	сачак кушу	кузгун	гарга
Qazax	шымшык торғай/ суык торғай	кузғын/кара карга	карга
Karaim	торгъай/тургъай	кузгун	карга/къузгъун
Qaraqalpaq	шымшык	кузғын	гарга
Qaraçay- balkar	шорбат, чыпчыкъ	къузгъун	къаргъа
Qırğız	тараанчы/ таранчы	кузгун	карга
Kumik	жымчыкъ/ къапа- рай жымчыкъ	къузгъун	къаргъа
Noqay	торғай	кузғын/карга	карга
Tatar	чыпчык	козғын	карга
Türk	serçe	kuzgun/karga	karga
Türkmən	серче	гара гарга	гарга
Tuva	бора хирилээ/ бора хөкпеш	кускун	каарган
Özbək	чумчук	кузгун	карга/каға/зоғ
Uyğur	кушкач	кузгун	каға/каргу
Xakas	хусхачах	хусхун	харга
Çuvaş	çerçu-сала кайяк	çăхан	ула курак
Yakut	барабыай	суор	тураах

rusca türk dillərində	Выпь	Галка	Галстугник
Azərbay.	danquşu	dolaşa	yaхalı cüllüt
Altay	–	таан	–
Başqırd	мөншөгөр/күл буғаны	сәүкә	–
Qaqauz	–	–	–
Qazax	окпак	үзақ	–
Karaim	–	карга/къузгъун	–
Qaraqalpaq	көл буға	зак / узақша	–
Qaraçay- balkar	–	чаўка	–
Qırğız	–	таан	–
Kumik	лакьлакь къуш	жагъа	–
Noqay	–	шаьвке	–
Tatar	күлбога	чөүкә	кара бүксә
Türk	deniz ördeği/ firtına kuşu	alaca karga/ küçük karga	–
Türkmən	хакгей	закьжа	–
Tuva	–	таан	–
Özbək	кўлбука	зоғча	–
Uyğur	–	тоқунақ қаға/ чаң қарға	–
Xakas	–	таан	–
Çuvaş	шив вăкăрĕ/ чăмăш	чавка/чана	–
Yakut	аныр	галка	–

rusca türk dillərində	Гаршнеп	Глухарь	Гоголь
Azərbay.	qarşneп	meşə xoruzu/ Sibir xoruzu	güləyənquşu
Altay	–	чай	–
Başqırd	кәрлә һаралыын	һуйыр	сумғалак өйрәк
Qaqauz	–	–	–
Qazax	–	күр/кара күр	көгала үйрек
Karaim	–	орман тавугчу	–
Qaraqalpaq	–	глухарь	сүнгигир
Qaraçay- balkar	–	агчач тайукь	–
Qırğız	–	глухарь	гоголь
Kumık	–	кьыр тавукь	–
Noqay	–	глухарь	–
Tatar	–	суер/ урман тавы- гы	ала чумгалак
Türk	–	çalıhorozu/ yaban horozu	gürlü kuşu
Türkmən	–	глухарь	гоголь
Tuva	–	каракуш	–
Özbək	–	карқур	ёввойи ўрдак
Uyğur	–	жаңгал тохуси/ чанкай	чөкмә әдәк
Xakas	–	ии/ ырысха/ хара- сабан	самғы
Çuvaş	–	карәк	сул кайәкә
Yakut	–	улар	орулуос

rusca türk dillərində	Голубь	Горлица	Грач
Azərbay.	göyөрçin	qumru	zağça
Altay	Кууле	күүлечек	таан
Başqırd	күгәрсен	алатуба	кара карға
Qaqauz	гүвержин/гуруш	мешгелдик	–
Qazax	көгершін/кептер	орман кептер	күзғын қарға/ ұзақ
Karaim	көгүрчин	бедня / бедяня	–
Qaraqalpaq	нөгершін/ кептер	кумыры	узакша
Qaraçay- balkar	көгюрчюн	–	чаўка
Qırğız	көгүчкөн/ кептер	бактек	кон қарға/ чар қарға
Kumık	гөгюрчюн	кьыр гөгюрчюн	къара къаргъа
Noqay	коьгершин	–	кара қарға/ кара- шаьвке
Tatar	күгәрчен	урман күгәрчене	кара қарға
Türk	gürlü kuşu	kumru	alaca karga/ gökkağa/ ekin kağası
Türkmən	гөгерчин	гумры	гара гарға
Tuva	көгө-буга/ көгә- эзин	урман күгәрчене	грач
Özbək	Каптар	кумри/мусича	гүнг қарға/ ко- рақарға
Uyğur	Кәптәр/көгән	күмри/күкү	қаға/кара қаға /тоқунах қаға
Xakas	голубь/голубок	горлииа	грач
Çuvaş	кәвәкарчән	вәрман кәвакар чәнә	курак/ хура ку- рак
Yakut	Холууп	–	өрт турааһа

rusca türk dillərində	Гриф	Дергач	Джек
Azərbay.	kərkəs	çəkçəki	cek
Altay	улар	талтар	–
Başqırd	–	тартай	–
Qaqauz	–	–	–
Qazax	күшіген	тартар	–
Karaim	–	–	–
Qaraqalpaq	кара кус	кызыл аяк	–
Qaraçay- balkar	–	тартар	–
Qırğız	жору	тартар	–
Kumık	–	тартар	–
Noqay	–	–	–
Tatar	–	тартар	–
Türk	anka kuşu	–	–
Türkmən	дазаркел	жокжокы	–
Tuva	дас	чыргыраа	–
Özbək	–	қизилоёк	–
Uyğur	каритаз	–	–
Xakas	–	–	–
Çuvaş	гриф	карăш	–
Yakut	гриф	–	–

rusca türk dillərində	Дрозд	Дрофа	Дупель
Azərbay.	qaratoyuq	dovdaq	tənbəl cüllüt
Altay	боробачыртка	–	–
Başqırd	варкылдак	туғазак	зыркыуыт
Qaqauz	–	той	–
Qazax	барылдак торғай	дуадак	дупель
Karaim	кос	дувадакь	–
Qaraqalpaq	сары шымшык	дуўалак	дупель
Qaraçay- balkar	голунькьылды	дуўадакь/ джу- марыкь таўукь	мырды чып- чыкь
Qırğız	дрозд	тоодак	дупель
Kumık	кьаратавукь	дувадакь	–
Noqay	дрозд	дувадак	–
Tatar	милəш чыпчыгы	дүдөк	урман үрдөгө
Türk	karatavuk	toykuşu	batak çulluğu/ yelve
Türkmən	гара жокжокы	тоғдары/ ток- лутай	дупель
Tuva	патпадак	тогдук	дылбый
Özbək	(кора) шакшак	тувалок/ тұхта- тувалок	–
Uyğur	серик кушқач	доғдак/кум то- хуси	–
Xakas	парлак/ хуу пар- чых	тодах	–
Çuvaş	пилан кайăкё/ хура кайак	хир кăркки	вётел/ лачака чăххи
Yakut	гаччыгыныар	дрофа	–

rusca türk dillərində	Дятель	Жар-птица	Журавль
Azərbay.	ağacdələn	simurq	durna
Altay	томуртка	–	турна
Başqırd	тумыртка	ут-кош	торна
Qaqauz	аач какан	–	турна
Qazax	токылдақ	жалын-қус	тырна
Karaim	агъач къушы	–	турна/ жуrow/ зуров
Qaraqalpaq	токылдақ	кара қус	тырна
Qaraçay- balkar	агчач таўукь/ агъ- ач къакъгъыч	алтын къуш/ ал- тын тауукъ	турна
Qırğız	донкулдақ / кызыл ыштан	зумурук	турна/туруна
Kumık	тонкътонкъ	–	турна
Noqay	токылдақ	–	турна
Tatar	туқран	бәхет қошы	торна
Türk	ağaçkakan	simurg (kuşu)	turna
Türkmən	дашдешен	симург	дурна
Tuva	торга	хаан херети куш	дуруяа
Özbək	қизилиштон	какнис	турна
Uyğur	тоқулдақ/төмүр- түмчүқ туқран	–	турна/какира
Xakas	алас / тобырғы	–	турна
Çuvaş	ула кайăк/ тăхран/ вăрман кăвакалĕ / вĕтел	вут кайăк	тăрна
Yakut	киргил / тонсоһой	уот кетөр	туруйа

rusca türk dillərində	Завирушка	Зимородок	Зуёк
Azərbay.	bağ torağayı	balıqcıl / suquz- ğunu	bozca/ yağışcül- lütü
Altay	–	чүрекей	–
Başqırd	–	–	тәтелдәүек
Qaqauz	–	–	–
Qazax	жылқышы (қус)	балықшы қус	–
Karaim	–	–	балыкъчы
Qaraqalpaq	–	–	–
Qaraçay- balkar	–	–	–
Qırğız	–	–	–
Kumık	–	–	–
Noqay	–	–	–
Tatar	–	–	янгыр қошы
Türk	–	emircik/ iskele- kuşu/ yalı çar- kını	ağmurkuşu
Türkmən	–	балыкчы гуш	–
Tuva	–	–	–
Özbək	–	балиқчи/ кўктарчок	–
Uyğur	–	–	–
Xakas	–	–	–
Çuvaş	–	–	–
Yakut	–	–	–

rusca türk dillərində	Каменка	Камышевка	Каравайка
Azərbay.	çaxraçıl	qamışquşu	qaravay
Altay	–	–	–
Başqırd	таш турғайы	камыш турғайы	–
Qaqauz	–	–	–
Qazax	камыс торғай	–	–
Karaim	–	–	–
Qaraqalpaq	–	–	–
Qaraçay- balkar	джаўбедек	–	–
Qırğız	–	–	–
Kumık	–	–	–
Noqay	–	–	–
Tatar	камыш чыпчыгы	–	–
Türk	–	–	–
Türkmən	–	–	–
Tuva	–	–	–
Özbək	–	–	корабой
Uyğur	–	–	–
Xakas	–	–	–
Çuvaş	хәмәш кайәк	–	–
Yakut	–	–	–

rusca türk dillərində	Кедровка	Кобчик	Козодой
Azərbay.	sidr puşu	kərkinçək	keçisağan / ço- ban aldadan
Altay	–	–	–
Başqırd	–	мүктәрге	тон күгәрсене
Qaqauz	–	–	–
Qazax	бал қарағай торғайы	қырғи	еш к емер / баиғыз
Karaim	–	мыкый	–
Qaraqalpaq	–	қырғый	–
Qaraçay- balkar	–	–	–
Qırğız	–	жағалмай	чегирткечи
Kumık	–	–	–
Noqay	–	турымтам	–
Tatar	–	–	тон күгәрченс
Türk	–	bozdoğan	keçisağan
Türkmən	–	гырғы	гүндизкөр
Tuva	кээрген	–	–
Özbək	–	кирғий	тентакқуш/ сутак
Uyğur	кариғай қаға	көкенәк/жағалмай	бәзгәлдәк
Xakas	–	–	–
Çuvaş	–	çерси хурчки	тур качаки
Yakut	–	қырбы	–

rusca türk dillərində	Колпица	Кондор	Конек
Azərbay.	ərsindimdik	kondor	ant quşu
Altay	–	–	–
Başqırd	–	кондор	–
Qaqauz	–	–	–
Qazax	–	кондор	–
Karaim	–	–	–
Qaraqalpaq	–	–	–
Qaraçay- balkar	–	–	–
Qırğız	–	кондор	–
Kumık	–	–	–
Noqay	–	–	–
Tatar	–	кондор	–
Türk	kaşıkçın	tereli akbaba	–
Türkmən	–	кондор	–
Tuva	–	–	–
Özbək	–	кондор	–
Uyğur	–	–	–
Xakas	–	–	–
Çuvaş	–	–	–
Yakut	–	–	–

rusca türk dillərində	Коростель	Коршун	Крчка
Azərbay.	çivdimdik	çalağan	su qaranquşu
Altay	таргал	тейлеген	–
Başqırd	тартай	төйлөгән	–
Qaqauz	–	–	–
Qazax	шәукілдек	кезкүйрык/ лашын	–
Karaim	–	акъ-баба къушы	–
Qaraqalpaq	жылқышы	шай/шайкус	–
Qaraçay- balkar	таргар	лячин	–
Qırğız	таргар	айры куйрук	–
Kumık	таргар	туйпоген	–
Noqay	–	тырымтай	–
Tatar	таргар	тилгән	дингез акчарлагы
Türk	bildircin kılavuzu	çaylak	–
Türkmən	жоқжoky	чай чайчаңна- лак	–
Tuva	коростель	дээлдиген	–
Özbək	кизилоёк	калхат/заған	–
Uyğur	некән тохуси	мизан сар / ка- рикуш	–
Xakas	таарт	тигилген	–
Çuvaş	карăш	хăлат / нушак кайăк хуркчи	–
Yakut	буһарҕана	элиэ	–

rusca türk dillərində	Кречет(ка)/степ- ная пигалица	Кукушка	Кулик
Azərbay.	şunqar	ququ quşu	cüllüt
Altay	–	күүк	конира/чучелиш
Başqırd	шонқар/әтәлге	кәкүк	кәиәлдә/кызғатау
Qaqauz	–	куку	чулдук кушу
Qazax	сұнқар/лашын	көкек	жылкышы
Karaim	–	–	–
Qaraqalpaq	–	әтшок	дигилдик/кызыл ак/ шалшыкшы
Qaraçay- balkar	лячин	гугук/кукук	харам тартар
Qırğız	күкүк	шумқар	чулдук
Kumık	лачин	атъекъ къуш	кулик
Noqay	–	кобекек	кулик
Tatar	шонқар	кәккүк/ күке	шәлди
Türk	sungur	guguk kuşu	–
Türkmen	шунқар/әлгуш	икатәк	чулук
Tuva		хек	кулик
Özbək	тарғок/шунқор	какку/накку куш	лойхўрак
Uyğur	шунқар	каккук/ күккүк	–
Xakas	кречет	көөк/кекүк	ког лд/т лб зек
Çuvaş	кречет	куккук	шыв чакхи
Yakut	кречет	кэһэ	чөкөнө

rusca türk dillərində	Куропатка	Ласточка	Лебедь
Azərbay.	kəklik	qaranquş	qu
Altay	агуна	карлагаш	куу
Başqırd	агуна	карлуғас	аккош
Qaqauz	чил	кырлангач	–
Qazax	күр	карлығаш	акку
Karaim	чиль	карлыгъач	къугъу
Qaraqalpaq	кеклик	карлығаш	аккуу
Qaraçay- balkar	джаз тауукъ	къарылгъач	къангкъаз/дууадакъ
Qırğız	чил	ача куйрук/ чабинекей	куу / ак куу
Kumık	къакъма/ къыр тавукъ	къарлыгъач	къув
Noqay	безгелек / кыр тавык	карлыгаш	ак кув
Tatar	көртлек/кыр тавыгы	карлыгач	аккош
Türk	keklik	kırlangıç	kuğu / kuğu kuşu
Türkmen	кәкилик	гарлавач	гув
Tuva	кара-бәскек/ торлаа	хараачыгай	куу / куу куш
Özbək	каклик	калдырғач	окуш
Uyğur	кәклик	калғач/ ка- лиғач	аккуш/кув
Xakas	торлаган/ торлаңа	харлагас/ харачхай	хуу
Çuvaş	хир чәкхи/ вәрман чәкхи	чәкеш	акәш / хур акәш
Yakut	куруппааскы	харангаччы	куба

rusca türk dillərində	Лунь	Лысуха	Мандаринка
Azərbay.	belibağlı	qaşqaldaq	mandarinka
Altay	–	–	–
Başqırd	көйгөнөк	кашкалак	–
Qaqauz	–	–	–
Qazax	ийтелгі/ бөн- тергі/ аксары	қасқалдақ	–
Karaim	–	–	–
Qaraqalpaq	ийтелги	каскалдақ	–
Qaraçay- balkar	акъ къуш	–	–
Qırğız	ак кулаалы	кашкалдақ	–
Kumık	–	–	–
Noqay	–	–	–
Tatar	саз карныгасы	су тавыгы	–
Türk	tepeli doğan	sutavuğu	–
Türkmən	гулаты	–	–
Tuva	–	–	–
Özbək	буктарги	кашкалдоқ	–
Uyğur	көк сар	кашкалдақ	–
Xakas	–	–	–
Çuvaş	хир хәләчә	–	–
Yakut	кутуйахсыт	–	–

rusca türk dillərində	Марабу	Московка	Мухоловка
Azərbay.	marabu	qara arıquşu	milçəkqovan
Altay	–	–	–
Başqırd	марабу	–	себен турғайы
Qaqauz	–	–	–
Qazax	марабу	–	шыбын ұстағыш
Karaim	–	–	–
Qaraqalpaq	марабу	–	шыбын тутқыш
Qaraçay- balkar	–	–	–
Qırğız	марабу	–	чымынчы/ чы- мынчыл
Kumık	–	–	–
Noqay	–	–	–
Tatar	марабу	–	чебенче
Türk	–	–	–
Türkmən	марабу	–	синек тутгуч
Tuva	–	–	–
Özbək	марабу	қорачиттақ	пашшатуткич
Uyğur	–	–	–
Xakas	–	–	сеек тутчаң хус
Çuvaş	–	–	шәна кайәкә
Yakut	–	–	–

rusca türk dillərində	Нырок	Огарь	Орел
Azərbay.	dalğıc/maygülü	anqut	qaraquş/qartal
Altay	–	–	мүркүт/кан-кереде
Başqırd	сумғалах (өйрөк)	–	боркот
Qaqauz	–	–	картал
Qazax	сүңгуір үйрек	–	бүркіт
Karaim	–	–	каракуш
Qaraqalpaq	сүңгигир	–	кара қус
Qaraçay- balkar	–	–	къуш
Qırğız	балыкчы өрдөк	–	бүркүт
Kumık	–	–	къаракъуш
Noqay	–	–	карагус
Tatar	гумгалак/ чүрөкәй үрдөк	–	каракош/ бөркет
Türk	karabatak	angut	karakuş/kartal
Türkmen	түнцеле	–	бүргүт
Tuva	–	–	эзир
Özbək	ботколдок/ баликчи ўрдөк	–	бургут
Uyğur	–	–	бүркүт/карикуш
Xakas	–	–	харакус
Çuvaş	чәмкәç	–	әмәрт/әмәрт кайак
Yakut	умсаах	–	хотой / тойон кыыл

rusca türk dillərində	Орлан	Павлин	Пеликан
Azərbay.	dəniz qartalı	tovuz/tovuz quşu	qutan/balıqudan
Altay	–	алтын тонус	–
Başqırd	дингез бөркетө	тауис	пеликан
Qaqauz	–	–	–
Qazax	сукаракүс	тауыс	бірказан
Karaim	–	тавус кьуш	–
Qaraqalpaq	тениз бүркити	тауыс	бирказан
Qaraçay- balkar	–	алтын таўуць	–
Qırğız	суу бүркүт	тоос	биргазан
Kumık	–	тавус/тотукъуш	биркъазан
Noqay	–	тотыгус	–
Tatar	диңгез бөркете	тавис	баба кош
Türk	–	tavus	kaşıkçıkuşu
Türkmen	деңиз бүргүди	тавус	готан
Tuva	–	алдын-досс/ алдын догус	пеликан
Özbək	денгиз бургути	товус	сококуш/ меш- копкуш
Uyğur	–	тавус	–
Xakas	–	павлин	–
Çuvaş	тинёс әмәтркайакё	турткаш	пеликан
Yakut	ала хотой/ ала тойон	павлин	пеликан

rusca türk dillərində	Пигалина	Поганка/чомга	Пустельга
Azərb.	çökükburun	iyğəncə	muymul
Altay	–	–	–
Başqırd	бибек/төгәрлек	сыпкай	торомтай
Qaqauz	–	–	–
Qazax	кызкыш	сүксыр үйрек/ шүрегей үйрек	ителгі
Karaim	–	–	–
Qaraqalpaq	пигалица	–	–
Qaraçay- balkar	–	суу бабуш	–
Qırğız	ызгыт/ызгыч	–	күйкө/сасык күйкө
Kumık	–	–	–
Noqay	кызгыш	–	–
Tatar	бибек/төкәрлек	агулы гөмбө	торымтай
Türk	tavuscuk kuşu	–	muymul kuşu
Türkmən	чибис	алажа	гәвенек
Tuva	–	–	маймункуш
Özbək	тарғоқ	–	көкөнәк
Uyğur	–	–	–
Xakas	–	–	–
Çuvaş	текерлөк	чәмкәç	путене хурчки
Yakut	–	–	–

rusca türk dillərində	Ремез	Ронжа	Рябчик
Azərb.	pösnek quşu	zığziğ	çil/qarabağır
Altay	–	–	сымда
Başqırd	–	–	сел
Qaqauz	–	–	чил
Qazax	ремез	–	шіл
Karaim	–	–	–
Qaraqalpaq	куркылдай	–	булдырык
Qaraçay- balkar	–	–	чын таўукъ
Qırğız	куркулдай	–	булдурук
Kumık	–	–	–
Noqay	–	–	–
Tatar	ремез	урман қарғасы	божыр
Türk	–	–	–
Türkmən	–	–	турач
Tuva	–	–	күшкүл
Özbək	–	–	чил
Uyğur	–	–	чил
Xakas	–	–	сым/сымна
Çuvaş	–	–	пачар
Yakut	–	–	бочугурас

rusca türk dillərində	Сапсан	Сарыч	Сиворонка/ сизоворонка
Azərb.	laçın/şahin	sar	göuscəqarğa
Altay	–	–	–
Başqırd	–	hap	күк карға
Qaqauz	–	–	–
Qazax	–	аксары/ жамансары	ала карға/ көк карға
Karaim	–	–	–
Qaraqalpaq	лашын	каршыға	көк карға
Qaraçay- balkar	–	–	кёксюл кёгюр- чюн
Qırğız	–	жаман сары	көк карға
Kumık	–	–	ала кьаргъа
Noqay	–	–	–
Tatar	–	сарыч/сарыча	күк күгәрчен
Türk	şahin	–	–
Türkmən	–	алгыра мензеш гуш	гөкгарға
Tuva	–	сары	көгүлдүр көге- буга
Özbək	–	сариксор	күккарға
Uyğur	–	–	–
Xakas	–	–	–
Çuvaş	–	шаланкă	кăвак курак
Yakut	–	хара сар	–

rusca türk dillərində	Скопа	Славка	Сова
Azərb.	çay qaraquşu	Silviya quşu	bayquş
Altay	–	–	мечиртке
Başqırd	көлмөргән/ба- лыксы карсыға	–	өкө
Qaqauz	–	–	кукумаука
Qazax	–	–	жапалақ
Karaim	–	–	мэчи кьушы
Qaraqalpaq	балықшы	–	байыўлы/ жапалақ/ үки
Qaraçay- balkar	–	–	гылын кьуш
Qırğız	–	–	жапалак
Kumık	–	–	кикимав/ обурья- балакь
Noqay	–	–	япалак/обыргус
Tatar	–	чебенче	ябалак/мөче башлы ябалак
Türk	balık kartalı	çalıbülbülü	baykuş
Türkmən	–	–	байгуш
Tuva	–	–	инек-сокпа/ межерчен/үгү
Özbək	–	–	боикуш
Uyğur	–	–	байкуш/ үкә/ каргуйа пилак
Xakas	–	–	тасха
Çuvaş	–	–	тăмана
Yakut	–	–	мэкчиргэ

rusca türk dillərində	Сойка	Сокол	Сорока
Azərbay.	ziğziğ	qızılquş/şahin	sağsağan/qəcələ
Altay	–	шонкор	саныскан
Başqırd	бараба/суртурғай	ыласын	һайысқан
Qaqauz	–	–	саксан/саксаан
Qazax	жорғаторғай	сұнқар	сауыскан
Karaim	–	кыргый	савускыан
Qaraqalpaq	–	сұнқар	саўыскан/хэкке
Qaraçay-balkar	–	иялчин/лячин	сакынджик
Qırğız	сойка	ылаачын	загизган
Kumık	–	лачын	савусгъан
Noqay	–	лашын	савыскан
Tatar	күкшә/урман саесканы	лачын	саескан
Türk	ala karga/kestane kargası	akdoğan/toğrul/ sungur/toygan	saksağan
Türkmən	сойка	лачын/шунқар	алахекик
Tuva	айлан-сааскан	хартыга	сааскан
Özbək	ўрмои тўрғайи	лочин	зағизгон/ҳакка
Uyğur	–	лачин	сеғизхан
Xakas	–	ылачын	саасхан
Çuvaş	кәпшәл/сульха	кайкар	чакак
Yakut	сойка	мохсоһол	сорока

rusca türk dillərində	Сплюшка	Стервятник	Стрепет
Azərbay.	meşə bayquşuğu	leşyeyən qartal	bəzgek
Altay	–	–	–
Başqırd	–	үләкһә бөркө- тө/карағош	бизгәләк
Qaqauz	–	–	–
Qazax	–	қаракүс/ күшіген	безгелдек
Karaim	–	–	–
Qaraqalpaq	–	кара кус	безгелдек
Qaraçay-balkar	–	мыллыкчы кьуш	–
Qırğız	–	тарпчыл	безбелдек
Kumık	–	мурдар этни ашайгъан кьуш	–
Noqay	–	туйгын	шил
Tatar	–	үләксә ашаучы	сиртмә койрык
Türk	–	–	toy kuşu
Türkmən	–	маслык иййән гуш	безбелтек
Tuva	–	секчи/сек чир куш	–
Özbək	кўркуш	жўрчи	–
Uyğur	–	–	–
Xakas	–	тигілген	–
Çuvaş	–	виле хурчки	стрепет
Yakut	–	стервятник	–

rusca türk dillərində	Стриж	Сыч	Тетерев
Azərbay.	uzunqanad (quş)	kor yapalaq	tetra quşu
Altay	–	–	күртүк
Başqırd	яр карлуғасы	һупайзы	кор
Qaqauz	–	кукумәука	–
Qazax	сүр карлығаш	байғыз	күр
Karaim	–	–	–
Qaraqalpaq	узын канат	үки	кур
Qaraçay- balkar	–	сыч	чын таўукъ
Qırğız	кардыгач	бабырган	кур/каракур
Kumık	–	обурьябалакъ	къакъма тавукъ
Noqay	–	обургус/япалак	даньыл тавык
Tatar	яр карлыгачы	байгыш/ гырайсыз ябалак	кыр тавыгы/ көртлек/урман тавыгы
Türk	sağan	kukumav	çalıhorozu/ ya- ban horozu
Türkmən	узын ганат	байгуш	токай хоразы
Tuva		ыйбаангы үгү	күртү
Özbək	узунканот	бойкуш/ бойўғли	кур
Uyğur	узуң канат қалғач	–	доғдақ/ йавайи тоху
Xakas	чар харачхайы	үгү	күркү/күрткү
Çuvaş	вёршён/сыр шёкөсё	сала кайяк тәмани	әсан
Yakut	хайа хараначчыта	үөт мэкгиргэтэ	атыыр куртуйах / токутар

rusca türk dillərində	Тетеревятник	Тиркуша	Турач
Azərbay.	tetraçalan	haqaquyruq cüllüt	turac
Altay	–	–	–
Başqırd	–	–	–
Qaqauz	–	–	–
Qazax	тұйғын	каншыр	бұлдырык
Karaim	–	–	–
Qaraqalpaq	туйғын	–	–
Qaraçay- balkar	–	–	–
Qırğız	туйгун	–	–
Kumık	–	–	–
Noqay	–	–	–
Tatar	–	–	–
Türk	–	–	turac
Türkmən	–	–	турач
Tuva	–	–	–
Özbək	туйгун	–	–
Uyğur	–	–	–
Xakas	–	–	–
Çuvaş	–	–	–
Yakut	–	–	–

rusca türk dillərində	Удод	Фазан	Филин
Azərbay.	şanapipik (hophop) hüdhüd	qırqovul	уаралақ
Altay	–	фазан	–
Başqırd	hezhet	кыргауыл	ябалак
Qaqauz	–	фазан	кукумáука
Qazax	үдүд/сасык көкек	кыргауыл	үкі
Karaim	–	–	анъас /вэрэн кус/ кузгъун/ пугъач
Qaraqalpaq	өпепек	кыргауыл	байуўлы /үки
Qaraçay- balkar	байрамджак	джаз тауукъ	гылын къуш
Qırğız	үпүп/сасык үпүп	кыргоол	үкү
Kumık	гюкюк	къыр тавукъ	ябалакъ
Noqay	поьпеп	фазан	япалак
Tatar	hөdhөd (кошы)	кыргавыл	байгыш/мэче баплы ябалак
Türk	çavuşkuşu/hüthüt kuşu/ ibibik	sülün	ruhu kuşu
Türkmөн	хүйпүйпик	сүлгүн	х□ви
Tuva	итпик	фазан	үгү/кызыл үгү
Özbək	попишак /сассик/ попишак	кирговул/ тустовук	укки
Uyğur	hөппүп	кыргавул	үкө
Xakas	кичегей / түдет	фазан	үгү
Çuvaş	удод	хир чăххи	үхө/кушак пуçла тáмана
Yakut	–	фазан	–

rusca türk dillərində	Ходулочник	Цапля	Цесарка
Azərbay.	çaydaq cüllüt	balıqdan/vağ	Firəng toyuğu
Altay	–	кара чилен	–
Başqırd	–	селән	Мысыр тауығы
Qaqauz	–	балык кушу	–
Qazax	–	көккүтан	цесарка
Karaim	–	турна	–
Qaraqalpaq	–	кутан	–
Qaraçay- balkar	–	чиллеаякъ	Стампул тауукъ
Qırğız	–	кытан	цесарка
Kumık	–	чыл	Аштархантавукъ
Noqay	–	кутан	–
Tatar	–	челән	Мысыр тавығы
Türk	–	balıkçıl kuşu	beç tavuğu
Türkmөн	–	хокгар/сувгушы	цесарка
Tuva	–	шилен	–
Özbək	–	каркара	сесарка товук
Uyğur	–	какира/лөглөк	–
Xakas	–	сүлен	цесарка танах
Çuvaş	–	чарлан	кайăк чăхă
Yakut	–	кутан	–

rusca türk dillərində	Чайка	Чеглок	Чекан
Azərbay.	qağayı	qaragöz	çəkçəki
Altay	чайка	–	–
Başqırd	аксарлак	кыйғыр	–
Qaqauz	–	–	–
Qazax	шағала	–	–
Karaim	кьукьу	–	–
Qaraqalpaq	шағала	–	–
Qaraçay- balkar	чайка	–	–
Qırğız	ак чардак	–	–
Kumik	чабакъчи/ чар- лакъкъуш	–	–
Noqay		–	–
Tatar	акчарлак	–	–
Türk	martı (kuşu)	esperı	–
Türkmən	чарлак	–	–
Tuva	ак-кусун	–	–
Özbək	баликчи (куш)	–	–
Uyğur	беликчи/ бели- каъуч	–	–
Xakas	хайлах	–	–
Çuvaş	чарлан	–	–
Yakut	хопто		–

rusca türk dillərində	Черногрудка	Чибис	Чиж / чижик
Azərbay.	cüllüt	çökükburun	yalançı bülbül
Altay	–	чибис	јаналбай/ боро кучыяк
Başqırd	каратуш	бибек/төгәрлек	һары турғай
Qaqauz	–	чамур кушу	–
Qazax	–	кызғыш	сары шымшык
Karaim	–	–	–
Qaraqalpaq	–	узың аяк	сайрағыш шымшык
Qaraçay- balkar	–		джаўбедек
Qırğız	–	ызгыт	боз чымчык
Kumik	–	–	–
Noqay	–	кызгыш	чиж
Tatar	каратуш/ шөлди	бибек/төкәрлек	сары чыпчык
Türk	–	kız kuşu/ tavukcuk kuşu	kanarya
Türkmən	–	чибис	чиж
Tuva	–		шиижек
Özbək	–	кызғыш	сәва
Uyğur	–		серик кушкач
Xakas	–		сарығ паар
Çuvaş	–	текерлөк	çиректәрри
Yakut	–	чибис	чиж

rusca türk dillərində	Чирок	Шилоклювка	Ягнятник
Azərbay.	güə	bizdimdik	quzuqapan/ toğlugötürən
Altay	чорокой	–	мүркүт / мөркүт
Başqırd	сүрөгәй өйрәк	безсукуш	һакаллы бөркөт
Qaqauz	–	–	–
Qazax	шүрегей үйрек	–	козыкүмай
Karaim	–	–	–
Qaraqalpaq	шүрүлей	–	кушеген
Qaraçay- balkar	–	–	мыллыкчы кьуш
Qırğız	чүрөк	–	–
Kumık	–	–	уллу тююлген
Noqay	–	–	–
Tatar	чүрәкәй үрдәк	без томшык	бөрәнкарәк/ бөрән бөркете
Türk	bağırtlak	–	–
Türkmən	чирок	–	бүргүт
Tuva	чыргыраа (өдүрөк)	–	улуғ хартыга
Özbək	чуррак	–	бургут / болтаютар
Uyğur	сохсур	–	–
Xakas	сиргейек / сиргей өртек	–	киикчи
Çuvaş	шәркәлчә	–	–
Yakut	чөркөй / гыр- кымай	–	–

rusca türk dillərində	Ястреб	Ястреб- перепелятник	Ястреб- тетеревятник
Azərbay.	qırğı	bildirçinçalan	tetraçalan
Altay	карчага	–	–
Başqırd	карсыға	–	кор карсығаһы
Qaqauz	алажа куш	–	–
Qazax	каршыға	–	–
Karaim	айа/ айағы/ йун/ йадугъан	–	–
Qaraqalpaq	каршыға	кырғый	тайғын
Qaraçay- balkar	кьартджыгъа	–	–
Qırğız	карчыга	–	–
Kumık	кьыргьый	–	–
Noqay	каршыга/ туй- гын	–	–
Tatar	карчыга	бүдөнә аулаучы/ бытбылдык аучы- сы	тавык карчыга- сы
Türk	–	–	–
Türkmən	гыргы	–	–
Tuva	хартыга	–	–
Özbək	киргий	кийгир / киргий / киргуй	–
Uyğur	курғуй / баз	жүрә курғуй/ карғай	–
Xakas	хартыға	–	–
Çuvaş	хурчка/ хурчәка	–	–
Yakut	кыырт/ мохсоһол	чыычаахсыт	–

BİR NECƏ BİTKİ ADININ ETİMOLOGİYASI

Azərbaycan dilindəki *vişnə* və *gilas* sözləri alınmadır. Dialekt və şivələrimiz tədqiq edilərkən *bəhli/bəli*¹ sözünün *gilas*, *alabəhli*² // *bəhli*³ sözünün *vişnə* sözü əvəzində işləndiyi aşkar edilmişdir. *Gilas* sözü əvəzində işlənən *bəhli/bəli* sözü ədəbi dilə keçməmişdir. *Vişnə* sözü əvəzində işlənən *alabəhli* sözü isə *albalı*⁴ şəklində ədəbi dildə işlənməkdədir. *Bəli* sözü *al* sözü ilə birlikdə işlənəndə onun (bəlinin) saitləri *al* sözünə uyğunlaşıb, arxa cərgə saitlərinə çevrilmişdir. *Albalı* sözünün ilk hissəsinin daşdığı mənanı müəyyənləşdirmək üçün aşağıdakıları nəzərdən keçirək: «*Albalı* - Tünd *qırmızı* rəngli, tumlu, şirəli meyvə, gilənar, *turş gilə* - *vişnə*»,⁵ «*Gilas* - ağ, sarı, *qırmızı* və qara növləri olan çəyirdəkli, *şirin* meyvə».⁶

Bizcə, *albalı* mürəkkəb sözünün ilk morfemini - (*al*) hər iki meyvə adının ayrı-ayrı izahındakı *qırmızı* sözü ilə əlaqələndirmək səhv olardı. İzahda deyilir ki, *albalı turş gilə*sdir. *Al* sözünün *turş* mənasında işləndiyini *alça* sözünün kökündə görmək mümkündür.

Qeyd. Bu iki meyvənin adlarının türk dillərində etimoloji izahı zamanı Azərbaycan dilindəki *vişnə* və *gilas* sözlərindən istifadə edəcəyik.

Albalı sözü türk və qaqauz dillərində *vişne*, *вишня*, *gilas* sözü isə *kiraz*,⁷ *kiraz*⁸ şəklində işlənilir. Hər iki dildə *kiraz*, *kiraz* sözlərinə *turş* mənası bildirən *ekşi*, *ушшу* sözlərinin əlavə edilməsi ilə *vişne*, *вишня* sözü əvəzinə *ekşi kiraz*⁹ (*turş gilə*), *ушшу kiraz*¹⁰ (*turş gilə*) sözləri yaranır. Göründüyü kimi, Azərbaycan, türk və qaqauz dillərinin daxili imkanları hesabına *vişnə*, *vişne*, *вишня* sözünün işlədilməsi sıxışdırılmışdır. Qaraçay-balkar dilində *балли*¹¹ - *albalı*, *сант балли*¹² (*şirin baliy*) - *gilə* deməkdir. Tatar dilində *чия*¹³ - *albalı*, *тече чия*¹⁴ (*şirin albalı*) - *gilə* sözü əvəzində işlənir.

Verilən nümunələrdən göründüyü kimi, Azərbaycan, türk, qaqauz, qaraçay-balkar və tatar dillərində *albalı* və *gilə* adları dadbilmə orqanına etdiyi təsire görə fərqlənmişdir.

Qazax və başqırd dillərində bu iki meyvənin adları rəngə görə birli digərindən fərqləndirilmişdir. Qazax dilində *шие*¹⁵ - *albalı*, *кызыл шие*¹⁶ - *gilə* deməkdir. Başqırd dilində *сейә* - *albalı*,¹⁷ *һары сейә*¹⁸ - *gilə* deməkdir. Qırğız dilində *чүе*¹⁹ // *алча*²⁰ - *albalı*, *гилас*²¹ - *gilə* deməkdir. Özbək dilində *чия*²² // *олча*²³ - *albalı*, *гилос*²⁴ - *gilə* deməkdir.

Uyğur dilində *гилас*²⁵ // *алча*²⁶ sözü *albalı*, *гилас*²⁷ sözü *gilə* mənasında işlənilir. Kumıq dilində *жие*²⁸ sözü *albalı*, *бачли*²⁹ sözü isə *gilə* mənasında işlənilir. Qaraqalpaq dilində hər iki meyvə (*albalı* və *gilə*) *шиче*³⁰ adlanır. Karayım dilində *вишня*³¹ // *чийа*³² // *кираз*³³ - *albalı*, *кираз*³⁴ - *gilə* deməkdir. Noqay dilində *шие*³⁵ // *албелу*³⁶ - *albalı*, *черешня*³⁷ - *gilə* deməkdir. Cıvaş dilində *чие*³⁸ // *чүе сырли*³⁹ - *albalı*, *черешня*⁴⁰ - *gilə* deməkdir. Türkmən dilində *улже*⁴¹ - *albalı*, *черешня*⁴² - *gilə* deməkdir. Yaqut, tıva və xakas dillərində *вишня*⁴³ sözü *albalı*, *черешня*⁴⁴ sözü *gilə* mənasında işlənir.

¹ «Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti», 1964, s. 73.

² Yəne orada, s. 28.

³ Yəne orada, s. 73.

⁴ «Azərbaycanca-rusca lüğət», 1965, s. 30.

⁵ «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti», I, 1964, s. 86.

⁶ «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti», III, 1983, s. 163.

⁷ «Türkce-rusça sözlük», M., 1977, c. 900.

⁸ «Гагаузча-русча-молдованжа лафлык», M., 1973, c. 104.

⁹ «Türkce-rusça sözlük», M., 1977, c.

¹⁰ «Гагаузча-русча-молдованжа лафлык», M., 1973, c.

¹¹ «Türkce-rusça sözlük», M., 1977, c. 552.

¹² «Гагаузча-русча-молдованжа лафлык», M., 1973, c. 270.

¹³ «Жъарачай-малкъар-орус сөзлюк», M., 1989, c. 116.

¹⁴ Yəne orada.

¹⁵ «Татарча-русча сүзлек», M., 1966, s. 639.

¹⁶ Yəne orada.

¹⁷ «Русско-казахский словарь», I, Алма-Ата, 1978, c. 99.

¹⁸ «Русско-казахский словарь», Алма-Ата, 1981, c. 514.

¹⁹ «Башкортса-русса һүзлек», M., 1958, c. 466.

²⁰ Yəne orada.

²¹ «Кыргызча-орусча сөзлүк», M., 1965, s. 861.

²² Yəne orada, s. 53.

²³ Yəne orada, s. 177.

²⁴ «Ўзбекча-русча луғат», M., 1959, s. 523.

²⁵ Yəne orada, s. 303.

²⁶ Yəne orada, s. 111.

²⁷ «Уйгурско-русский словарь», M., 1968, c. 685.

²⁸ Yəne orada, s. 46.

²⁹ «Къумукъча-русча сөзлюк», M., 1969, c. 140.

³⁰ Yəne orada, s. 68.

³¹ «Каракалпакша-русча сөзлик», M., 1958, c. 736.

³² «Караимско-русско-польский словарь», M., 1974, c. 157.

³³ Yəne orada, s. 628.

³⁴ Yəne orada, s. 322.

³⁵ «Ногайша-орысша сөзлик», M., 1963, c. 412.

³⁶ «Русско-ногайский словарь», M., 1956, c. 79.

³⁷ Yəne orada, s. 695.

³⁸ «Чăвашла-вырăсла словарь», M., 1961, c. 539.

³⁹ Yəne orada, s. 376.

⁴⁰ «Русско-чувашский словарь», M., 1971, c. 858.

⁴¹ «Түркменче-русча сөзлүк», M., 1968, s. 671.

⁴² «Русско-туркменский словарь», M., 1956, c. 842.

⁴³ «Сахалы-нууччалы тылдыт», M., 1972, c. 102; «Тыва-орус словарь», M., 1968, c. 134; «Хакасско-русский словарь», M., 1953, c. 43.

⁴⁴ «Сахалы-нууччалы тылдыт», M., 1972, c. 509; «Тыва-орус словарь», M., 1968, c. 529; «Хакасско-русский словарь», M., 1953, c. 315.

MEYVƏLİ BİTKİLƏR

Azərbay.	alma	araxis / yerfindiği	armud
Altay	яблоко	–	груша
Başqırd	алма	кытай сәтләҗеге	груша
Qaqauz	алма	–	армут
Karaim	алма	–	армут/ гертмә
Qırğız	алма	арахис	алмурут
Qazax	алма	арахис	алмұрт
Qaraqalpaq	алма	–	алмурт
Qaraçay-balkar	алма	–	кертме
Kumık	алма	–	гъармут
Noqay	алма	–	кертпе
Saxa (yakut)	яблоко	арахис	груша
Tatar	алма	кытай чикләвеге	груша
Türk	elma	abdülleziz / araşit/ yerfistiği	armut
Türkmən	алма	–	армыт
Tuva	яблоко	–	груша
Özbək	олма	арахис/ерёнҗок	олмурут / нок
Uyğur	алма	–	амут
Xakas	яблоко	–	груша
Çuvaş	улма	арыхис / сёр майәрә	груша

Azərbay.	badam	böyürtкөн	tut
Altay	миндал	кара ағаш йилек	тут
Başqırd	миндал	тал бөрлөгәнә	тут
Qaqauz	бадам	–	дут
Karaim	бадам	–	тут
Qırğız	бадам	кара бүлдүркөн	тут
Qazax	бадам	бөрткен / кара бүлдүрген	тұт
Qaraqalpaq	бадам	–	тут
Qaraçay-balkar	–	къара нанькь	тут
Kumık	бадам	бюрюлген	тут
Noqay	бадам	боьлдирген	тут
Saxa (yakut)	миндаль	ежевика	
Tatar	бадам	кара бөрлегән	тут
Türk	badam	böğürtlen / yaban dudu	дүт
Türkmən	бадам	бөвүрслен	тут
Tuva	–	ежевика	гранат
Özbək	бодом	маймунтжн	тут
Uyğur	бадам	кара бөлжүргән	үжмә
Xakas	миндаль	ежевика	
Çuvaş	миндаль	кава сырла / хура хәмла сырла	тут

Azərbay.	qarağat	qaragile	qara qarağat
Altay	боронот	кара торбес	боронот
Başqırd	карағат	кара кортәле	кара карағат
Qaqauz	смородина	–	–
Karaim	–	–	–
Qırğız	карағат	черника	чыны карағат
Qazax	карақат	кара жидек	кара каракат
Qaraqalpaq	карағат	карамык	қара қарағат
Qaraçay-balkar	дугъум	къара шкилди	къара дугъум
Kumık	аюв юзюм	черника	–
Noqay	смородина йилеги	–	–
Saxa (yakut)	–	–	мооньокон
Tatar	карағат/ карлыган	кара жиләк	кара карлыган
Türk	frenküzümü	keçi yemişi	siyah frenk-üzümü
Türkmen	смородина	черника	гара смородина
Tuva	–	кара-кат	инек-караа
Özbək	корағат	черника	кора корағат
Uyğur	смородина	черника	қара смородина
Xakas	харағат	ноңных	суғ харабады
Çuvaş	хурләхан	хура сырла	хура хурләхан

Azərbay.	–	mərcəngilə	püstə
Altay	–	тийингат	–
Başqırd	–	гызыл көртләме	фысташка
Qaqauz	–	–	–
Karaim	–	–	–
Qırğız	кызыл карағат	брусника	–
Qazax	кызыл карақат	брусника	пісте
Qaraqalpaq	–	брусника	писте
Qaraçay-balkar	кызыл дугъум	кызыл нанькь/ кызыл шкилди	–
Kumık	–	тавукъбалам	–
Noqay	–	брусника	–
Saxa (yakut)	хапта кас	уулаах отон	–
Tatar	кызыл карлыган	нарат жиләге	пестә чикләве-ге
Türk	–	kırmızı yabap mersini	fistik
Türkmen	гызыл смородина	брусника	писсе
Tuva	кызыл-хат	киш-кулаа	–
Özbək	–	брусника	писта
Uyğur	қизил смородина	брусника	пистә
Xakas	хызылғат	нир / тиинғады	–
Çuvaş	хёрлө хурләхан	кётмел	фисташка

Azərbay.	qoz	findıq	qəhvə
Altay	кузук	–	кофе
Başqırd	эре сәтләүек	–	кофе
Qaqauz	жевиз	–	кафа
Karaim	коз / кьоз	–	–
Qırğız	жангак	–	кофе
Qazax	жаңғак	–	кофе
Qaraqalpaq	ғоз	–	кофе
Qaraçay-balkar	кьоз	–	кофе
Kumık	кьоз	–	кьаггьва / кофе
Noqay	коз	шетлевик	кофе
Saxa (yakut)	грецкэй эриэхэ	–	кофе
Tatar	Астрахань чикә-веге	–	кофе
Türk	koz / ceviz	findık	kahve
Türkmən	хоз	–	кофе
Tuva	грек тоорук	–	кофе
Özbək	ёнғоқ	–	қахва
Uyğur	йанак	–	қәхвә
Xakas	–	–	–
Çuvaş	пушкәрт майяре	–	хофе

Azərbay.	kakao	iydə	innab
Altay	какао	–	–
Başqırd	какао	–	–
Qaqauz	какао	–	–
Karaim	–	–	–
Qırğız	какао	жийде	–
Qazax	какао	жиде	–
Qaraqalpaq	какао	–	–
Qaraçay-balkar	какао	–	–
Kumık	какао	–	–
Noqay	какао	–	–
Saxa (yakut)	какао	–	–
Tatar	какао	–	–
Türk	kakao	–	çigde
Türkmən	какао	–	–
Tuva	какао	–	–
Özbək	какао	–	чилон
Uyğur	какао	жигде	–
Xakas	–	–	–
Çuvaş	какао	лох	унаби, ююба

Azərbay.	nar	heyva	albalı / gilənar
Altay	гранат	айва	вишня
Başqırd	гранат	айва	сейә
Qaqauz	нар	айва	иши кирез
Karaim	нар	хъайва	чийа / кираз
Qırğız	анәр	бихи	чие / алча
Qazax	анар	айва	шие
Qaraqalpaq	анар	бий / бийи	шийе
Qaraçay- balkar	гранат	айва	балий
Kumık	нар	гъайва	жие
Noqay	нар	айва	албели / шие
Saxa (ya- kut)	гранат	айва	вишня
Tatar	анар	айва	чия
Türk	nar	ayva	vişne / ekşi kiraz
Türkmən	нар	беји	үлже
Tuva	гранат	айва	вишня
Özbək	анор	бехи	олча / чия
Uyğur	анар	биһи	алча / гилас
Xakas	гранат	айва	вишня
Çuvaş	гранат	айва	чие / чие сырли

Azərbay.	alça	əzgil	ərik
Altay	–	–	абрикос
Başqırd	алыча	–	өрөк
Qaqauz	–	–	абрикос
Karaim	–	–	
Qırğız	алча	–	өрүк
Qazax	алша	–	өрік
Qaraqalpaq	алша	мушмула	ерик
Qaraçay- balkar	сары эрик	кьушхамиш	шаптал
Kumık	алча / зымых	обгюзьемиш	рик
Noqay	шылма	–	куьреге
Saxa (ya- kut)	–	–	абрикос
Tatar	алыча / әлүчә	мушмула	өрөк
Türk	–	döngel / ti ti a	kaısı
Türkmən	алча	–	рик
Tuva	–	–	абрикос
Özbək	олча	–	урик / зардоли
Uyğur	алча	–	үрүк / хинзә
Xakas	–	–	абрикос
Çuvaş	–	–	абрикос

Azərbay.	əncir	üzüm	kavalı
Altay	инжир	виноград	слива
Başqırd	инжир	виноград	слива
Qaqauz	инжир	узум	ерик
Karaim	инджир/индзир	борла / борлачык	эрик / алыча
Qırğız	анжир	жүзүм	кара өрүк
Qazax	инжир	жүзім	алхоры
Qaraqalpaq	әнжир	жүзім	кәрели
Qaraçay-balkar	инджир	джюзюм	эрик
Kumık	инжил	юзюм	кокан
Noqay	инжир	юзим	коькем
Saxa (yakut)	инжир	виноград	слива
Tatar	инжир	йезем	кара жимеш
Türk	incir	üzüm	erik
Türkmen	инжир	үзүм	ггаралы
Tuva	инжир	виноград	слива
Özbək	анжир	узум	олхўри
Uyğur	әнжир	үзүм	алуча / шаптула
Xakas	инжир	виноград	слива
Çuvaş	инжир	иçёс сырли	слива

Azərbay.	gilas	mərcanı	sarı böyürtkən
Altay	–	торбос	–
Başqırd	һары сейә	мүк еләгә	һаз еләгә
Qaqauz	кирез	–	–
Karaim	кираз	–	–
Qırğız	гилас	клюква	морощка
Qazax	кызыл шие	мүк жидек	мүк қарақаты
Qaraqalpaq	черешня / шиие	клюква	морощка
Qaraçay-balkar	сант балий	клюква	–
Kumık	баъли	тавуқчалам	–
Noqay	черешня	клюква	–
Saxa (yakut)	черешня	клюква	моруоска
Tatar	төче чия	мүкжиләге	морощка
Türk	kiraz	–	–
Türkmen	черешня	клюква	морощка
Tuva	черешня	клюква	–
Özbək	гилос	клюква	–
Uyğur	гилас	клюква	–
Xakas	черешня	клюква	–
Çuvaş	черешня	шур сырли	шур сырли

Azərbay.	çiyələk	bağ çiyələyi	sırmərsin
Altay	кой жиилек	јер жиилек	көк кат
Başqırd	кайын еләге	ер еләге	күк еләк
Qaqauz	чилек	–	–
Karaim	–	–	–
Qırğız	кызылгат	клубника	голубика
Qazax	кой бүлд рген	бүлдірген	көк жидек
Qaraqalpaq	земляника	клубника	–
Qaraçay- balkar	джилек / мароко	бачха / тууар / джилек	–
Kumık	жилек	бав жилек	–
Noqay	кыр елек	ер елек	–
Saxa (yakut)	дьедьэн	клубника	сугун
Tatar	каен жиләге	жир жиләге	күк жиләк
Türk	çilek	–	yaban merzini
Türkmən	земляника	клубника	голубика
Tuva	честек-кат	честек-кат	–
Özbək	земляника	қулупнай	голубика
Uyğur	бөлжүргән	қизил бөлжүргән	–
Xakas	чир чистегі	чазы чистегі / чир чистег	голубика
Çuvaş	хурән сырли	çёр сырли	кавак сырла

Azərbay.	moruq	narıkgi	portağal
Altay	јиилек	мандарин	апельсин
Başqırd	курай еләге	мандарин	әфлисун
Qaqauz	–	–	–
Karaim	–	–	нарганг / турунч
Qırğız	дан куурай	мандарин	апельсин
Qazax	таңкурай	мандарин	апельсин
Qaraqalpaq	малина	мандарин	апельсин
Qaraçay- balkar	наныкь	мандарин	апельсин
Kumık	агъач жиелек	мандарин	апельсин
Noqay	малина	мандарин	апельсин
Saxa (yakut)	биэ мийиэ	мандарин	апельсин
Tatar	кура жиләге	мандарин	әфлисун
Türk	ahududu	mandalina	portakal
Türkmən	малина	мандарин	пыртыкал
Tuva	мыжырат-кат	мандарин	апельсин
Özbək	малина	мандарин	пўртахол
Uyğur	малина	мандарин	апельсин
Xakas	аба чистегі	мандарин	апельсин
Çuvaş	хәмла сырла	мандарин	апельсин

Azərbay.	limon	xurma	şabalıd
Altay	лимон	хурма	каштан
Başqırd	лимон	хөрмә	каштан
Qaqauz	–	–	–
Karaim	–	хурма	–
Qırğız	лимон	хурма	каштан
Qazax	лимон	күрма	каштан
Qaraqalpaq	лимон	курма	каштан
Qaraçay-balkar	лимон	хурма	каштан
Kumık	лимон	хурма	шагьбулут
Noqay	лимон	хурма	каштан
Saxa (yakut)	лимон	–	каштан
Tatar	лимон	хөрмә	каштан
Türk	limon	hurma	kestane
Türkmən	лимон	хурма	каштан
Tuva	лимон	хурма	каштан
Özbək	лимон	хурмо	каштан
Uyğur	лимон	хорма	каштан
Xakas	лимон	–	каштан
Çuvaş	лимон	хурма	каштан

Azərbay.	şaftalı	quşarmudu	cövüz
Altay	–	беле	–
Başqırd	персик	миләш	мускат сәтләүеге
Qaqauz	–	–	–
Karaim	–	–	мускат
Qırğız	шабдаалы / шапталу	четин	мускат жангак
Qazax	шабдалы	шетен	жупар жанғағы
Qaraqalpaq	шабдал	рябина	мускат ғозы
Qaraçay-balkar	шаптал	такчюзюк	–
Kumık	шаптал	рябина	–
Noqay	шапдал	рябина	мускат коз
Saxa (yakut)	персик	сарбынньах	–
Tatar	шепталы / шефталу	миләш	мөшкәт чикләвеге
Türk	şeftalı	üvez	küçük hindistancevizi
Türkmən	шетдалы	рябина	мускат хозы
Tuva	персик	хөөррүс / зэргиаш	–
Özbək	шафтоли	милаш	ёнфок
Uyğur	шаптула / шаптул	четин	–
Xakas	персик	мундургес	–
Çuvaş	персик	пилеш	мускат майарё

Azərbay.	feyxoa	banan	zeytun
Altay	–	банан	–
Başqırd	–	банан	зейтун
Qaqauz	–	–	–
Karaim	–	–	–
Qırğız	–	банан	маслина
Qazax	–	банан	зэйтун
Qaraqalpaq	–	банан	маслина
Qaraçay- balkar	–	банан	слива
Kumık	–	банан	зейтун
Noqay	–	банан	–
Saxa (yakut)	–	банан	олива
Tatar	–	банан	зэйтун
Türk	–	muz	zeytin
Türkmən	–	банан	зейтун
Tuva	–	банан	олива
Özbək	–	банан	зайтун
Uyğur	–	банан	зэйтун
Xakas	–	банан	–
Çuvaş	–	банан	çu сырли

Azərbay.	zirinc	–	itburnu / dörgil
Altay	барбарис	зоьал	тегенек
Başqırd	барбарис	кызыл	гөлийемеш
Qaqauz	–	–	–
Karaim	–	–	–
Qırğız	сары жыгач / бөрү карагат	кызыл	ит мурун
Qazax	барбарис	кизиль	ит мүрын
Qaraqalpaq	барбарис	кызыл	жабайы кызыл гүл
Qaraçay- balkar	тюртю	чум	итбурун
Kumık	къатынтузлукъ	чум	итбурун
Noqay		шым	ийт бурын
Saxa (yakut)	барбарис	–	дөлүһүөн
Tatar	барбарис	кизил	гөлжимеш / гөлөп
Türk	anberbaris / kadıntuzluğu	kızılıcık	yabavau u
Türkmən	барбарис	кизил	бөгүл
Tuva	барбарис	–	ыт-кады
Özbək	зирк	–	итбурун
Uyğur	зирк	–	азған
Xakas	–	кизил	итпурун
Çuvaş	барбарис	кизил	шялан

Azərbay.	yemişan	günəbaхан	sumaq
Altay	голоно	күн-кузук	–
Başqırd	дунала	көнбағыш	–
Qaqauz	–	–	–
Karaim	–	–	–
Qırğız	долоно	күн бағыш / күн карама	–
Qazax	долана	күнбағыс/ күнба-ғар	сумах
Qaraqalpaq	боярышник	айғабағар	–
Qaraçay- balkar	джабышмакъ	чѣблеу	–
Kumık	–	гюлайлан	–
Noqay	–	куьнайлан	–
Saxa (yakut)	долохоно	подсолнечник	–
Tatar	дүләнә / камыр агачы	кәнбағыш / айбағар	–
Türk		auc se	somak
Türkmen	боярышник	ғүнебакар	–
Tuva	долаана / дола- гана	тарымал тоорук	–
Özbək	дўлана	кунгабокар	–
Uyğur	долана	антапшиләз / конак борми	–
Xakas	тоо	салхузух	–
Çuvaş	катарнас	хѣвелсаврәнәш	–

Azərbay.	istiot	qara istiot	qırmızı istiot
Altay	мырч	–	–
Başqırd	борос	кара борос	кызыл борос
Qaqauz	бибер	кара бибер	кырмызы бибер
Karaim	бурч / бубэр	–	–
Qırğız	мурч	кара мурч	кызыл мурч
Qazax	бұрыш	кара бұрыш	қызыл бұрыш
Qaraqalpaq	бурыш	кара бурыш	кызыл бурыш
Qaraçay- balkar	гибажи / шибижи	пурч	кызыл шибжи
Kumık	бурч / иссот / жибижей	къара бурч	къызыл бурч
Noqay	бурыш	кара бурыш	шибжий
Saxa (yakut)	биэрэс	–	–
Tatar	борыч	кара борыч	кызыл борыч
Türk	biber	kara biber	kırmızı biber
Türkmen	бурч	кара бурч	гызыл бурч
Tuva	перец	кара перец	кызыл перец
Özbək	мурч	мурч	каламбир
Uyğur	кәләмпур	каримуч	лаза
Xakas	перец	–	–
Çuvaş	пәрәç	хурапәрәç	хёрлѣ пәрәç

Azərbay.	bibər	badımcan	mərci / mərcimək
Altay	–	–	–
Başqırd	кузак борос	баклажан	ясмык / ауызса
Qaqauz	–	–	–
Karaim	–	–	бэрджимэк
Qırğız	калемпир	баклажан	жасмык
Qazax	бүршакынды бүрыш	баклажан	жасымык
Qaraqalpaq	узын сабыклы бурыш	баклажан	чечевица
Qaraçay- balkar	шибиж	баклажан	чечевица
Kumık	–	(къара) бадир- жан	помидор / кызыл бадиржан
Noqay	–	баклажан	ясмок
Saxa (yakit)	–	баклажан	чечевица
Tatar	кузаклы борыч	баклажан/ ба- дымжан	ясмык
Türk	sivri biber	patlıcan	mercimek
Türkmən	гызыл бурч	бадамжан	чечевица
Tuva	–	баклажан	чечевица
Özbək	гармдори	баклажан	ясмик
Uyğur	ғозак лаза	чэйзэ / кара пижэнжан	йесмук
Xakas	–	баклажан	чечевица
Çuvaş	хутақла пәрәс	баклажан	ясмак

Azərbay.	boranı	qarğıdalı	qarğız
Altay	тыква	кукуруза	арбуз
Başqırd	кабак	кукуруз	карбуз
Qaqauz	–	–	карпуз
Karaim	–	сары / басадогъан	гъарбуз / харбуз/ харпуз
Qırğız	ашкабак	жүгөрүмөнө жүгөрү	дарбыз
Qazax	аскабақ	жүгері	карбыз
Qaraqalpaq	аскабақ / аскәди	мәккә	ғарбыз
Qaraçay- balkar	къаб / хыјар	нартиох	харбыз
Kumık	къабакъ	гъабижрай / гъабиждай	харбуз
Noqay	кабак	ажи бийдай/ наъртуык	карбыз
Saxa (yakit)	тыква	кукуруза	арбуз
Tatar	кабак	кукуруз	карбыз
Türk	kabak	–	–
Türkmən	кәди	мекгежөвен	гарпыз
Tuva	тыква	кукуруза	арбуз
Özbək	ковок	маккажухори / маккайи	тарвуз
Uyğur	кава	көммөконак / жугара	тавуз
Xakas	тыква	кукуруза	арбуз
Çuvaş	каван	куккурус / кукуруза	арпус

Azərbay.	qovun / yemiş	bobalan	əvəlik
Altay	дыня	–	кожно
Başqırd	кауын	трюфель	кузгалак
Qaqauz	каун	–	–
Karaim	кавун	–	–
Qırğız	коон	трюфель	ат кулак
Qazax	қауын	трюфель	қымыздық
Qaraqalpaq	кауын	–	ат кулак
Qaraçay-balkar	хаўун / хуўан	–	ат кьулакь/ джылкьы кьу- лакь
Kumık	кьавун / пастан	–	кьозукьулакь
Noqay	кавын	–	козгалак
Saxa (yakut)	дыня	–	кииһилэ / хочуон
Tatar	кавын	томалан	күзгалак
Türk	kavun	tomalan	kuzukulağı
Türkmən	гавун	домалан	туршужа
Tuva	дыня	–	инек-кулаа
Özbək	ковун	трюфель	кузикулок
Uyğur	коғун	–	коза кулак
Xakas	дыня	–	поча от
Çuvaş	дыня	трюфель	кашкар ути

Azərbay.	kök / yerkökü	xiyar	kartof
Altay	морковь	огурчын	картошкө
Başqırd	кишер	кыяр	картуф
Qaqauz	–	–	–
Karaim	гешүр / гесур	–	кьартофи
Qırğız	сабиз	бадыран	картөшке
Qazax	сәбіз	кияр	картоп
Qaraqalpaq	гешир	кыяр	картошка
Qaraçay-balkar	быхы	агурча / наша	гардәш / картоф
Kumık	чыта / морковь	хыяр	картоп / картошка
Noqay	пыхы	хыяр	ералма
Saxa (yakut)	моркуоп	огурсу	хортуоппуй
Tatar	кишер	кыяр	бөрөнгө
Türk	havuç	hiyar / salatalık	patates
Türkmən	кәшир	хыяр	картошка
Tuva	морковь	огурец	картошка / картофель
Özbək	сабзи	бодринг	картошка
Uyğur	сәвзә	тәрхимәк / ханга	һаңйу
Xakas	морковь	үгүрсү	яблаһ
Çuvaş	кишёр	хяяр	сёрулми

Azərbay.	soğan	lobya	nohud
Altay	согоно	фасол	мырчак
Başqırd	һуған	нокот борсаы	борсак
Qaqauz	–	–	–
Karaim	соган	бакла	нохут / бургах
Qırǵız	пияз	фасоль	буурчак
Qazax	пияз	үрме бүршак	бүршак
Qaraqalpaq	пияз	лобия	буршак
Qaraçay-balkar	сохан	кьудору	кёк кьудору
Kumık	согъан	бургакъ	нохут
Noqay	соган	ногыт	буршак
Saxa (yakut)	луук	фасоль	горох
Tatar	суган	ногыт борчагы	борчак
Türk	soğan	fasulye	nohut
Türkmən	соган	нойба	нохут
Tuva	согуна	фасоль	чочак-тараа
Özbək	пиёз	ловия	нохот
Uyğur	соъан / пийаз	жанду / лоби	нукут / почак
Xakas	муksун / ухсум	фасоль	горох
Çuvaş	сухан	шалса	пърса

Azərbay.	zirə	cirə	kahı
Altay	–	–	
Başqırd	ак әнис	–	латук
Qaqauz	–	–	–
Karaim	–	–	–
Qırǵız	зире	–	латук
Qazax	зире	–	латук
Qaraqalpaq	зийре	–	–
Qaraçay-balkar	–	–	–
Kumık	–	–	–
Noqay	–	–	–
Saxa (yakut)	–	–	–
Tatar	ак әнис	–	марил
Türk	kimyon	–	ta u
Türkmən	тмин	–	латук
Tuva		–	–
Özbək	зира / коразира	–	кохи
Uyğur	зирә / зирик	–	–
Xakas	–	–	–
Çuvaş	калемпёр / енёç / çерçi кёпçi	–	–

Azərbay.	kələm	kərəvüz	pomidor
Altay	капуста	–	помидор
Başqırd	кәбестә	сельдерей	помидор
Qaqauz	–	–	–
Karaim	–	–	–
Qırğız	капуста	сельдерей	помидор
Qazax	капуста	селдерей	помидор
Qaraqalpaq	капуста	сельдерей	помидор
Qaraçay-balkar	кобуста / хобуста	–	помидор / бажражан
Kumık	капуста	сельдерей	помидор / къзыл бадиржан
Noqay	капыста	–	помидор / бадражан
Saxa (yakut)	каппыыста	–	помидор
Tatar	кәбестә	сельдерей	помидор
Türk	lahana	kereviz	domates
Türkmən	келем	селидерши	помидор
Tuva	капуста	–	помидор
Özbək	карам	карафс	помидор
Uyğur	бөсәй	–	һәмидур
Xakas	капуста	–	помидор
Çuvaş	купаста	сельдерей	помидор

Azərbay.	keşniş	nanə	tərxun
Altay	–	–	–
Başqırd	–	бәтнәк	–
Qaqauz	–	–	–
Karaim	–	нан	–
Qırğız	–	жалбыз	–
Qazax	–	жалбыз	–
Qaraqalpaq	–	жалбыз / назбай	–
Qaraçay-balkar	–	дугьума	–
Kumık	дегерек очгом	нана / заан	–
Noqay	–	–	–
Saxa (yakut)	–	мята	–
Tatar	–	бәтнек	–
Türk	kişniş	pane	tarhun
Türkmən	–	наркыз	–
Tuva	–	мята	–
Özbək	кашниг	ялпиз	–
Uyğur	–	ялпуз	–
Xakas	–	мята	–
Çuvaş	–	пәтнәк	–

Azərbay.	turp	turşəng	cəfəri
Altay	редис / агу чалкан	–	петрушка
Başqırd	редиска	–	петрушка
Qaqauz	–	–	–
Karaim	–	–	–
Qırğız	чамгыр	–	петрушка
Qazax	шалғам	–	петрушка
Qaraqalpaq	редиска	–	петрушка
Qaraçay- balkar	аикык турма	–	гёлендир
Kumık	редиска	–	дегерск очгам
Noqay	редиска	–	
Saxa (yakut)	редиска	–	петрушка
Tatar	төчө торма	–	петрушка
Türk	turp	–	maydanoz
Türkmən	турп	–	петрушка
Tuva	редиска	–	петрушка
Özbək	редиска	–	кашнич
Uyğur	кизил чамгыр	–	ашчамгур
Xakas	редиска	–	петрушка
Çuvaş	редис / редиска	–	пахч келси

Azərbay.	şomu	qarabaşaq	şüyüd
Altay	–	гречиха	укроп
Başqırd	шпинат	карабойзай	укроп
Qaqauz	–	–	–
Karaim	–	кара бартик	–
Qırğız	шпинат	гречиха	укроп
Qazax	саумалдык	карақұмық	укроп
Qaraqalpaq	–	гречиха	укроп
Qaraçay- balkar	кьозу кьулакь	кьара будай / речка	гин
Kumık	испанак	гречиха	ханц оччам
Noqay		кара ярма	укроп
Saxa (yakut)	шпинат	гречиха / гречка	укроп
Tatar	шпинат	карабодай	укроп
Türk	panak	arnavutdarrısı / karabaş / karabug-day	dereotu
Türkmən	исманак	гречиха	укроп
Tuva	–	кырлыг-кара	койнут
Özbək	исмалок	корабуғдой	швид
Uyğur	–	кара буғдай	килйаш
Xakas	–	гречиха	укроп
Çuvaş	шпинат	хуратул	Укроп

Azərbay.	xardal	reyhan	çuğundur
Altay	горчица	–	свекла
Başqırd	горчица	–	сөгәлдәр
Qaqauz	–	–	–
Karaim	–	–	–
Qırğız	горчица	райхан	кызылча
Qazax	кыша	–	қызылша
Qaraqalpaq	горчица	–	ләблеби
Qaraçay- balkar	татыран	–	чюгюндюр
Kumık	горчица	–	чювюндюр
Noqay	горчица	–	шувылдыр
Saxa (yakut)	хартыһа	–	сүбүөкүлэ
Tatar	горчица	рейхан	чәгәндәр
Türk	hardal	reyhan	pancar
Türkmən	горчица	рейхан	шугундыр
Tuva	горчица	–	свёкла
Özbək	хантал	райхон	лавлаги / кизилча
Uyğur	кича	рейхан	кизилчә
Xakas	горчица	–	свёкла
Çuvaş	сарă пăрăç	–	чекентер / кашман

ƏDVİYƏ

Azərbay.	badyan	darçın	zəncəfil
Altay	–	–	–
Başqırd	монар көпшөһе	дәрсен	имбирь
Qaqauz	–	–	–
Karaim	–	дәрдәкын / тарции	–
Qırğız	уу балдырган	дарчин	имбирь
Qazax	–	–	занзабіл / жанжабіл
Qaraqalpaq	–	даршын	имбирь
Qaraçay- balkar	–	–	–
Kumık	–	дарчин	женжепил
Noqay	–	–	–
Saxa (yakut)	–	–	–
Tatar	түндербаш	дарчин	имбирь
Türk	baldıran	tarçın	zencefil
Türkmən	–	далчын	зенжебил
Tuva	–	–	–
Özbək	–	долчин	занжабил
Uyğur	бадийан	дарчин	зәнживил
Xakas	–	–	–
Çuvaş	варăш / варăш кёпçи	–	хаяр тымарё

Azərbay.	zəfəran	mixək	sarıkök
Altay	–	гвоздика	–
Başqırd	зәғфран	кәнәфер	–
Qaqauz	–	–	–
Karaim	–	–	–
Qırğız	запаран	жыттуу гүл	–
Qazax	запыран	калампыр	–
Qaraqalpaq	запыран	калампыр	–
Qaraçay-balkar	–	къалампир / къарампил	–
Kumık	–	каранпил чечек / мыхыт	–
Noqay	–	калемпыр	–
Saxa (yakut)	–	гвоздика	–
Tatar	зәғфран	канәфер чәчәк	–
Türk	safran	karanfil / çeçeği	–
Türkmən	занпыран	гвоздика	–
Tuva	–	гвоздика	–
Özbək	зафарон	чиннигул	–
Uyğur	зәпрән	кәләмпур / ал / чинигүл	–
Xakas	–	гвоздика	–
Çuvaş	шафран	тикет курәкә	–

Azərbay.	hil	–	–
Altay	–	–	–
Başqırd	кардамон	–	–
Qaqauz	–	–	–
Karaim	–	–	–
Qırğız	–	–	–
Qazax	кардамон	–	–
Qaraqalpaq	–	–	–
Qaraçay-balkar	–	–	–
Kumık	–	–	–
Noqay	–	–	–
Saxa (yakut)	–	–	–
Tatar	кардамон	–	–
Türk	kakule	–	–
Türkmən	кардамон	–	–
Tuva	–	–	–
Özbək	хил	–	–
Uyğur	–	–	–
Xakas	–	–	–
Çuvaş	–	–	–

DƏRMAN BİTKİLƏRİ

Azərb.	ardıç	andız / zəkəm otu	acıqovut / zəncirotu
Altay	арчин	–	ак баш
Başqırd	артыш	андыз	бәпәмбә / салмабаш / тузганак
Qaqauz	–	–	–
Karaim	кийик дирэги	–	–
Qırğız	арча	андыз / карындыз / карандыз	каоқым
Qazax	арша	андыз	бакбак / тозганак / үп лдек
Qaraqalpaq	арша	андыз	сары гүл
Qaraçay-balkar	шкилди	андыз	баппахан
Kumık	можжевелик	–	елпинчек / кьонакь от
Noqay	–	андыз	маметеке / маметекей
Saxa (yakut)	кытыан	–	алтан төбө
Tatar	артыш	андыз	тузганак
Türk	ardıç	andız (otu)	yabani hindiba
Türkmən	сары арча	андыз	тозга / сары тозга
Tuva	артыш / шанак	–	хаддыр-сарыг
Özbək	қораарча	қораандыз	момақаймок / қоқи
Uyğur	ардаж	–	момкап
Xakas	–	–	ах пас
Çuvaş	урташ	антас	кукша пуç

Azərb.	bağayarpağı	batbat	başınağacı
Altay	кун чечек	йыракы олон	балан
Başqırd	юл япрагы	тилеберен	балан
Qaqauz	–	–	–
Karaim	–	–	–
Qırğız	бака жалбырак	мендубана	калина
Qazax	жолжеркен / тар-тар жапырак	мендуана	шөнгіш
Qaraqalpaq	аткулак	бесбуұдай	калина
Qaraçay-balkar	ит тили чапыракь / буюк чапыракь	мынгылан	муртху
Kumık	бакьяяпыракь	гезеген	етелбалам
Noqay	куврай	–	калина / канине
Saxa (yakut)	биэс тымыр	белена	калина
Tatar	бака яфрагы	тилеберен орлыгы	балан
Türk	sinir otu	benç	kartopu ağacı
Türkmən	подорожник	чикжагундуз	калина
Tuva	орук чечээ	белена	калина
Özbək	михчүп	мингдевона	бодрезак
Uyğur	пака йопурмиғи	бөнги дивана	балан
Xakas	хан тартчан от	белена	санчыс
Çuvaş	чёкеç кураке	тилпёрен	палан йываçси

Azərbay.	bəlgə motu	biyən	birəotu
Altay	–	убут / уут	йалан чечек
Başqırd	бесәй тырнағы / һизәп үләһ	татлы тамыр	ак сәскә
Qaqauz	–	–	–
Karaim	–	–	–
Qırğız	–	кызыл мыя	ромашка
Qazax	алтей	кызылмия	түймедағы
Qaraqalpaq	–	баяһ	ромашка
Qaraçay- balkar	–	мия	акъ гокка ханс
Kumık	–	–	–
Noqay	–	миятамур	ромашка
Saxa (yakut)	–	–	–
Tatar	мәче борчағы / песи борчағы	татлы тамыр	акчәчәк
Türk	–	meyanbalı	paratya
Türkmən	–	сүжи буяһ	чопантелпек
Tuva	–	–	ромашка / хойкараа
Özbək	–	кизилмия	мойчечак
Uyğur	–	чүчүк боя	майчечәк
Xakas	–	–	ромашка
Çuvaş	–	–	салтак түми

Azərbay.	boymadərən	qatırquyuğu	qızılgül
Altay	–	–	кыссылтым чечек
Başqırd	меньяпрак	шыршы үләһ	роза
Qaqauz	–	–	–
Karaim	–	–	–
Qırğız	тегерек баш / чөп	жүлгүр / кырк муун	роза
Qazax	акшешек / акбас жусан	кырықбуын	роза / раушан
Qaraqalpaq	–	кырык буяһ	гүл
Qaraçay- balkar	–	–	роза / гокка ханс
Kumık	–	кыркык бувун	гюл
Noqay	–	–	кызыл гуыл
Saxa (yakut)	–	боруу	роза
Tatar	мең яфрак	чыршы үләһе / наратбаш	гөлчәчәк
Türk	bınyapraq	atkuuyuğu	gül
Türkmən	тысячелистник	кырк богун	гүл / бөгүл
Tuva	–	хывыт	роза
Özbək	мингөпрок	кыркбуғин	атиргул / кизилгул
Uyğur	–	–	кизилгүл
Xakas	–	–	роза
Çuvaş	–	чараш тәрри	роза

Azərbay.	quşmamırı	qaragilə	qaxot / qoyunqıran / dazı
Altay	–	кара торбос	–
Başqırd	кәкүк етене	кара көртмәле	һары мәтрүш
Qaqauz	–	–	–
Karaim	–	–	–
Qırğız	–	черника	чай чөп
Qazax	көкек кендірі	кара жидек	шай шөп / шай ку-рай
Qaraqalpaq	–	қарамық	шай шөп / шай курай
Qaraçay-balkar	–	къара шкилди	–
Kumık	–	черника	–
Noqay	–	–	–
Saxa (yakut)	–	черника	–
Tatar	күке житене	кара жиләк	сары мәтрүшкә
Türk	politrik	keciyemişi	kılıç otu
Türkmən	–	черника	зверобой
Tuva	–	черника	–
Özbək	–	черника	сарикчой
Uyğur	–	черника	–
Xakas	–	ноцных	–
Çuvaş	куккук пуш-макё	хура сырла	сар сип ути

Azərbay.	dəvədabanı	dəlibeng	dəmrovotu
Altay	–	ап өлөн	–
Başqırd	үгәй инә үләне	каразирә	–
Qaqauz	–	–	–
Karaim	–	–	–
Qırğız	өгөй эне	баш айланткыч	–
Qazax	–	сасық мендуана	–
Qaraqalpaq	туйған ана хәм огей ана	дурман	–
Qaraçay-balkar	–	кёбдюрөүюк	–
Kumık	–	агъулу от	–
Noqay	–	–	–
Saxa (yakut)	–	дурман	–
Tatar	үги ана яфрагы	тиле бөрән орлыгы сары кына	–
Türk	öksürük otu	tatula	kırlangıç otu
Türkmən	–	дурман	–
Tuva	–	дурман	–
Özbək	–	бангидевона	–
Uyğur	–	бөң / бөңги дивана	–
Xakas	–	дурман	–
Çuvaş	ама хупах	ухмах курәкё	–

Azərbay.	dəniz kələmi	dəfnə ağacı	əzvay
Altay	-	лавр	алон
Başqırd	-	лавр	алоз
Qaqauz	-	-	-
Karaim	-	-	-
Qırğız	-	лавр	алоз
Qazax	-	лавр	алоз
Qaraqalpaq	-	лавр	алоз
Qaraçay-balkar	-	лавр	-
Kumık	-	лавр	-
Noqay	-	лавр	алоз
Saxa (yakut)	-	лавр	алоз
Tatar	-	dəfnə ağacı	алоз
Türk	laminarya	dəfnə ağacı	sarısabir
Türkmən	-	лавр	алоз
Tuva	-	лавр	алоз
Özbək	-	дафна дарахти	алой / сабур
Uyğur	-	лавр	-
Xakas	-	лавр	алой
Çuvaş	-	лавр	алоз

Azərbay.	ətirşah	zəyəgək	küncüd
Altay	герань	күдели	-
Başqırd	яран	етен	кунжут
Qaqauz	-	-	-
Karaim	-	-	-
Qırğız	каз тамак	зыгыр	кунжут
Qazax	казоты	зыгыр	кунжит
Qaraqalpaq	ғаз тамак	зыгыр	гүнжи
Qaraçay-balkar	-	лән	-
Kumık	-	гыюрбеч / кетен	кунжут
Noqay	-	лен	-
Saxa (yakut)	герань	лен	-
Tatar	яран гәле	житен	кунжут
Türk	itir çiçeği / ibrettürrai	keten	kuncü / susam
Türkmən	герань	зыгыр	күнжи
Tuva	-	ак хендир	-
Özbək	ярангул	зифир	кунжут
Uyğur	герань	-	кунжут
Xakas	герань	лен	-
Çuvaş	кашкар курăкĕ	йĕтĕн	кунжут

Azərbay.	kəklikotu	kəkotu	gəven
Altay	–	–	–
Başqırd	–	–	–
Qaqauz	–	–	–
Karaim	–	–	–
Qırğız	көкөмерән	кюкякмерен	–
Qazax	тас шөп	тас шөп	–
Qaraqalpaq	–	–	–
Qaraçay- balkar	–	–	–
Kumık	–	–	–
Noqay	–	–	–
Saxa (yakut)	–	–	–
Tatar	–	чабыр үләне	–
Türk	kekik otu	geyik otu	–
Türkmən	чабер	чабер	–
Tuva	–	–	–
Özbək	–	–	–
Uyğur	–	–	–
Xakas	–	–	–
Çuvaş	чапәр	чапәр курăкĕ	–

Azərbay.	gənəgərçək	küyəmə otu	gülxətmi
Altay	–	–	–
Başqırd	–	–	–
Qaqauz	–	–	–
Karaim	–	–	–
Qırğız	–	–	штокроза
Qazax	–	–	алтей / штокроза
Qaraqalpaq	–	–	–
Qaraçay- balkar	–	–	–
Kumık	–	–	–
Noqay	–	–	–
Saxa (yakut)	–	–	–
Tatar	–	–	гөлхөире
Türk	–	–	gülhatmı
Türkmən	–	–	–
Tuva	–	–	–
Özbək	–	–	гултайри
Uyğur	–	–	–
Xakas	–	–	–
Çuvaş	–	–	–

Azərbay.	pişikotu	rövənd	razyana
Altay	–	–	–
Başqırd	бесәи үләне	ревень	–
Qaqauz	–	–	–
Karaim	–	–	–
Qırğız	валерьяна	ышкын	фенхель
Qazax	валерьяна	рауғаш	–
Qaraqalpaq	валериана	ревень	–
Qaraçay- balkar	валерьяна	–	–
Kumık	валерьяна тамуру	–	–
Noqay	–	–	–
Saxa (yakut)	валерьяна	–	–
Tatar	песи үләне	ревень	–
Türk	kediotu	ravent	–
Türkmən	валерьяна	ышгын	–
Tuva	валериана	тойбулуң	–
Özbək	валерьян ўсимлиги	реванд / равоч	арпабодён
Uyğur	–	–	–
Xakas	–	–	–
Çuvaş	валерьяна / кушак курăкё	ревень	–

Azərbay.	sarağan	sarılıqotu	sarımsaq
Altay	–	–	чеснок
Başqırd	–	–	һарымһак
Qaqauz	–	–	сармысак
Karaim	–	–	сарымсак
Qırğız	–	–	сарымсак
Qazax	–	–	сарымсак
Qaraqalpaq	–	–	сарымсак
Qaraçay- balkar	–	–	сарсмакъ / сарымсах
Kumık	–	–	самурсакъ
Noqay	–	–	сарымсак
Saxa (yakut)	–	–	чеснок
Tatar	–	сарыбаш	сарымсак
Türk	–	–	sarımsak
Türkmən	–	–	кош-согуна
Tuva	–	–	саримсоқ
Özbək	–	–	самсак
Uyğur	–	–	чеснок
Xakas	–	–	ыхра
Çuvaş	–	–	

Azərbay.	səna / sənaməki	səhləb
Altay	–	–
Başqırd	–	орхидея
Qaqauz	–	–
Karaim	–	–
Qırğız	–	орхидея
Qazax	–	орхидея
Qaraqalpaq	–	–
Qaraçay-balkar	–	–
Kumık	–	–
Noqay	–	–
Saxa (yakut)	–	–
Tatar	–	төртамыр
Türk	–	salep / orkide
Türkmən	–	орхидея
Tuva	–	–
Özbək	–	салиб
Uyğur	–	–
Xakas	–	–
Çuvaş	–	–

Этибар КУЛИЕВ
кандидат филологических наук

ФИТОНИМЫ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

В свете решения вопросов изучения истории формирования языка, развития его словарного состава современное языкознание проявляет большой интерес к лексическому фонду языка. В этом отношении имеет огромное значение исследование терминальных подгрупп лексического состава языка – таких, как топонимов, этнонимов, зоонимов, фитонимов и т.д. Вполне оправданный интерес со стороны лингвистов вызывают фитонимы, – названия диких и культурных растений, – в частности ботаническая отраслевая терминология. Фитонимы, общие для многих, а в редких случаях почти для всех тюркских языков в совокупности с данными археологии и палеоботаники позволяют судить с той или иной степенью вероятности о растительно-климатических условиях, в которых жили предки носителей тюркских языков, в данном случае азербайджанцев, в период распада (дифференциации) тюркского праязыка, о месте их первоначального обитания, поможет воссоздать картину членения пратюркского языка и последующего лингво-географического распада. Исследование азербайджанских фитонимов, особенно названий культурных растений выявляет факты, важные для изучения истории формирования азербайджанского языка, не располагавшего письменными памятниками ранее XIII в. Наряду с этим, изучение фитонимов в азербайджанском языке может свидетельствовать об образе жизни его носителей, степени развития земледелия, а также языковых и этнических контактов в дописьменный период. В решении указанных проблем первостепенная роль принадлежит лингвистическим исследованиям в области фитонимии, которые столь же существенны, сколь археологические находки.

В тюркологической литературе известно множество трудов, посвященных изучению подобных лексико-семантических, точнее, терминальных подгрупп лексического фонда тюркских языков. К таковым относятся, например, зоонимы, фитонимы, топонимы, названия орудий труда, охоты, металлов, терминов родства, этнонимы, антропонимы и т.д. Как нам представляется, среди всех этих названных и не названных терминальных подгрупп следует подчеркнуть актуальность изучения слов, обозначающих названия растений, как культурных, так и диких. «Изучение названий растений, особенно культурных, дает в руки исследователя факты, которые вместе с археологическими данными часто бывают единственными свидетельствами образа жизни, степени развития земледелия, а также языковых и этнических контактов в дописьменный (доисториче-

* Слова, обозначающие понятия «лес», «сад», «пашня», «степь», «посев», как правило, также рассматриваются как фитонимы.

MƏNA NÖV ŞƏKİLÇİLİ BƏZİ FELLƏRİN ETİMOLOJİ TƏHLİLİ*

Müasir Azərbaycan dilində, eləcə də digər türk dillərində elə fellər vardır ki, onları kök və şəkilçisinə ayırmaq qeyri-mümkündür. Elmi əsərlərdə bir qayda olaraq, bunlara sadə fel kökləri kimi baxılır. Lakin həmin fellərin fonomorfoloji inkişafı ilə bağlı aparılan tədqiqat göstərir ki, onlar tarixən heç də sadə fellər deyildir. Bu cür fellərin leksik-semantik və fonomorfoloji quruluşunu müəyyənləşdirmək üçün onların istər qədim, istərsə də müasir türk dillərindəki formalarını müqayisəli tədqiq etmək lazımdır. Çünki «leksikanın müqayisəli tədqiqi ayrı-ayrı türk dillərində sözlərin mənasının özünəməxsus inkişafına dair nümunələr verir». Biz mənə növ şəkilçili bir sıra fellərin fonomorfoloji inkişafını şərh edəcək, mənə növ şəkilçilərinin daşdığı funksiya haqqında fikrimizi aydınlaşdırmağa çalışacağıq.

Uzan-, uzat-. Bu fellərin digər türk dillərində, o cümlədən türkmən dilində **uzal-** forması da mövcuddur. Məsələn: Volodya sözünü **uzaldıb** bilmedi (B.Kerbabayev).

Hər üç felin kökü, şübhəsiz, **uza-** felidir. Həmin fel qədim türk dillərində işlənmiş, müasir türk dillərindən bəzilərdə isə, o cümlədən müasir Azərbaycan dili ilə eyni bir qrupa daxil olan türk və türkmən dillərində yenə də işlənir. Məsələn. 1) İki kilometr **uzayan** bəndin toprağını olar qaltak, taçka xem arkaları bilen çökyördilər (B.Kerbabayev). 2) Bu isə eyni şəkildə **uzayacak** yarın da (Cevdet Kudrət).

Türkölogiyada mövcud olan fikrə görə, «tarixi-müqayisəli tədqiq zamanı türk dillərində fel kökü düzəltmə söz kimi meydana çıxır, yəni o, qədim kök və qədim şəkilçi elementlərindən ibarət olur»². Zənnimizcə, **uza-** feli də **uz-** kökündən və **-a** şəkilçisindən ibarətdir. Düzdür, ona müasir türk dillərindən heç birində, nəzərdən keçirdiyimiz heç bir lüğətdə təsadüf etmədik. Lakin dilin ən qədim qrammatik xüsusiyyətlərini özündə saxlayan və ən qədim leksik vahidlərinin daşıyıcısı olan xalq danışığı dilinin bədii nümunələrində – nağıllarda tez-tez rast gəldiyimiz bir fakt bizə müəyyən fərziyyə irəli sürməyə imkan verir: «Az getdi, üz getdi, dərə-təpə, düz getdi».

Ehtimal ki, bu cümlədəki **üz** sözü **az** sözünün antonimii kimi «çox», «uzun» mənasında işlənmişdir. Həmin mənanı isə **uzan-, uzat-, uza-, uzal-** fellərində, eləcə də **uzun, uzaq** sözlərində görmək olur.

Deməli, **uza-** feli **uz** sözünə **-a** şəkilçisinin artırılması ilə əmələ gəlmiş düzəltmə feldir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, müasir Azərbaycan dilində sadə fel kökü kimi sabitləşmiş **yaşa-, boşa-** fellərinin də Kazım bəy bu yolla əmələ gəldiyini göstərmişdir¹. Getdikcə həmin şəkilçi artırıldığı sözün tərkibində daşlaşmış, vahid bir söz kimi formalaşmışdır. Lakin **yaşa-** və **boşa-** fellərindən fərqli olaraq, **uza-** feli müasir Azərbaycan dilində öz varlığını qoruyub saxlaya bilməmişdir. **Uza-** felinə **-n** və **-t** şəkilçiləri artırılmaqla həmin felin **uzan-** qayıdış növü və **uzat-** icbar növü əmələ gəlmişdir. Lakin dilimizdə **uza-** feli ayrılıqda işlənmədiyi üçün biz **uzan-** və **uzat-** fellərini sadə fel kökü kimi götürərək, onları qayıdış və icbar növ fellərə aid etmirik.

Darı-, darıx-. Bu fellərin də etimologiyası maraqlıdır. Hər iki fel eyni bir felə müxtəlif mənə növ şəkilçisinin artırılması ilə əmələ gəlmişdir. Həmin felin kökü isə, bizzat, **darı-** felidir. Bu fel müasir Azərbaycan ədəbi dilində, xüsusilə xalq danışığı dilində çox nadir halda işlənir. Məsələn. 1) Nə gərəkdir doğruya bənzəyən yalanlar, Nə haqla gedənləri **darıyır** qalanlar? (R.Rza). 2) Niyə öz-özünü **darıyorsan**?

V.I.Aslanovun mülahizəsinə görə, «первоначальный корень древнетюркского языка состоял главным образом 1) Г, 2) С-Г, 3) Г-С, 4) С-Г-С»².

Haqqında danışdığımız **darı-** felinə bu mövqedən yanaşsaq, onun da sadə fel kökü olmadığını fərz etmək olar. V.V.Radlovun lüğətində «hirsli, qəzəbli» mənasını verən **tar-** sözünə rast gəldik. Zənnimizcə, **darı-** felinin mənşəyini həmin fellə bağlamaq olar. Təsadüfi deyildir ki, **tar-** sözünün ifadə etdiyi mənə **darı-**, eləcə də bu felin mənə növ formaları olan **darıl-** və **darıx-** fellərində də vardır: 1) Bu gözəllik ki, səndə var, Durna, tanrı, sevsəm, yəqin **darılmaz** ona (C.Cabbarlı), 2) Tanklar uçur, ordu keçir, **darılmışdır** üfüqlər, İntiqamın yanan qəlbi saxta udur, qar udur (S.Vürğun).

Dağıl-, dağıt- fellərindəki **-l** və **-t** ünsürlərinin mənə növ şəkilçiləri olması heç bir şübhə doğurmur. Əgər **-ik** şəkilçisinin feldən ad əmələ gətirdiyini nəzərə alsaq, onda **dağılıq** sözünün də **dağın-** felindən əmələ gəldiyi yəqin olar. Dilimizdə müstəqil işlənməyən həmin feldəki **-n** ünsürü də, şübhəsiz, qayıdış növ şəkilçisidir. Deməli, həm **dağıl-**, həm də **dağıt-** və **dağın-** feldir. Əlbəttə, E.V.Sevortyanın dediyi kimi, «felin morfoloji təhlili zamanı yalnız müasir dil çərçivəsində qapanıb qalmaq olmaz. Bu zaman digər türk dillərinə və onların tarixinə müraciət

* 1976-cı ildə müdafiə edilmiş namizədlik dissertasiyasındandır. Bax: «Felin mənə növləri və həmhüddud kateqoriyalar». Nam.diss. Bakı, 1976, s. 142-158.

¹ Вопросы исторического развития лексики тюркских языков, Москва, 1960, стр.18-19

² А.С.Амонжолов. Глагольное управление в языке памятников древнетюркской письменности, Москва, 1969, s.20.

¹ А.Казем-бек. Учебная пособия. Для временного курса турецкого языка, Санкт-Петербург, 1854, стр.39

² В.И.Асланов. О путях установления первичных корней слов с непродуктивными аффиксами в тюркских языках (на материалах азербайджанского языка), Azərbaycan dilçiliyi məsələləri, B., 1967, səh.85

³ В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий, т.III, ч.I, стр.836

edilməlidir»¹. *Dağ*- felini də bu üsulla tədqiq etdikdə bu felin müasir türkmən dilində işləndiyini görürük: Şonda-da dinləp oturanlar *daqamazlar*, *Daqa*- felinin türkmən dilində işləndiyini S.Sidikov da qeyd etmişdir².

Müasir dillərdə kökü aydın təsəvvür olunmayan fellərin mənşəyinin tədqiqində həmin fellərin mürəkkəb formaları mühüm rol oynayır. V.I.Aslanov yazır: «Bütün türk dillərində komponentləri sinonimlərdən ibarət olan mürəkkəb sözlər geniş yayılmışdır. Belə sözlərdə çox vaxt komponentlərdən birinin müstəqil leksik mənası olmur və ayrılıqda işlənmir. Bu cür sözlərin arxetipini (qədim kökünü) onlardan əmələ gəlmiş düzəltmə sözlər və mürəkkəb sözlərin tam mənalı sinonim komponentinə görə tapmaq olar»³.

Bu mənada *darma-dağın* sözü də maraqlıdır. Ehtimal ki, bu sözün birinci komponenti *-ma* şəkilçisi vasitəsi ilə feldən əmələ gəlmiş isimdir. Həmin fel isə M.Kaşğarının dilində həm *tar=...*, həm də *tara=* şəklində işlənmişdir: 1) *beq süsin tardi*- бек рассял свое войско (MK III 180), 2) *ayın süsin taradı* – он рассял его войско (MK III 260).

Şübhəsiz, həm *dar-*, həm də *dağ*- felləri eyni kökə məxsusdurlar. Müasir Azərbaycan dilində qədim *dağ*- feli öz varlığını *dağıl-*, *dağıt-*, *dağınuq* və *dağıntı* sözlərində, *tar-* isə yalnız danışmada işlənən *tara-* (*maq*), *taraşlamaq* və çox güman ki, *tarmar* sözlərində qoruya bilmişdir.

Ayıl-, *oyan*. *Ayıl*- felinin sinonimii olan *oyan*- feli onların eyni kökə bağlı olduğunu bildirir. «Qədim türk dilləri lüğətində, eləcə də K.K.Yudaxinin «Qırqızca-rusca lüğətində *ayıl-* və həmin köklə bağlı olan *ayıq* sözünə rast gəlmədik. Görünür, *oyan*- felinə nisbətən *ayıl*- feli türk dillərində geniş işlənir. «Qədim türk dilləri lüğətində isə «oyatmaq» mənasında işlənən *oyyar* – feli sadə kökü kimi verilmişdir. Heç bir lüğətdə *oyat-*, *oyan-*, *oyaq* sözlərinin kökü ola biləcək feli tapmadıq. Görünür, həm bu sözlərin, həm də *ayıl-*, *ayıq* sözlərinin kökü *ay-* felidir. Bu fel isə müasir Azərbaycan dilində mövcud olmasa da, ümumiyyətlə, türk dillərində (dialektlərdə) işlənmişdir. *Ay*- felinin səkkiz mənasını qeyd edən V.V.Radlov bunlardan birinin də «oyan», «ayıl» olduğunu göstərir. «Ay – проснуться, отрезвляться – erwachen, erwachter (Arm Wrth)»⁴. a>o və o>a əvəzlənməsinin türk dilləri üçün qanunauyğun olduğunu nəzərə alsaq, *ayıl-*, *oyan-*, *oyat-*, *oyaq*, *ayıq* sözlərinin fonomorfoloji inkişafını aydın təsəvvür edə bilərik. Şübhəsiz, ilk üç feldəki *-l*, *-n*, *-t* mənə növ şəkilçiləridir.

Ə.Məmmədovun fikrincə, «*qarış(maq)*, *toqquş(maq)*, *barış(maq)* kimi qarşılıqlı bildirən fellər mövcuddur ki, onlar *-ş* şəkilçisinin artırılması ilə əmələ gəlməmişdir»⁵.

Əlbəttə, həmin fellərin tarixi-müqayisəli tədqiq və təhlili göstərir ki, hər üç felin tərkibindəki *-ş* qarşılıq-müstərək növün formal əlamətidir. İstər *barış-*, istər *qarış-*, istərsə də *toqquş-* feli qarşılıqlı mənasını məhz həmin formal əlamət hesabına qazanmışlar.

Bar- feli ən qədim türk fellərindədir. Bu fel həm bu formada, həm də *var-* şəklində müasir türk dillərində sinonim *get-* feli ilə paralel işlənir. *Bar-* felinin *barıl-*, *barış-*, *bardır*- kimi mənə növ formaları olmuşdur. *Bar-/var* feli müasir Azərbaycan dilində «fərqiyyə varmaq» tipli bir neçə ifadə istisna olmaqla, öz yerini tamamilə *get-* felinə vermişdir. Həmin fel dili tərk etdiyindən onun qarşılıq-müstərək forması olan *barış*-feli də artıq hissələrinə ayrılı bilməyəcək sadə kök kimi formalaşmış, vaxtı ilə bildirdiyi mənalari özündə ümumiləşdirərək, konkret məzmun kəsb etmişdir.

Bizcə, dilimizdə işlənən, *bayıl*- felinin və *baygın* sifətinin mənşəyi *bar-* feli ilə əlaqədardır. Məlumdur ki, qədim türk dillərində *bar*-feli «ölmək, itmək, yox olmaq» mənalari da bildirmişdir¹. Görünür, mənə müxtəlifliyi həmin felin formaca da differensiallaşmasına gətirib çıxarmışdır. Belə ki, «getmək» məzmununu ifadə etmək üçün *bar-*, məcazi mənada «getmək», yəni «ölmək, itmək, yox olmaq» mənalari bildirmək üçün *bayıl*- feli işlənmişdir. Həmin fel isə dilimizdə bu formada qalmamışdır. Yalnız onun qayıdış növü olan *bayıl*- feli, eləcə də *baygın* sifəti vaxtı ilə dilimizdə mövcud olmuş bir felin *-bay-* felinin varlığını qoruya bilmişdir.

Daha bir maraqlı faktı qeyd etmək istərdik. V.V.Radlov *bayıl*- felinin «batmaq» mənasında da işləndiyini göstərmişdir: «kun bayıldı – солнце закатилось»². Belə nəticəyə gəlmək olar ki, *bar-*, *bat-* və *bayıl*- felləri mənşəcə eyni kökə bağlıdır.

Qarış- felinin də əmələ gəldiyi *qar-* feli müasir Azərbaycan dilində yoxdur. Lakin bu həmin sözün tərkibindəki *-ış* şəkilçisinin qarşılıq-müstərək növün formal əlaməti olduğunu danmağa əsas vermir. V.I.Aslanovun müşahidələri göstərir ki, «M.Kaşğarının «Divan»ında «qarışdırmaq» mənasında *qar-* təsirli feli vardır»³. «Qatma-qarışmaq» sözündən ayrıca bəhs edən müəllif belə bir nəticəyə gəlir: «Ehtimal etmək olar ki, *qar-* kimi *qat-* da abidələrdə tapmadığımız *qa-* yaxud *qaw/qay-qay-* kökündən əmələ gəlmişdir»⁴.

Dilimizdə işlənən *qovuş-* sözünün «birləşmək, qarışmaq» mənası bildirməsi bu felin də *qat-* və *qarış-* sözləri ilə eyni bir kökə malik olduğunu göstərir. Məsələn: 1) Öpür bir-birini aylar, fəsillər, İnsanlıq *qovuşur* arzularına (S.Vurgun). 2) Çay axıb ümməna tələsən kimi, Sənə *qovuşmağa* tələsərəm mən (N.Xəzri). 3) *Qovuşub* dağların küləklərinə, Qayadan hünərlə qalxmaq yaxşıdır (N.Xəzri).

¹ Э.В.Севортян. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке, Москва, 1962.

² С.Сыдыков. Тюрко-монгольские параллели. В кн. «Источники формирования тюркских языков Средней Азии и Южной Сибири», Фрунзе, 1966, стр.151

³ V.I.Aslanov. Göstərilən məqalə. «Azərbaycan dilçiliyi məsələləri»ndə, səh.88

⁴ В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий, т. I, ч. 1, с. 10.

⁵ А.Н.Мамедов. Глаголы азербайджанского и монгольского языков. АҚД, Баку, 1971, с. 3.

¹ Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969, стр.83

² V.V.Radlov. Göstərilən lüğəti. IV c., II h., səh.1468

³ V.I.Aslanov. Göstərilən məqalə. səh.88

⁴ Yəne orada, səh.88

Qədim türk dili abidələrində, eləcə də digər müasir türk dillərində haqqında danışdığımız fele *qabış-//qavış-* formalarında rast gəlirik: 1) Dağ dağa kavişmaz adam adama kavişir¹. 2)... tozan yer bilen asmanı birdenkə *qapışdırıp* qoydı (B.Kerbabayev), 3) ida qabişalım temiş – «B лeсу давайтe соединимся!»- сказал он (MÇ VII)².

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, müasir Azərbaycan dilindəki *qovuş-* və digər türk dillərində *qabış-//qavış* felləri *qat-* və *qarış* felləri kimi V.İ.Aslanovun qeyd etdiyi *qaw/qay-qay-* kökündən əmələ gəlmişdir. Türk dillərində *qavış-* kimi formalaşan fel a>o əvəzlənməsi nəticəsində müasir Azərbaycan dilində *qovuş-* şəklinə düşmüşdür. Bu əvəzlənməyə uğramış sözlər dilimizdə kifayət qədərdir: av>ov, kavun>qovun, kavir>qovur və s. Lakin dialekt və şivələrimizdə *qovuş-* felinin əvvəlki *qavış-* forması da mövcuddur³.

a>o əvəzlənməsinə məruz qalmış sözlərə haqqında danışmaq istədiyimiz *sovul-*, *sovuş-*, *sovur-* fellərini də misal göstərmək olar. Bu fellər başqa türk dillərində *savul-*, *savış-* və *savur-* şəklində işlənir. Çox güman ki, hər üç fel *sav-* kökünə məxul, qarşılıq-müştərək və icbar növ şəkilçiləri artırılmaqla əmələ gəlmişdir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində bu fel öz yerini onun sinonimi sayıla bilən *qov-* felinə verərək, demək olar ki, işlənir. Həmin fel öz varlığını yalnız *sovul-*, *sovuş-*, *sovur-* fellərində yaşada bilmişdir. Zənnimizcə, müasir Azərbaycan dilində işlənən *siviş-* feli də kök etibarı ilə *sav-* felinə bağlıdır: 1) o, aradan *sivişdi*. 2).

Sav- felindən əmələ gəlmiş sözlərdən biri də müasir türk dillərində geniş yayılmış *savaş-* felidir. Bu fel «bir-birini yox etmək, məhv etmək, kənar etmək, uzaqlaşdırmaq» mənasını bildirir. Göründüyü kimi, eyni kökdən eyni şəkilçi vasitəsilə əmələ gəlmiş *sovuş-* və *savaş-* felləri müxtəlif mənə ifadə edir.

Əgər *savaş-* malik olduğu formal əlamətə uyğun olaraq, qarşılıq mənasında çıxış edirsə, *sovuş-* modal fel kimi formalaşmışdır. Məsələn: 1) Uruzun üzərində çox *savaşdılar*. (Kitabi-Dədə Qorqud), 2) İnsan necə dözərdi, *sovuşan* dalgaların əbədi hicranına, Qarşıda yeni-yeni dalğalar olmasaydı (R.Rza).

Tərkibindəki *-ş* ünsürünü Ə.Məmmədovun şəkilçi hesab etmədiyi fellərdən biri də *toqquş-* felidir. Şübhəsiz, onunla eyni məzmunla malik *toxun-* felinin kökü haqqında E.V.Sevortyanın söylədiyi fikir *toqquş-* felinin də mənşeyini aydınlaşdırar. O yazır: «*toxunmaq-* от глагола *tox-*, сохранившегося лишь в отдельных тюркских языках»⁴. Görünür, *toqquş-* (başqa türk dillərində *tokuş-*) feli *tox-* felinin qarşılıq-müştərək növüdür. Həmin qədim fel müasir Azərbaycan dilində danışıda işlənən bir ifadədə müşahidə olunur: O, balası üçün özünü oda-közə *toxuyurdu*.

Öyrən-, *öyrəş-*, *öyrət-* fellərinin tərkibindəki *-n-*, *-ş-*, *-t* ünsürləri də, sözsüz ki, müvafiq olaraq, qayıdış, qarşılıq-müştərək və icbar növlərin formal əlamətidir.

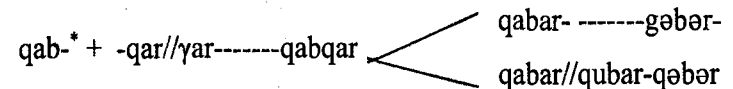
Müasir Azərbaycan dilində isə *öyra-//ögrə-* feli mövcud deyildir. Lakin qədim türk abidələrində «baş düşmək» mənasını verən *uq-* feli işlənmişdir⁵. Bu felin bütün mənə növləri işlənmiş, müasir *öyrət-*, *öyrən-* fellərinin mənasını bildirmişdir. Zənnimizcə, qeyd etdiyimiz *öyrən-*, *öyrət-* fellərinin, eləcə də *öyüd* isminin kökü məhz *uq-* feli ilə bağlıdır. Ehtimal etmək olar ki, *öyra-* feli həmin fele *-ra/-rə* şəkilçisinin artırılması ilə əmələ gəlmiş və başa salmaq mənasını bildirmişdir. Bu şəkilçi feldən fel düzəldən ən qədim şəkilçilərdəndir. Onun vasitəsi ilə əmələ gəlmiş fellərə *doqra-*, *sıçra-/saçra'*, *titrə-* və s. felləri misal gətirmək olar.

Tərpən-, *tərpəş-*, *tərpət-*. *-n-*, *-ş-*, *-t* şəkilçilərinin qoşulduğu *tərpə-* feli dilimizdə yoxdur. Lakin qədim və müasir türk dillərində «hərəkət etmək» mənasında *təprə-* felinə rast gəlirik. Bizcə, *təprə-* feli də yuxarıda göstərdiyimiz fellər kimi *-rə* şəkilçisi vasitəsi ilə əmələ gəlmişdir. Bu şəkilçinin artırıldığı kök isə, güman ki, *təp(b)-* felidir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, dilimizdə mənşəcə bu felle bağlı olan iki söz vardır: *dabər-* feli və *təpər* (*hərəkət*) ismi. 1) Bir yerindən *dabərsəna*. 2) Adamda bir *təpər* olar.

Qabar-, *gəbər*. Hər iki fele müasir dildə sadə söz kimi baxılır. Lakin dəfələrlə sübut olunduğu kimi, bu gün sadə bir kök hesab etdiyimiz söz üzərində aparılan tədqiqat onun tarixən kök və şəkilçidən ibarət olduğunu aşkar edə bilər.

Müşahidələr göstərir ki, *qabar-*, *gəbər-* felləri müasir uyğur dilində «qalxmaq» mənasında işlənən *kop-* felindən⁶ əmələ gəlmişdir. Həmin fel dilimizdə *köp-* kimi işlənir. Türkologiyada belə bir fikir mövcuddur: «Türk dillərində kar samitlə başlanan sözü həmin sözün ən qədim fonetik variantı saymaq lazımdır»⁷. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, *gəbər-* felinə nisbətən *qabar-* feli daha qədimdir.

Bizcə, *qabar-* feli *kop-* felinin daha qədim forması olan *qab-* felinə *-gar//yar* icbar növ şəkilçisi artırılmaqla əmələ gəlmişdir. Bu prosesi sxem şəklində belə göstərmək olar:

Dilimizdə işlənən *qabar-/gəbər* fellərinin təsirsiz olması həmin fellərin idarə növlərinin mövcud olmadığı bir dövrdə meydana gəldiyini

¹ V.V.Radlov. Göstərilən lüğəti. II c., I.H. səh.469

² Древнетюркский словарь, Ленинград, 1969, стр. 399

³ M.Ş.Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları, Bakı, 1968, səh.44

⁴ E.B.Sevortyan. Göstərilən əsəri, s.483

⁵ Древнетюркский словарь, Ленинград, 1969, с.613

⁶ Л.Н.Медведева. Падежное управление побудительных глаголов в современном уйгурском языке. «Тюркологические исследования». М.-Л., 1963, с. 115.

⁷ Э.Р.Тенишев. Глаголы движения в тюркских языках, «Историческое развитие лексики тюркских языков», Москва, 1961, с.244.

⁸ Belə bir fele heç bir ədəbiyyatda rast gəlmədik.

göstərir. Şübhəsiz, müasir Azərbaycan dilindəki *köp-* felinin icbar növü *köpür-* feli daha sonrakı inkişaf mərhələsində əmələ gəlmişdir.

aldat-, aldan-. Bu fellər *alda-* felinin icbar və qayıdış növüdür: 1) Vəfasız görəndə bir dostu, yarı, Yanırsan *aldanmış* bir gözəl kimi (S.Vurğun), 2) Dibindəki daşlar *aldatdı* məni, Əfv elə, dərinə dayaz bilmişəm! (B.Vahabzadə).

Haqqında danışdığımız bütün fellərin səciyyəvi xüsusiyyəti bundan ibarətdir ki, onların müasir dildə ən azı iki məna növ forması mövcuddur. Bu isə həmin fel kökünün tez aşkar olunmasına imkan verir. Müasir Azərbaycan dilində bu tipli fellərə bunları da əlavə etmək istərdik:

isin-, isit-, isti ¹	islan-, islat-, islaq
işar-, işiq ²	gizlən-, gizlət-, gizli//gizlin
arın-, arıt-, arıq ³	dırmaş-, dırman-

Bu cür sözlərin tədqiqində tədqiqatçı şübhəsiz, E.V.Sevortyanın göstərdiyi üsula müraciət etməlidir. O yazır: «Морфологический анализ слова внешне начинается как известно, с того, что изучающий старается выделить в слове такие значащие элементы, которые повторяют в других словах. Это первое указание на достоверность морфологического членения слов»⁴. Bu əməliyyatdan sonra, aşkar olunmuş arxaik fel köklərini tarixi prinsipə uyğun surətdə, türk dillərinin materiallarına əsaslanaraq müqayisə fonunda təhlil və tədqiq etmək imkanı yaranır.

Elə arxaik fellər də vardır ki, onların müasir Azərbaycan ədəbi dilində yalnız bir məna növünü tapmaq olur. Belə fellərin etimologiyasını müəyyənləşdirmək olduqca çətindir. Hətta bəzən söylənən fikirlər, yürüdümlən mülahizələr şübhə obyektinə çevrilir, qızğın mübahisələrin hədəfi olur. Biz indi bu qəbildən olan bir neçə fel haqqında fikrimizi bildirəcəyik.

1. *Öcəş-*. Bu fel dilimizdə çox az işlənir. Onun məzmunundakı qarşılıq, eləcə də tərkibindəki *-ş* bizə əsas verir ki, onu *öc-//öcə-* felinin qarşılıq-müştərək növü sayaq. Belə bir fele isə müasir Azərbaycan dilində təsadüf etmədik. Həmin felin qədim türk dili abidələrində işləndiyi qeydə alınmışdır. Bu, *öcə-* felidir⁵. «Qudatku biliq» abidəsində «hirs, qəzəb, intiqam» mənasında *öc* sözünün işləndiyini görürük⁶. Deməli, *öcə-* bu sözdən əmələ gəlmiş düzəltmə feldir. M.Kaşğaridə bu düzəltmə feldən əmələ gəlmiş yeni bir ad bildirən söz – *öcä* (rəqabət, ədavət bildirən) sözünə rast gəlmiş. Türk dili abidələrində həmin feldən əmələ gəlmiş *öca-* qarşılıq-müştərək feli və *öcut* (*nifrət, intiqam*) ismi də işlənməmişdir. Sonralar *öca-* feli arxaikləşərək, yalnız qarşılıq-müştərək növ formasında dildə yaşamaq hüququ qazana bilməmişdir: Niyə tale səbəbsiz *öcəşir* adamla belə?! (R.Rza).

¹ Bax. V.İ.Aslanov. Göstərilən məqalə, s.101.

² Yəne orada, s.98.

³ Yəne orada, s.101.

⁴ E.V.Sevortyan. Göstərilən əsəri.

⁵ Древнетюркский словарь, Ленинград, 1969, стр.376

⁶ Yəne orada, səh.376

2. *Çalış-*. Bu fel haqqında A.N.Kononov belə bir fikir yürüdür: «*çal-ış-mak* ilk əvvəl musiqi alətinə birgə zərbə endirmək mənasında qarşılıq növün şəkli əlamətini saxlayaraq, mənacə həmin məna növündən uzaqlaşmışdır»¹.

Lakin müasir *çalış-* felinin kökünü hər hansı aləti idarə etmək mənasını verən *çal-* sözü ilə bağlamaq, həmin felin qarşılıq-müştərək növü saymaq şübhə doğurur. Həmin felin kökünü müəyyənləşdirərkən türkologiyada söylənmiş bir fikri xatırlatmaq istərdik. «urus- (vuruş- - M.M.) felinin sinonimii xakas dilində də *çaalä* (maraqlıdır ki, onun ilkin «döyüşmək, vuruşmaq» mənalı yalnız *çaalas* qarşılıq növ formasında və *çaalas* «döyüş, vuruş» isminə qalmışdır – M.M.) və çuvaş dilində isə *yatla* felləridir»².

Görünür, müasir Azərbaycan dilindəki *çalış-* feli vaxtı ilə «döyüşmək, vuruşmaq» mənası olan *çal-* felindən əmələ gəlmişdir. Təsədüfi deyildir ki, bu fel *vuruş-* felinin sinonimi kimi çıxış edə bilir və *çalış-vuruş* şəklində də işlənir. *Çalış-* feli indi də «mübarizə etmək» mənasını saxlamışdır: 1) Mən quzeyli oldum, arzum güneyli, Ona çatamıdım, *çalışdım* xeyli (B.Vahabzadə), 2) Xoşdur gözəl görüb bütün elliyi, *Çalışmaq*, yaşamaq, sevmək, sevlmək! (M.Müşfiq).

Müasir Azərbaycan dilində işlənən *çilgin* düzəltmə sifətinin də mənşəyini bizcə, qədim *çal-* feli ilə bağlamaq olar: *Çilgin* arzuları eşqinə dair, Mərhəmət ummayır səbə yelindən (M.Müşfiq).

3. *Danış-*. Qarşılıq-müştərək növün formal əlamətini daşıyan medial mənalı feldir: Gör nələr *danışır* o qərrib sükut, Bəli, sükutu da öz dili vardır (N.Xəzri).

Qədim türk dillərinin abidələrində «çatdırmaq, xəbər vermək» mənasında *tanış-* feli işlənməmişdir: *ol menä tanudi* - он мне сообщил кое-что (MK III273). Onun həm məchul (*tanut=*), həm qarşılıq-müştərək (*tanuş=*), həm də icbar (*tanut=*) növü mövcud olmuşdur. Onlardan yalnız *tanuş=* feli öz köküntün varlığını həm formaca, həm də məzmunca qoruya bilmiş və müasir dildə *danış-* şəklində formalaşmışdır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, onun tərkibindəki *-ş* ünsürü öz funksiyasını tam itirmədiyindən, bəzən bu felin qarşılıq mənasını bildirdiyini də görürük: Dinlə, külək əsir, qaralır axşam... Haçandır səninlə *danışmamışam* (N.Xəzri).

Zənnimizcə, *tanuş-* feli özü də sadə fel kökü olmayıb, *de-* (*tä=*) felindən əmələ gəlmişdir.

4. *Din-*. *Danış-* feli kimi *din-* felinin də kökü *de-* felidir. Əlbəttə, *de-* felinə qayıdış növ şəkilçisi artırılmaqla əmələ gəlmiş *deyin-* felinin kök etibarını ilə həmin fele bağlılığı inkaredilməz sayıldığı halda, *din-* felini belə bir inkişaf prosesinin nəticəsi saymaq mübahisə doğura bilər. Lakin belə güman etmək olar ki, *de-* felinə *-in* qayıdış növ şəkilçisinin

¹ А.Н.Кононов. Грамматика турецкого языка, М.-Л., 1941, стр.110

² Н.З.Гаджиева, А.А.Коклянова. Глаголы речи, «Историческое развитие лексики тюркских языков», Москва, 1961, стр.417.

artırılmasının ilkin mərhələsində *din-* feli yaranmışdır. *Deyin-* feli isə daha sonrakı inkişaf mərhələsinin nəticəsidir.

De- de- + -n-----den-----din-
de- + -in -----de/y/in- ---deyin-

Müasir Azərbaycan dilində *din-* felini kök və şəkilçiyə ayırmaq qeyri-mümkün (bəlkə də mənasız) olduğundan ona yalnız sadə fel kimi baxılır. *Dinir* qəmli dəniz, *dinir* şən demiz, Mın sırr pıçıldayır sahillərinə (N.Xəzri).

Belə fellərə *sin-*, *yan-*, *an-* (bəlkə *qan-* felini də) fellərini əlavə etmək olar. Həmin fellərdəki *-n* ünsürü, çox ehtimal ki, qayıdış növün formal əlamətidir.

Qalx- E.V.Sevortyanın qeyd etdiyi kimi «məlumdur ki, təkhəcəli kökdə və türk qrupu dillərində hər hansı hecanın əvvəlində və sonunda qoşa samitlər (geminat) işləmə bilməz»¹. Türk dillərinin bu xüsusiyyəti nəzərə alınsa, onda haqqında danışdığımız felin də vaxtı ilə başqa şəkildə olduğunu demək olar. Çox güman ki, *qalx-* feli dilin müəyyən inkişaf mərhələsində *qalx-* formasında olmuşdur. Onun tərkibindəki *-x* isə qədim qayıdış növ şəkilçisidir.

V.V.Radlov öz lüğətində «hoppanmaq, diksinmək» mənasını bildirən *kalk-* felini qeyd almışdır. Onun nümunə gətirdiyi cümlələrdə həmin fel müasir Azərbaycan dilindəki *qalx-* felinin sinonimi kimi çıxış edir. «Üş karından patpayla kalıb – idilər (Schor) - три брата прыгнули в подполье, атка калır çıktı (Тел) – он вспрыгнул на лошадь и ускакал»². Maraqlıdır ki, türkoloqun qeyd etdiyi *kalk-* feli³ müasir Azərbaycan dilindəki *qalx-* felinin ifadə etdiyi mənada çıxış etməklə yanaşı, *kalk-* felinin mənasını da bildirmiş, «birdən durmaq, sıçramaq» mənasında işlənmişdir. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, *qalx-* feli bəzi türk dillərində mövcud olan *kalk-* felinə qayıdış növ şəkilçisi artırılmaqla əmələ gəlmiş, müasir Azərbaycan dilində sadə fel kökü kimi daşlaşmışdır: 1) Qoy vətən torpağı ayağa *qalxsın* (S.Vurgun), 2) Tutum üzəngini, *qalx* at üstünə, Sən Qaçaq Nəbinin Həcəri kimi (S.Vurgun).

6. *Düşün-*. Bu fel haqqında bir qədər ətraflı danışmaq istərdik.

Məna növ şəkilçilərinin bəzən sözdüzəldici əlamət kimi çıxış etdiyini söyləyən dilçilər çox vaxt öz fikirlərini əsaslandırmaq üçün bu feli nümunə gətirirlər. Onların fikrincə, *düşün-* felinin kökü müasir *düş-* felidir.⁴ Bu fikirlə heç cür razılaşa bilmirik. Axı şəkilçi ilə kök bir-birinin içində nə qədər əriyib, sadə bir kök kimi formalaşsa da, yenə də öz əcdadının məzmununu, azacıq da olsa, saxlayacaq. Məhz bu xüsusiyyət bu və ya digər felin etimologiyasını müəyyənləşdirməkdə tədqiqatçıya

istiqlal verir. Bu baxımdan *düşün-* felinin mənşeyini *düş-* feli ilə bağlayan dilçilərə biz haqq qazandırırıq.

Apardığımız tədqiqat zamanı bəzi maraqlı faktlara rast gəldik. «XI-XIV əsr türkmən dili tarixinə dair tədqiqatlar»ın müəllifi Z.B.Muxamedovanın qeyd etdiyi bir fakt olduqca maraqlıdır. O belə bir zərbi-məsəli qeyd almışdır: «qızım, sana diyeyin, qənim, sen *düş* – дочь моя скажу тебе, невестушка моя, ты пойми».

Bizcə, *düşün-* feli də kök etibarını ilə məhz həmin fellə bağlıdır. *Düşün-* məhz «baş düşmək» mənasında işlənmiş *düş-* felinin qayıdış növüdür: Bəlkə elə gur dəniz də təbiətin ürəyidir, Bəlkə elə onunçün də mən dənizi *düşünürəm*. Biz yatanda dincəlməyən qəlbimizi *düşünürəm*, Dəniz məndən xəbərsizdir, mən dənizi *düşünürəm* (N.Xəzri).

Düşün- felinin təsirli olması onun hələ təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyasının mövcud olmadığı bir dövrdə əmələ gəldiyini göstərir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, *düşün-* felinin qədim kökü olan *düş-* felinə C.Cabbarlının dilində də rast gəlirik: Daldı bax, pək dərin xəyalə yenə, *Düşüyör*, kəsdirir o bilməm ne?!²

Əlbəttə, bu faktın nə demək olduğunu müəyyənləşdirmək və dəqiqləşdirmək lazımdır. Bunun üçün yeni-yeni axtarışlar tələb olunur.

¹ E.V.Sevortyan. Göstərilən əsəri.

² V.V.Radlov. Göstərilən lüğəti, II j., I h., səh.239

³ Yenə orada, səh.249-250

⁴ Л.А.Покровская. Грамматика гагаузского языка. М., 1964, с. 173.

¹ З.Б.Мухамедова. Исследования по истории туркменского языка XI-XIV вв.стр.39.

² С.Саббарли. Əsərləri, III c., Bakı, 1969, səh.169.

Elçin MƏMMƏDOV

NƏSİMİNİN LEKSİKASI OĞUZ DİLLƏRİ KONTEKSTİNDƏ

Ədəbiyyatımızın müəyyən bir dövrü Nəsiminin adı ilə bağlıdır. O, ana dilinin fədaisi kimi də Azərbaycan mədəniyyəti tarixində görkəmli yer tutur. XIV əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ən qüdrətli şairi İmadəddin Nəsimi nəinki ədəbiyyatımızı dərin məzmunlu şerləri ilə zənginləşdirmiş, eyni zamanda haqqında danışılan dövrdə Azərbaycan dilini poeziya dili səviyyəsinə qaldırmıdır. Buna görə də Nəsiminin leksikasının oğuz dilləri mühitində müqayisə edilməsini zəruri hesab edirik.

Əlbəttə, şairin əsərlərinin dili oğuz qrupu türk dillərinin hamısına yaxındır və bu da təbiiyədir. Çünki qədim dövrlərə doğru getdikcə bu dillər arasındakı ümumilik daha da artır. Şerlərinin böyük bir qismini öz ana dilində yazan Nəsimi bu şerləri ilə Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin inkişaf tarixində misilsiz rol oynamışdır. Buna görə də Nəsiminin bədii yaradıcılığı ilə yanaşı, onun şer dili də Nəsimi haqqında tədqiqatın mərkəzi problemlərindən hesab olunur. Bu tədqiqatda Nəsiminin leksikası oğuz qrupu türk dilləri ilə müqayisə olunur. Lakin burada bütün sözlər deyil, yalnız türk mənşəli ümumi isimlər və fellər müqayisəyə cəlb olunur.

Nəsiminin dilində işlənən bir sıra əsil Azərbaycan-türk sözləri müasir Azərbaycan dilində işlənmiş (nəsnə, qamu, ayıtmaq). Bir sıra sözlər öz fəallığını itirmiş arxaikləşərək yalnız ayrı-ayrı ifadələrin tərkibində qalmış (arı -- aydan arı, sudan duru; iraq – iraq olsun), bir sıra sözlər isə fonetik dəyişikliyə uğramışdır yuz - üz, yıl - il, yüzərlik - üzərlik). Bütün bunlara baxmayaraq, Nəsiminin dilinə, onun nümayəndəsi olduğu XIV əsr Azərbaycan ədəbi dilinə məxsus əsas xüsusiyyətlər bu gün də mövcuddur və ədəbi dilimizi Nəsimi dili ilə bağlayır. Bu baxımdan Nəsimi dilinin tədqiqi Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf yollarını izləməkdə, onun tarixinə işıq salmaqda müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Tədqiqatda türk mənşəli ümumi isimlər və fellər lüğəvi mənə qruplarına bölünür, isimlərin və fellərin oğuz qrupu türk dillərində leksik-semantik inkişafı problemləri nəzərdən keçirilir. Burada eyni zamanda müasir Azərbaycan dilinə nəzərən köhnəlmiş isimlərin və fellərin bir qismi də müqayisəyə cəlb olunur. Müqayisə zamanı oğuz qrupu türk dillərinin XIV əsrə aid materiallarından başlayaraq müasir dövrdəki vəziyyətinə qədər sözlərin keçdiyi leksik-semantik inkişaf yolu nəzərdən keçirilir. Bu araşdırmalar milli dillərin ayrılmasının nə vaxtdan başladığını müəyyənləşdirməyə imkan verəcək.

Nəsimi leksikasına daxil olan türk mənşəli ümumi isimlərin oğuz dillərində leksik-semantik inkişafı

Nəsimi dilinin leksikası zəngindir. Təbii ki, istər kəmiyyət, istərsə də mənə etibarilə bu zənginliyin əsasında ilk növbədə isimlər dayanır. Çünki isimlər dildə olan sözlərin ən mühüm bir qismini təşkil edir. İsimlər bütün varlıqların adlarını bildiren sözlərdən ibarətdir(29,19). Azərbaycan dilçiliyində isimlərin morfoloji və semantik inkişafı, eləcə də leksik və qrammatik semantika ilə bağlı Y.Məmmədovun (91,3-31), T.M.Mehdiyevanın (94, 8-127),F.A.Rəhimbəyovanın(99, 4-25) maraqlı tədqiqatları vardır.

Gənc tədqiqatçı B.B.Məhərrəmovun namizədlik dissertasiyasında da türk və Azərbaycan dillərində ümumi isimlərin semantik differensiallaşması problemi araşdırılmışdır.Tədqiqatda semantik differensiallaşmaya məruz qalan ümumi isimlərin mənə inkişafının daralma, genişlənmə və keçmə istiqamətlərində getdiyi müəyyənləşdirilmiş, mənaları müqayisəli şəkildə təhlil olunan isimlər leksik-semantik qruplara bölünmüşdür(45,7-122). Aparılan tədqiqat işlərində ümumi isimlər oğuz qrupuna daxil olan dillərin hamısı ilə deyil, ən çox türk və Azərbaycan dilləri ilə aparılmışdır. Konkret yazılı abidənin leksik materialı da oğuz dilləri ilə müqayisəyə cəlb olunmamışdır. Ulu türk dilindən intişar edən oğuz qrupu türk dilləri müxtəlif inkişaf mərhələlərində bir-birinə yaxınlığı, paralelliyi nə qədər güclü əks etdirsələr də, zaman keçdikcə fərqlənmələr güclənmişdir. Lakin bu dillər kök-dil əlamətlərini bu və ya digər dərəcədə saxlamağa müvəffəq olmuşlar. Mütəxəssislər belə bir fikri xüsusi vurğulayırlar ki, daha sürətlə inkişaf edən Azərbaycan dili abidələrin dil xüsusiyyətlərini o biri türk dillərinə nisbətən daha az saxlamışdır. Belə ki, istər fonetik və qrammatik, istərsə də leksik-semantik cəhətdən Azərbaycan dili daha sürətlə inkişaf edərək özünə ən yaxın olan türk dilindən belə fərqlənir. Bu fərqi XII-XV əsrlərdə yazılmış yazılı abidələrin leksik materialını araşdıranda görmək olur. Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində onlarca dil vahidinə rast gəlmək olur ki,onlar ya eynilə, ya da cüzi fərqlə müasir türk ədəbi dilində də işlənir, ancaq Azərbaycan ədəbi dilində ya tamam işlənmiş, ya da arxaik və ya asemanatik vahidə çevrilmiş, şivələrdə müəyyən dərəcədə izini saxlamışdır (49, 58).

Hazırda mövcud olan müstəqil türk dillərinin öz dialekt və şivələri vardır. Eyni zamanda bu dillər fonetik, leksik və qrammatik cəhətdən biri-birindən fərqlənirlər. Türk dillərinin ümumtürk dil xüsusiyyətləri ilə yanaşı hər birinin özünəməxsusluqları vardır. Bu həmin dillərin leksikasında özünü daha qabarıq şəkildə göstərir. Fərqli cəhətlər Nəsimi «Divanı»nın leksikasının müqayisəsi zamanı da üzə çıxır. Ümumiyyətlə, türk sistemli dillərdə isimlərin böyük əksəriyyəti semantik cəhətdən, yəni məzmun etibarilə fərqlənərək,müxtəlif qruplar yaradır(63,16). Sözlərin leksik-semantik qruplar üzrə öyrənilməsi sistemli tədqiqatın ən münasib metodlarından biridir.

Nəsiminin «Divanı»nda işlənmiş ümumi isimlərin leksik-semantik qruplara bölünməsində heç bir qrammatik əlamət iştirak etmir, yalnız sözün ifadə etdiyi leksik mənə əsas götürülür. İfade etdiyi lüğəti mənə,

bölməni semantik qruplar isimləri başqa nitq hissələrindən fərqləndirən əsas əlamətlərdən biridir (55,28).

Aparılan statistik hesablamada nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Nəsimi «Divanı»nın leksikasında 218 türk mənşəli ümumi isim işlənmişdir. Bu isimlərin hamısı oğuz qrupu türk dillərinin həm XIV əsrə aid yazılı abidələri ilə, həm də müasir dövrdəki işlənmə vəziyyəti ilə müqayisə olunmuşdur. Bu araşdırmalar müəyyən leksik-lügəvi mənə qrupları daxilində həyata keçirilmişdir. Bu isimlərin bəziləri müasir Azərbaycan dilinə köhnəlmiş sözlər kimi daxildir. Həmin sözlərin bir qismi oğuz dilləri ilə müqayisəli şəkildə ayrıca qrupa daxil edilmişdir:

1. İnsanlar arasında ictimai və ailə münasibətlərini göstərən isimlər. Nəsimi «Divanı»na daxil olan türk mənşəli bu isimlərin müqayisəsi zamanı həmin dillərin materialları ilə yanaşı, qədim türk abidələri ilə tutuşdırmalar da aparılmışdır. Bunların içərisində ailə-qohumluq münasibətlərini bildiren isimlərin, demək olar ki, hamısı oğuz dillərində mühafizə olunmuşdur. Bu da həmin isimlərin əsas hissəsinin türk dillərinin müxtəlif qollara ayrılmasından xeyli əvvəl yaranması ilə bağlıdır. Ailə-qohumluq bildiren isimlərin əksəriyyətinin semantik inkişafı tarixən ümumi, geniş mənadan daha çox konkret mənaya doğru getmişdir. Bu sözlərin bəzilərində mənə daralması müşahidə olunur. Nəsiminin leksikasında işlənmiş, yuxarıda adını çəkdiyimiz lügəvi mənə qrupuna daxil olan bəzi isimlərin oğuz dillərində hansı semantik prosesləri keçirdiyinə diqqət yetirək:

Ata. Nəsiminin leksikasında «ailə başçısı», «tərbiyə verən» mənalarında işlənmişdir: *Atamız sahib-kəmal oldı bizə, Anamız südi həlal oldı bizə* (NDL, 33).

«Qədim türk lügəti»ndə *ata, baba, dədə, dan (kanq)* sözləri «ata» mənəsində işlənmişdir (DTS, 65, 76, 160, 419). Onlardan *ata* və *baba* sözlərinə M. Kaşğarının lügətində rast gəlinir (DLT, 1, 86). E. Sevortyan öz lügətində «ata» mənəsində *ata* və *akz* sözlərini işlədir və onların çoxmənalılığını, çoxfunksiyalılığını qeyd edir. *Ata* sözünün bütün bu mənaları kişi cinsi ilə əlaqədardır. Lakin qeyd edək ki, *ata* leksemi semantik strukturunda əsas mənəsini – «kökdə və ailədə böyük» mənəsini saxlayır (ЭСТЯ, I, 200). A. K. Borovkov bu sözü «qoca», «fəxri titul» mənalarında qeyd etmişdir (78, 62).

Orta əsr türk (osmanlı) yazılı abidələrində *ata* sözü «ailə başçısı», «bektəşi şeyxi» mənalarında işlənmişdir: *Atası anası yeddi yaşından beri yavi kıldılar* «Ata-anasını yeddi yaşından sonra itirdilər» (Tar. Sözl., I, 268).

Müasir türk dilində «ailə başçısı» və «baba» mənaları mühafizə olunub: *Ey kız gözüme huri görünürsün. Atan sevməz seni benden ziyadə* «Ay qız, gözüme sevimli görünürsən. Atan səni mənə qədər sevə bilməz» (Karaçaoğlu, TS, I, 100); *Atalar sanati evlada miras kalir* «Babalaraın sənəti övladlarına keçir» (TPC, 73). Müasir türkmən dilində «ata», «baba», «qədim», «yaşlı adamlara müraciət» mənalarında işlənir: «*Ata kesbi oqla xalal* (ətalar sözü) «*Ata mənşəyi oğula halaldır*; *atam dövründə* «çox-çox qədimdə» (Turkm. RS, 50); *Merqen ata, qoyber meni, men bu mollaşın qazını küll edeyin* «Merqen ata mənə imkan ver bu mollaşın ağzını əzişdirim» (A. Qovşudov). Müasir qaqauz dilində yalnız

bir mənada «ailə başçısı» mənəsində mühafizə olunub (QRMS, 57).

Azərbaycan dilində *ata* sözü aşağıdakı mənalarda işlənir: 1) öz övladına nisbətən kişi, dədə: *Bu uşaq lap atasına oxşayır. O artıq atadır* (ADİL, I, 72); 2) Bir nəzəriyyənin, məsələnin və s.-nin banisi; rəhbər, yol göstərən/ himayəçi, tərbiyə verən: *M.F. Axundov Azərbaycan dramaturgiyasının atasıdır. O, bizə ata olmuşdur* (ADİL, I, 137); 3) Yaşlı, hörmətli kişiye xitab, müraciət («atam» şəklində xahiş, narazılıq bildirir): *Atam, apar məni də Kəbənin ziya-rətinə* (C. Cabbarlı). Yuxarıda deyilənləri yekunlaşdıraraq qeyd etmək lazımdır ki, «ata» leksik-semantik mənalarını «qan qohumluğu» əlamətinə görə iki qrupa bölmək olar: «qan qohumluğu» mənaları: doğma *ata, baba, əmi*; «qan qohumluğu bildirməyən» mənaları: *qayınata, himayəçi, oğey ata, tərbiyəçi, təməlqoyan, yaşlı kişilərə müraciət forması* (92, 11). *Ata* sözü ilk inkişaf dövrlərində «ailə başçısı» mənəsini bildirmişdir. Bu mənə Nəsiminin leksikasında da qorunmuşdur. Lakin digər mənalar sonrakı inkişaf dövrlərində yaranmışdır. Buradan *ata* sözünün mənəsinin genişləndiyinin şahidi oluruq. Maraqlıdır ki, orta əsr türk və türkmən yazılı abidələrində digər mənə variantları artıq işlənirdi. Bu bir daha türk dillərinin Nəsimi dövründə ayrıldığını göstərir.

Bəgüm. Nəsiminin leksikasında bu söz «bəy» mənəsində işlənmişdir: *Gözünü turub süzərsin, dilü canə qəsd edərsin, Bu nədir ki, sən qılursın, çələbi, bəgüm, əfəndi* (NDL, 140). Qədim mənbələrdə bu söz qeyd edilməyib. Eyni zamanda ona orta əsr türkmən, türk (osmanlı) yazılı abidələrində də rast gəlinir. Müasir qaqauz dilində də həmin söz işlənir. Yalnız müasir türk dilində *begüm* formasında tamamilə başqa mənada «hind şahzadəsinə verilən ad» mənəsində işlənir (TS, I, 162). Maraqlıdır ki, adlarını çəkdiyimiz dillərin dialektlərində də bu sözün işlənməsinə rast gəlmədik.

«Azərbaycan dilinin izahlı lügəti»ndə bu söz *bəyim* formasında köhnəlmiş söz kimi qeyd edilmiş və mənəsi də *bəy* sözünün qadın forması, xanım şəklində izah olunmuşdur (ADİL, I, 196). Buradan görünür ki, *bəgüm* sözü müasir türk (osmanlı) dilində yeni mənə qazanıb. Sözün orta əsr və müasir Azərbaycan dili mənbələrində işlənməsi, qədim türk lügətlərində qeyd edilməməsi onun, təxminən, XIII-XIV əsrlərdə dilimizdə işlənməyə başladığını göstərir. Yəni söz ancaq Azərbaycan dilinə məxsusdur. Sözün tərkibindəki *bəg* komponenti əslində *bəy* sözünün fonetik variantıdır. Şair *-üm* mənsubiyyət şəkilçisini artırmaqla onu *bəgüm* formasında işlətmişdir.

Çavuş. Nəsiminin leksikasında bu söz «bələdçi, gözətçi, qara-
vulçu» mənalarında işlənmişdir. *Zöhrəvü mahu müştəri dust elinin çavuşları, Çərx ilə çərx uran bilir necə donar bu çənbəri* (NDL, 194). «Qədim türk lügəti»ndə bu söz «kiçik zabit, komandır, döyüş hazırlığı zamanı əsgərlərə bilavasitə rəhbərlik edən» mənalarında verilmişdir (DTS, 142). M. Kaşğari də öz lügətində bu sözün izahını vermişdir. *Çavuş – savaştə safları düzəltən, savaştə olmadığı zaman da askeri zulum eimege bırakmayan kimse* (DLT, I, 368). Eyni zamanda bu sözü Əbu Həyyan da lügətində qeyd etmişdir (ƏH, 32). Güman etmək olar ki, *çavuş* sözü *çay* sözündən əmələ gəlmişdir. Belə ki, orta əsr türk (osmanlı) dilinə aid

lüğətlərdə **çav** sözü «yüksek səs», «xəbər», «şöhrət, ad» mənalarında işlənmişdir (Tar.Söz.,II,838-840). Buzə belə gəlir ki, hərbi xidmətdə çavuşun – zabitin yüksək səsle komanda verməsi, əsgərlər arasındakı şöhrəti **çav** sözünün ifadə etdiyi mənalara uyğun gəlir.

Müasir türk dilində bu söz geniş şəkildə aşağıdakı mənalarda işlənir: 1) Osmanlı dövlət təşkilatlarında müxtəlif xidmətlər yapan vəzifəli; 2) Osmanlı ordusunda komandirlərin əmrlərini əsgərlərə çatdıran vəzifəli; 3) Onbaşidan sonra gələn, vəzifəsi manqa komandiri olan əsgər rütbəsi: *Katanaların birinin üstündə bir topçu çavuşu duruyor* (H.R.Gurpınar); 4) Bir işin və ya işçilərin başında dayanan, onları istiqamətləndirən məsuliyyətli şəxs: *Belediye çavuşu*; 5) Əsgər məktəblərində sinif əlaçısı: *İki ay içinde üstünlüğünü tanıtaraq sınıfının çavuşu olmuştur* (F.R.Atay).

Orta əsr türk mənəvi yazılı abidələrində də bu sözə rast gəlinmir. Müasir türk mənəvi dilində isə o başqa mənada işlənir: **çavuş** – yavaşcadan qulağa deyilən pıçılıq: *Ol adam eşlip, oqlunun qulağına çavuş çakdı* «O adam öyilib oqlunun qulağına pıçıldadı» («Sovet edebiyatı» jurnalı, TDS,732). Müasir qağaz və Azərbaycan dilinə aid lüğətlərdə də bu sözə rast gəlinmir. Lakin qeyd edək ki, son dövrlərdə Azərbaycan ordusunda aparılan hərbi quruculuq işləri ilə əlaqədar köhnə sovet hərbi rütbə adları dəyişdirilərək türk sözləri ilə əvəz olunmuşdur. Belə ki, **serjant** sözü Azərbaycan ordusunda **çavuş** sözü ilə əvəz olunmuşdur. Yeni **çavuş** sözü lüğətlərdə qeyd edilməyə də, artıq hərbi danışqda geniş istifadə edilməkdədir. Görünür, bu söz XIV əsr Azərbaycan dilində geniş işlənsə də, sonrakı dövrlərdə işlənmə dairəsi məhduddlaşmışdır. Lakin oğuz dilləri içərisində yalnız müasir türk dilində əksinə, mənasını genişləndirərək işlənir.

Çələbi. Nəsiminin dilində «ağa», «əfəndi», «nəzakətli» mənalarında işlənmişdir: *Gözünü turub süzürsən, dilü canə qasd edirsən. Bu nədür ki, sən qılursan çələbi, bəgum, əfəndi* (NDL,198). Şairin leksikasında eyni zamanda «allah, tanrı» mənalarında **çalab** sözü də işlənmişdir: *Anun sifətini aydur çələbi-həyyü qədim* (NDL,198). Bu söz qədim mənbələrdə qeyd edilməmişdir. Lakin XII-XIII əsrlərə aid Orta Asiya təfsirlərində **çaləbi** sözü «ağa» mənasında işlənmişdir: *...aytdi ya çaləbim sənə nə boldi* «...o dedi: mənim ağam, sənə nə oldu?» (Tef., 358).

Orta əsr türk (osmanlı) yazılı abidələrində **çələbi** sözü «sahib, ağa»; «təbiiyəli, nəzakətli» mənalarında işlənmişdir: *Pes çələbisi bir gün anı ve ayrık kulların bostana veribidi kim yemiş getüreler* «Ağası bir gün onu və başqa qulları bostana göndərdi ki, meyvə gətirsinlər» (Tar.Söz.,II, 853); *Yaran ile şunlar ki konuşmaz çələbidir* (Tar.Söz.,II,853). Bu söz müasir türk dilində «təbiiyəli»; «bəy»; «bektəşilərin ən böyüklərinə verilən ad»; «xristian taciri» mənalarında işlənir: *...yelegi gümüş köstekli, fesi kalıpsız, orta yaşlı bir adamdı. Son derece Osmanlı və çələbi* (A.İlham); **Çələbi**, *tütün mü alacaksınız* (TS,I,291). Müasir türk dilində «tanrı» mənasını bildiren **çalap** sözü də işlənir: *Suyun akar yalap yalap, Böyle emreylemiş Çalap* (TS,I,271). Orta əsr türk mənəvi abidələrində **çaləbi** sözü işlənməyə də, «tanrı» mənasında **çelen** sözü işlənmişdir (73,s.260). Müasir türk mənəvi dilində həmin söz işləklidən qalmışdır.

Qaqaz dilində **çələbi/çələbi** sözü «modabaz» mənasında işlənir (QRMS,537). Müasir Azərbaycan dilində **çaləbi** və **çaləb** sözləri arxaikləşmişdir. **Çələbi** sözü türkmən və Azərbaycan dillərində köhnəlmişdir. Türk və qaqaz dillərində isə geniş mənə variantlarında işlənir. Nəsimi dilində işlənmiş mənə isə yalnız türk (osmanlı) dilində mühafizə olunmuşdur.

2. Bitki adlarını bildiren isimlər. Türk dillərinin lüğət fondunda özünəməxsus bitki adları (fitonimlər) vardır. Nəsiminin dilində işlənmiş isimlərin səkkizi bitki adlarını əhatə edir.

Türkologiyada bitki adları müxtəlif aspektdə öyrənilmişdir. L.V.Dmitriyeva türk dillərində işlənən bitki adlarının etimologiyası məsələlərinə toxunmuşdur. O, türk mənşəli və alınma fitonimləri müəyyənləşdirmişdir (82,151-123;83,135-186).K.M.Musayev isə türk dillərində mövcud olan bitki adlarının leksik-semantik xüsusiyyətlərini tədqiq etmişdir (95,135-210).Azərbaycan dilçiliyində E.S.Quliyevin «Azərbaycan dilində fitonimlər» adlı tədqiqat işində Azərbaycan dilində işlənən bitki adlarının struktur-morfoloji, leksik-semantik analizi verilmişdir(89)

Nəsiminin leksikasında işlənmiş bitki adları bildiren isimlərin bir neçəsinin oğuz qrupu türk dillərində leksik-semantik inkişafının hansı səviyyədə getdiyinə nəzər salaq:

Buğda. Nəsiminin leksikasında «taxıl bitkisi» mənasında qeyd edilmişdir: *Hər kim aydur Adəmi yoldan birağən buğdadur* (NDL,137). XII-XIII əsrlər Orta Asiya mənbələrində bu söz **boğdaü** şəklində həmin mənada işlənir: *boğdaü wə äppä bümypdim* «mən buğda və arpa yetişdirdim» (Tef.,106).

Orta əsr türk (osmanlı) yazılı abidələrində «taxıl» mənasında qeyd edilmişdir: *Konşumuz degirmene buğda iletmiş* (Tar.Söz.,I,681). Müasir türk dilində də **buğday** şəklində işlənir: *Kisaca boylu, buğday benizli, güler yüzlü, konuşkan bir adam* «Qısa boylu, buğdayı sifət, danışqan bir adam» (M.S.Esəndal). Orta əsr türkmən mənbələrində **buğdaü** şəklində işlənmişdir. Qıpçaq dillərində **budaü** şəklindədir (96,s.79). Müasir türkmən dilində bu söz «taxıl bitkisi», «əsmər» mənalarında mövcuddur. *Qyüzlyk buğdaü əkməqe mairrlanmalı* «Payızlıq buğda əkməyə hazırlaşmalıyıq» (A.Говшудов). Müasir qağaz dilində bu söz **buğdaü** şəklində işlənir (QRMS,73). Bu söz Azərbaycan dilinə aid lüğətlərdə «dənindən ağ un üyüdüln taxıl bitkisi» mənasında izah edilmişdir (ADİL,I,318).

Araşdırmalardan görünür ki, **buğda** sözü Nəsimidə necə işlənmişdirsə, elə müasir oğuz qrupu türk dillərində də cüzi fonetik fərqlə işlənir.

Qarğu. Nəsiminin dilində «qamış,şəkər qamışı» mənalarında işlənmişdir:

*Qarğu boyunu görəli tuti,
Şəkər sözüla həmdəm oldu* (NDL, 386)

Qədim türk yazılı abidələrində **qarğı** şəklində «siqnal verən gözətçi qülləsi» mənasında işlənmişdir (DTC,426). A.K.Borovkov bu söz **yarqu** formasında qeyd edərək «ortası boş nazik qamış» mənasında izah etmişdir (78,s.202). Əbu Həyyanın lüğətində «qamış» mənasında işlə-

nən(ƏH,43) bu söz orta əsr və müasir türk(osmanlı) dilində işlənmişdir. O,müasir türkmən dilində *qarğı* şəklində «qamış» mənasını bildirir: *Çobanın qarğı tüdyüqi xıtanıyadı* «Çobanın qamış tütəyi səslənirdi» (Б.Кербабаев).Müasir qağaz dilində *qarğı* sözü işlənmişdir. Müasir Azərbaycan dilində *qarğı* formasında işlənir: *Buğac yeddi-səkkiz yaşlarında ikən özünə qoşa nar çubuğundan bir yay və qarğıdan oxlar qayırmışdı*(M.Rzaquluzadə).Müqayisələr göstərir ki, *qarğı* sözü oğuz dillərində heç bir semantik dəyişikliyə məruz qalmamışdır.

3.Heyvan adlarını bildiren ismlər.Nəsiminin dilində heyvan adı bildiren isimlərin əksəriyyəti oğuz dillərində, demək olar ki, eyni leksik-semantik inkişaf prosesi keçirmişdir. Türk xalqlarının məşğuliyyət baxımından eyni yolu keçdiklərini nəzərə alsaq, bu hal təbii sayılmalıdır. Düzdür, bəzi heyvan adları bildiren ismlər oğuz dillərində müxtəlif mənalara ifadə edir. Fikrimizi sübut etmək üçün şairin dilində işlənmiş heyvan adlarını bildiren bir neçə ümumi ismi oğuz dilləri ilə müqayisədə təqdim edirik:

At. Nəsiminin leksikasında «minik heyvanı»; «şahmat fiquru» mənalarda işlənmişdir: *Kim ki, heyvan oldu, adı at imiş, Oynamış atı, vali şahmat imiş* (NDL, 32).«Qədim türk lüğəti»ndə də bu sözə həmin mənada rast gəlirik: *Atında qodı tüsti* «O, atdan endi» (DTC, 65). «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında bu sözdən bəzən bəzən istifadə olunmuşdur: *Çaparkən ağ-boz atın bədraməsin!* (KDQ, 44).XII-XIII əsrlərə aid Orta Asiya təfsirində də *at* «minik heyvanı» mənası qeyd edilmişdir: *fıpavn aminü ibü bəpdü dapyaka kirdi* «faraon atını irəli sürdü və dənizə girdi (Tef,62).

Bu söz orta əsr türk (osmanlı) yazılı abidələrində də qeyd edilmişdir: *Ol bin kişi cümle at arkasına geldiler* «Min nəfərin hamısı atlandı» (Tar.Söz.,I,272). Müasir türk dilində də söz mühafizə olunub: *atlar tepişir, arada eşekler ezilir* (TS,I,100). Orta əsr türkmən yazılı abidələrində ayrıca qeyd edilməyib. Yalnız «atlı» mənasında *atlıq* sözü işlənmişdir(71,s.20).Müasir türkmən dilində də eyni mənə qorunub: *İki at depişer,arasında eşek öler*«İki at təklikləşir, arada eşək ölür»(TDC, 56). Bu söz müasir qağaz dilində də işlənir: *Attan indi,eşəə pindi*.«Atdan düşdü,eşşəyə mindi»(Atalar sözü). «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndə «qoşulan və minilən ev heyvanı» mənasında izah edilmişdir: *Bizim evin böyründəki düzdə çoxlu at çapırlar* (S.Rəhimov).

Müqayisələrdən aydın oldu ki, *at* sözü oğuz dillərində heç bir mənə dəyişikliyinə məruz qalmayıb.

Davar. Nəsiminin dilində «xırda buynuzlu, qoyun-keçi» mənasında işlənmişdir: *Ənbiyanın sirrini bilməz davar, Qismət olmaz divə rahi-xoşgüvar*(NDL,234).Qədim türk yazılı abidələrində *tavar*//*tabar* şəklində «əmlak, dövlət, var» mənalarda qeyd edilmişdir: *türgəş qarluğiy tabarın alıp* «Var-dövlətini karluqlardan və türqəşlərdən aldı» (DTC, 526). Orta əsr türk (osmanlı) mənbələrində *tavar* formasında aşağıdakı mənalarda işlənmişdir: **1)**«minik heyvanı, at»:*İşitmedin mi ki Şahray-ı Gürdə bir tacir tavardan düşdü* «Eşitmədinmi ki, Gür şəhərində bir tacir atdan yıxılıb»(Tar.Söz.,II,1025); **2)** «qoyun-keçi»: *Niçə kişilerin malı və tavarı uğurlandı* «Neçə adamın malı və qoyun-keçiləri oğurlan-

dı(Tar.Söz.,II,1026); **3)** «var-dövlət, mal»: *Bir arvad öldü tavarının yarısını erinə degdi* «Bir arvad öldü, var-dövlətinin yarısını erinə çatdı (Tar.Söz., II, 1028).

Müasir türk dilində «qoyun və keçi» verilən ümumi ad», «qoyun və ya keçi sürüsü» mənalarda işlənir: *Çoban davarı yaymaya götürdü* (TS,I,341).Orta əsr türkmən yazılı abidələrində «qaramal», «qoyun», «quzu» mənalarda işlənmişdir(91,85). Müasir türkmən dilində *doşap* formasında «xırda buynuzlu heyvan» mənasında işlənir (Туркм.РС,274). Müasir Azərbaycan dilində «qoyun-keçi, xırda buynuzlu mal-qara» mənalarda işlənir: *Hər il Laçın yaylağına kolxozların on minlərlə davarı, ilxısı və qaramalı çıxır*(«Kommunist» qəzeti). Maraqlıdır ki, Azərbaycan dilinin Şuşa, Qazax, Şamaxı şivələrində «şahin», Quba dialektində isə «camış balası» mənalarda da işlənir (ADDL,369).

XII-XIII əsrlərə aid Orta Asiya mənbələrində *mawap* //*mıwap* şəklində «qaramal»;«var-dövlət» mənalarda işlənmişdir: *Cizləp mıwap çobanlapı cis* «Siz qaramal çobanlarısmız»; *Ajdı bərqəylər mənə mıwar oñul kiz* «O dedi ki, mənə var-dövlət və uşaq qismət olacaq»(Тэф.,303). Qədim mənbələrdə «var-dövlət» mənasını bildiren *davar* sözü orta əsr türk (osmanlı) dilində mənasını genişləndirərək «at», «qoyun-keçi», «mülk» mənalara bildirmiş, lakin sonrakı inkişaf prosesində «at» və «mülk» mənalara itmiş, yalnız «qoyun-keçi» mənası qalmışdır.Sözün türkmən dilində də semantik inkişafı analoji qaydada olmuşdur. Yalnız Azərbaycan dilinin dialektləri nəzərə alınmasa, türk dillərində bu söz mənə dəyişikliyinə uğramamışdır.Qaqaz dilində bu söz işlənmişdir.

Laçın. Nəsiminin dilində «şahin quşu» mənasında işlənmişdir:

Sən ol sultani-xubansin bu gün aləmdə, ey dilbər.

Ki, qul tək cümlə dilbərlər sənə şahini-laçındur.

«Qədim türk lüğəti»ndə *laçın* şəklində «şünqar, qızılquş, şahin»; «qoçaq, ürəkli» mənasında işlənmişdir: *Uç kögürçkən adajı laçınqa qavitur erkən* «Uç göyərçin quşu şahinin caynağına keçdi» (DTC, 332). Bəzi tədqiqatçılar *laçın* və *tərhan* sözlərini eyni quşun müxtəlif adları kimi izah edirlər. Əslində bunlar eyni cinsə – qızılquş cinsinə məxsus olan, lakin bir-birindən fərqlənən quşların adlarıdır. Azərbaycanlılar və tatarlar bu quşa *laçın*, uyuğlar *laçın*, özbəklər *loçin*, noqaylar *laçın*, qazaxlar *laçın*, balkarlar *ilaçın*, xakaslar *ilaçın*, başqırdlar *ilasın*, qırğızlar *ilaçın* deyirlər. Qədim təsəvvürlərə görə, türk xalqları, eləcə də azərbaycanlılar bəzi heyvan və quş ailələrinə inanmış, onlara tapınmışlar (22,67).

Orta əsr türk (osmanlı) yazılı abidələrində bu söz «şahin»; «laçın» mənalarda işlənmişdir: *Kebuterle uçar bir yerde laçın, Oper ağzında laçını gögerçin*(Tar.Söz.,IV,2785). Müasir türk dilində isə onun yalnız «şahin» mənası mühafizə olunmuşdur(TS,II,953). *Laçın* sözü müasir türkmən dilində «şahin»; «təyyarə» mənalarda işlənir:*Ol хениз лаçын салып,ав авламагы сюийян юрян иш адам болупдыр* «O hələ şahinlə ov ovlamağı sevən çox gənc adam olubdur»; *Миллионларча лаçыннын бар, Булутларда ганат ачан* «Bulutlarda qanad açan milyonlarla təyyarə var» (Г.Сейитлиев).

Qaqauz dilində bu sözün işlənməsinə rast gəlmədik. Müasir Azərbaycan dilinə aid lüğətlərdə **laçın** ismi «keçmişdə quş ovlamaq üçün saxlanılan şahin cinsindən yarıcı, alıcı quş» mənasında izah edilmişdir: *Eşq ilə çırpınan cəfayə dözər, Laçın alçaqda, həm fəzada süzər* (A.Şaiq). Beləliklə, qədim türk mənbələrində geniş mənada işlənən **laçın** ismi oğuz qrupu türk dillərində yalnız bir – «şahin» mənasını saxlamışdır. Maraqlıdır ki, bu söz Azərbaycan dilinin Zəngilan şivəsində «laçın oğlan» birləşməsinin tərkibində «göyçək, qocaq, yaraşlıq» mənalarında işlənməkdədir.

Bütünlüklə bitki və heyvan adlarını bildiren isimləri oğuz qrupu türk dilləri ilə müqayisə etdikdə belə bir nəticəyə gəlirik. Nəsiminin dilində işlənmiş bitki və heyvan adlarının demək olar ki, hamısı müqayisə olunan dillərdə mənasını saxlamışdır. Həmin isimlərdə mənacə daralma müşahidə olunur.

4. Bədən üzvlərinin adlarını bildiren isimlər. Nəsiminin leksikasına daxil olan isimlərin bir qismi insanın bədən üzvlərini ifadə edir. Bütövlükdə bu qrupa daxil olan isimləri nəzərdən keçirəndə aydın olur ki, onlar cüzi fonetik fərqlə müasir oğuz qrupu türk dillərində işlənməkdədir. Bu isə təbii bir şeydir. Çünki bədən üzvlərini bildiren isimlərin hamısı ana türk dilində işlənmiş və differensiallaşma zamanı həmin sözlər şəxslənmiş türk dillərində mühafizə olunub qalmışdır.

Ayaq. Nəsiminin dilində bu söz «bədən üzvü» mənasında işlənmişdir:

*Ayağın tozi, ey ruhi-rəvanbaxş,
Cahanda çeşmümə cün tutiyadur* (NDL, 52).

Söz qədim türk yazılı abidələrində də işlənmişdir: *Газа бирлә сancıлар адагга тикән* «Tale ayağa sancılan tikan kimi amansızdır» (DTC, 27). V.V.Radlov «şərab paylayan, saqi» mənalarını bildiren **ayağçı** sözünü qeyd etmişdir (OCTN, I, 208). Orta əsr türk (osmanlı) dilinə aid yazılı abidələrdə **ayağ** ismi «ayaq» mənasında işlənmişdir:

*Bir ayağ üzre durur ha bu deyü
Yana yana derd ile yahu deyü* (Tar.Söz., I, 291);

Müasir türk dilində bu sözün «bədən üzvü» mənası mühafizə olunub: *Kalabalıktan boşlanan insan, vaqona ayak attı mı derhal bir inziva hastalığına tutulur* «Qələbəlikdən ayrılan insan vaqona ayaq basdımı, o saat tənhalıq xəstəliyinə tutulur» (R.N.Güntekin). Orta əsr türk mənəblərində **azak** formasında «ayaq» (91, s. 55) mənasında işlənmişdir. Müasir türk mənəblərində «bədən üzvü», eyni zamanda «son, axır» mənasında da işlənir: *ay bolanda* «ay sona çatanda» (Turkm.R.S., 61). Müasir qaqauz dilində yalnız «ayaq» mənasında işlənir: *олмак бир айаклан мезар ичиндә* «məzarda bir ayağı üzərində dayanmaq» (ГРМС, 31).

Müasir Azərbaycan dilində **ayaq** sözü 11 mənada işlənmişdir.

Göründüyü kimi, **ayaq** sözünün oğuz dillərində leksik-semantik inkişafı eyni səviyyədə getmişdir. Belə ki, bu sözün «bədən üzvü» mənası oğuz dillərinin dördündə də mühafizə olunmuşdur.

Bağır. Nəsiminin leksikasında «ciyər, ürək, könül» mənalarında işlənmişdir: *Bəndən irəğ olduğun bağırımı qan eylədi* (NDL, 137). «Qədim türk lüğətində **bağır** şəklində «ciyər»; «qarın»; «ürək»; «qan qohu-

mu» mənalarında qeyd edilmişdir: «ciyər»: *jəzida böri ulısa evdä it bağır tarlısur* «çöldə canavar ulayanda, evdə itin ciyəri dartılır»; «qan qohumu»: *o yullı gizi uruyı tariyi bağır bö Süki üküls bolur* «onun oğlu, qızı, nəslı və qan qohumları nıgah nətıcəsində çoxsaylı olacaq» (DTC, 78). M.Kaşğari öz lüğətində bu sözü «qaraciyər» mənasında işlətməmişdir (DLT, I, 360). A.K.Borovkov bu sözün «qaraciyər» mənası ilə yanaşı «qəm, kədər, ağrı» mənalarının da olduğunu qeyd etmişdir (78, s. 132). Orta əsr türk (osmanlı) yazılı abidələrində «sinə»; «ağciyər»; «qaraciyər»; «ürək» mənalarında işlənmişdir: *Şhidleri cem idüp yerin kara bağırın yarup defn eylediler* «Şhidləri toplayıb yerin qara sinəsini qazıb dəfn etdilər» (Tar.Söz., I, 367); *Dilimdən gitmez oldu Yusif adın, Bağırımı yandırdı bir senin adın* «Yusif adın dilimdən düşmədi və ürəyimi yandırdı» (Tar.Söz., I, 369). Müasir türk dilində «sinə»; «ciyər»; «orta bölmə» mənalarında mühafizə olunmuşdur: *Yakup, ceketini, mintanını, içliğini çıxarmış, bağırını yağmura vermiş bir heykəl gibi sessiz və kımıl-damadan duruyor* «Yağub paltarlarını çıxararaq sinəsini yağışa vermiş heykəl kimi sessiz və qımıldanmadan dayanmışdır» (T.Buğra); *Niçe kahramanlar niçe sultanlar Gelmiş gitmiş bağır yanık ozanlar* «Neçə igidlər, neçə sultanlar, ciyəri yanık ozanlar gəlib getmiş» (Aşık Veysel).

Orta əsr türk mənəblərində **bağır** şəklində «ciyər» mənasını bildirmişdir. Z.B.Muxamedova bu sözü qıpçaq variantı olan **bağır** sözü ilə müqayisə etmişdir (96, 63). Müasir türk mənəblərində **bağır** şəklində «ciyər»; «ürək»; «könül» (Туркм.РС, 64) mənalarında işlənir. Müasir qaqauz dilində bu sözün işlənməsinə rast gəlmədik. Müasir Azərbaycan dilində isə «qaraciyər»; «ürək, qəlb» mənalarında işlənir: *Bağırın olur şana-şana, durnalar* (M.V.Vidadi). Müqayisələrdən aydın olur ki, Nəsiminin dilində işlənmiş mənaların hamısı Azərbaycan və türk mənəblərində qorunmuşdur. «Ciyər» və «sinə» mənaları isə yalnız türk dilində mühafizə olunmuşdur.

Barmaq. Nəsiminin dilində «bədən üzvü» mənasında işlənmişdir:

*Zahidin bir barmağın kəsən döner həqdən qaçar
Gör bu miskin aşiqi sər pa soyarlar ağrımaz* (NDL, 134)

Bu söz qaqauz dilində **parmaq**, türk (osmanlı) dilində **parmak**/**barmaq**/**barmaq**, türk mənəblərində **parmaq** fonetik variantlarında işlənir. Müasir qaqauz dilində «barmaq»; «mıl»; «tikan»; «çıxıntı» mənalarında işlənir: *parmaq hesabı uanmaa* «barmaq hesabı saymaq» (ГРМС, 362). Qədim mənəblərdə bu söz qeyd edilməmişdir. V.V.Radlov **barmaq**, **baş barmaq**, **orta barmaq** sözlərini qeyd etmişdir (OCTH, V, 1489). Orta əsr türk (osmanlı) dilinə aid lüğətlərdə **barmaq**/**barmaq** variantında işlənmişdir: *El, ayak, sümükleri, barmaqlar resmi yerli yerince* (Tar.Söz., I, 403). Müasir türk dilində yeddi mənada, eyni zamanda Nəsimidə işlənən mənada da rast gəlinir: *Uzun, sinirli parmaqları locanın kenarında uzanmış boksürün kulağını koparıyordu* «Uzun və güclü barmaqları ilə döşəyin kenarında uzanmış boksünun qulağını qoparırdı» (R.N.Güntekin). Orta əsr türk mənəblərində bu söz qeyd edilməmiş və müasir türk mənəblərində həmin mənada işlənir: *Этнин башма бармагы билен кнопканы басды* «Əlinin baş barmağı ilə düyməni sıxdı» (TDC, 73).

Müasir Azərbaycan dilinə aid lüğətlərdə «insanın və bəzi heyvan-

ların əl və ayaqlarının qurtaracağındakı beş mütəhərrik üzvdən hər biri» mənasında izah edilmişdir: *Bütün kənddə Nazlını barmaqla göstərirdilər* (M.İbrahimov). Eyni zamanda «izahlı lüğət»də *barmaq* sözü doqquz mənada işlədilmişdir. Bu müqayisələr *barmaq* sözünün mənaca genişlənməsini aydın göstərir. Xüsusilə, mənə genişlənməsi türk və Azərbaycan dillərində daha çox müşahidə olunur. Lakin ilkin mənə oğuz dillərinin hamısında mühafizə olunmuşdur.

Baş. Nəsiminin dilində «baş»; «başlangıç»; mənalarında işlənmişdir: *Qanı Mənsur tək bir əhli-həq kim, Asıla eşq içində başı bərdar* (NDL, 122). Qədim türk abidələrində də «baş»; mənasında işlənmişdir: *qamuŞ ara başum* «mənəm başım qamışlara dəyir» (DTC, 86). M. Kaşğari də öz lüğətində bu sözün «baş» (DLT, III, 151) mənasını göstərmişdir. V. V. Radlov isə onun «təpə», «başlangıç» mənalarını qeyd etmişdir (OCTH, IV, 1546). Orta əsr türk (osmanlı) yazılı abidələrində *baş* sözü qeyd edilmişdir (Tar. Sözl., I, 141). Müasir türk dilində *baş* sözünün mənası xeyli genişlənməmişdir. Belə ki, söz qədim mənaları ilə yanaşı daha 15 mənada işlənir. (TS, I, 147-152). Orta əsr türkmən mənbələrində *baui// baui* variantlarında «bədən üzvü» mənasını bildirmişdir (91, 68). Müasir türkmən dilində geniş mənə variantlarında işlənir. (Туркм.РС, 79); *Онун гөрежи баши шлөпалы, гөзлери эйнекли бир алыма саташды* «Onun nəzəri başı şlyapalı, gözləri eynəkli bir alimə sataşdı» (Б.Кербабаев). Qaqauz dilində də bu söz mühafizə olunmuşdur (ГРМС, 75). Müasir Azərbaycan dilinə aid lüğətlərdə *baş* sözü «insan bədəninəin kəllə və sifətdən ibarət olan yuxarı hissəsi» kimi izah olunur. Qədimdə «baş» mənasını bildiren bu söz, təxminən, XI əsrdən başlayaraq öz mənasını genişləndirməyə başlamışdır. Bu genişlənmə, xüsusən, orta əsr türk və Azərbaycan dillərində daha qabarıq görünür. Müasir oğuz qrupu türk dillərində isə geniş mənə variantları qazanmışdır.

Bəbək. Nəsiminin dilində bu söz «gözün qarası» mənasında işlənmişdir:

*Müdəvvər nöqteyi-xalın bəbək tək eynə qondırdum,
Bəbəksiz qalsun ol göz kim, bu xalın qədrini bilməz*
(NDL, 127)

Müasir türk dilində bu sözün Nəsimi dilində işlənən mənası ilə yanaşı, «körpə uşaq» və «oyuncaq kukla» mənaları vardır. *Yarın seni bonmarşeye götüreceyim, begendigin bebegi alacağım* «Sabah səni universitetə aparacağam və bəyəndiyin oyuncuq kuklanı alacağam» (N.E. Adivar).

Orta əsr türkmən dilində də bu söz «göz bəbəyi» mənasında işlənmişdir (96, 69). Müasir türkmən dilində *бәбәк* formasında «bələkdəki uşaq» mənasını bildirir: *Өзлеринин өйүндө хөм шөйлө бир бәбәгин эмелө гөллөгини алладан дилеуэрлөр* «Öz evlərində də belə bir uşağın dünyaya gəlməyini allahdan arzu edirlər» (А.Говшудов). Bir faktı qeyd etmək lazımdır ki, müasir türkmən dilində *bəbək* sözü «göz alması» mənasını bildirir: *Бәбәгегин ақдымы?* «Gözlərin kor oldumu?» (Туркм.РС, 124). Qaqauz dilində *bəbək* sözü işlənir. Müasir Azərbaycan dilində *bəbək* sözü «gözün ortasında qara dairəci», «körpə uşaq» mənalarını bildirir: *Abbasın zəfəran kimi qırmızı xətlər görünən yanaqları*

yumrulandı, dərinədə gizlənən bəbəkləri parladi (Mir Cəlal).

O gözəl sevməli ol nurlu bəbək,

Yuxusundan oyanar əsnəyərk (A. Səhhət).

Beləliklə, yuxarıdakı müqayisələrdən görünür ki, *bəbək* sözü oğuz dillərində fərqli leksik-semantik inkişaf prosesi keçirmişdir. Belə ki, sözün Nəsimi dilində işlənmiş mənası yalnız müasir türk və Azərbaycan dillərində mühafizə olunmuşdur. *Bəbək* sözü oğuz dillərindən yalnız ikisinin (Azərbaycan və türkmən) orta əsrə aid mənbələrində qeyd edilmişdir. Müasir dövrə doğru inkişaf prosesində *bəbək* sözü türk, türkmən və Azərbaycan dillərində «körpə uşaq» mənasını qazanmışdır. Xüsusilə, bu proses Azərbaycan dilində daha qabarıq şəkildə görünür.

İlik. Nəsiminin dilində «sümüyün içərisində olan maddə» mənasında işlənmişdir.

Əridi iligim, qaldı sümügüm,

Canım təndən gedir, yarım, səninçün (NDL, 118).

İlik sözü qədim türk dilinə aid mənbələrdə də eyni mənada qeyd edilmişdir: *Oylaq iligisiz* oylan biligsiz «Çəpəşin iliyi olmaz, uşağın biliyi» (DTS, 261). *M. Kaşğari də bu sözü «sümüük içi maddə» mənasında qeyd etmişdir* (DLT, I, 72). Müasir türk dilində «sümüük boşluğunu dolduran yağlı maddə» mənasında işlənir. Eyni zamanda **ilik** sözü «gözəl» mənasını da bildirir: **ilik** gibi «çox gözəl» (TS, I, 697). Orta əsr türkmən dilində də **ilik** sözü işlənmişdir (96, 95). Müasir türkmən dilində **ylilik** formasında işlənir: **yliliqin sormak** «iliyin sormaq» (Туркм.РС, 367). *Qaqauz dilində «bənd, toqqa» mənalarında işlənir* (ГРМС, 201). Müasir Azərbaycan dilində **ilik** sözü bu mənaları bildirir: 1) «insanın, həmçinin onurğalı heyvanların sümüyü içərisində olan yağoxşar maddə: *Rizvanın iliklərində buz kimi bir uçunma gəzməyə başladı* (S. Rəhimov). 2) «ağ, zərif, lətif»: *Nazik əllərində ilik kimi ağ barmaqları görünürdü* (Ə. Vəliyev).

Beləliklə, yuxarıdakı müqayisələr göstərir ki, *ilik* sözü ilkin mənasını oğuz dillərində saxlamış, hətta türk və Azərbaycan dillərində yeni mənalar («gözəl», «ağ», «lətif») də qazanmışdır.

5. **Zaman bildirən isimlər.** Nəsimi dilində işlənən zaman mənalı türk mənşəli **qaranqu** (qaranlıq), **danla** (sabah) və **dün** (gecə) ümumi isimləri müasir Azərbaycan dili baxımından köhnəlmiş sözlərdir Şairin dilində işlənən bəzi isimləri oğuz dilləri kontekstində araşdıraraq:

Axsam. Nəsiminin dilində «vaxt, zaman» məzmununu ifadə etmişdir:

Nə gündür, yarəb, ey dilbər, cəmalun,

Ki, axşamı anun ənvərə bənzər (NDL, 35)

«Qədim türk lüğətində» qeyd edilməyən bu sözü M. Kaşğari öz lüğətində *axşam* formasında işlətməmişdir (DLT, I, 107). Orta əsr türk (osmanlı) yazılı abidələrində *axşam/ağşam* şəklində işlənmişdir:

Yeni suph, yeni axşam, yeni hal

Yeni dəvran, yeni dem, yeni visal (Tar. Sözl., I, 65)

Müasir türk dilində isə «gündüzün son və gecənin ilk saatları», «gecə» mənalarında işlənir: *Axşamdan beri yağmur yağıyor; Axşam axşam mesele çıxarma* (TS, I, 41). Müasir türkmən dilində *axşam* formasında

«toran, alaqları» mənalarını bildirir (Trm.PC,24). Müasir qaqaüz dilində *aysam/avşam* şəklində işlənir (QRMS,60). Azərbaycan dilində «günün axırından gecənin başlanmasına qədər olan vaxt, günbatan vaxt» mənasını bildirir: *Sakit Azərbaycan kəndi üzərinə bir yaz axşamı enirdi* (M.Ənvər).

Göründüyü kimi, *axşam* ismi yalnız türk dilində mənasını genişləndirərək «gecə» mənasını da ifadə edir. Nəsiminin dilində ifadə olunan mənə oğuz dillərinin hamısında mühafizə olunmuşdur.

Yaz. Bu söz Nəsiminin dilində «bahar fəslü» mənasında işlənmişdir: *Gülü lələ cəmalundan xəcildür, Yüzün yazı həmişə xürrəm olsun* (NDL, 541).

Qədim türkdilli mənbələrdə bu söz «yaz fəslü» mənasında işlənmişdir: *Yazın qatılansa qışın sevnür* «Əgər bahar fəslində əziyyət çəkən, qış fəslində rahat olacaqsan» (DTC,250). Orta əsr türk (osmanlı) yazılı abidələrində «bahar» mənasında işlənmişdir: *Ki yaz bir çiçək ilə yazılmaz hiç* «Bir gül ilə bahar olmaz» (Tap.Söz.,VI,4449). Eyni zamanda «yaz evi» birləşməsinin tərkibində «yay» mənasında da işlənmişdir (Tar.Söz.,VI,4450). Müasir türk dilində həm «bahar fəslü», həm də «yay fəslü» mənalarında işlənir (TPC,691); *Çok sıcak bir yaz gecəsiydi* «Çox isti bir yay gecəsiydi» (Y.K.Karaoğlu); *Bazıları da qış oldu qışığa, yaz oldu yazlığa vardılar* «Bəziləri də qış olan kimi qışığa, yay olan kimi yaylığa getdilər» (Z.Atunkozaoğlu). M.Ergin «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında *yaz* sözünün «yay» mənasında işlədiyini göstərir (62,76).

Orta əsr türkmən yazılı abidələrində *üaaz* formasında «bahar fəslü» mənasında işlənmişdir (96,98). Müasir türkmən dilində «qışdan sonra gələn fəsil» – bahar fəslü mənasında işlənir: *Язын илки башында өйлерини төверегинде аклы-гаралы гузужыклар гөрүнди* «Yazın əvvəllərində onların evlərinin ətrafında ağıl-qaralı quzular görüdü» (Б.Кербабаев). Müasir qaqaüz dilində yalnız bir mənada («yay fəslü») işlənir: *Üaz gышы беслеер* «Yay qışı yedirər» (Atalar sözü). Azərbaycan dilində də yalnız bir mənada işlənir, «bahar fəslü» mənasını bildirir:

*Yazın novbarısan bizim diyarda,
Qıvrım tellərini sana, bənövşə!* (S.Vurğun)

Göründüyü kimi, *yaz* ismi ilkin «bahar fəslü» mənasında yalnız Azərbaycan və türkmən dillərində işlənir. Təxminən, XIV əsrdən etibarən türk (osmanlı) dilində yeni «yay» mənasında işlənməyə başlayır. Müasir türk dilində də elə ən çox «yay» mənasında işlənir. «Bahar fəslü» mənası türk dilində qorunsa da, müasir qaqaüz dilində «bahar fəslü» mənası itmiş, yalnız «yay fəslü» mənası qalmışdır.

6.Yer-məkan bildirən isimlər. Nəsiminin dilində işlənmiş yer-məkan bildirən isimlərin bəziləri oğuz qrupu türk dillərində heç bir mənə dəyişikliyinə məruz qalmadığı halda, bəziləri müqayisə olunan dillərdə mənə dəyişikliyi prosesini keçirmişdir. Nəsiminin leksikasına daxil olan bu isimlərin bir neçəsini nəzərdən keçirək:

Cevrə. Nəsiminin dilində «ətraf, kənar» mənalarında işlənmişdir:

Gül yanağı çevrəsində zülfi cövkən eyləmiş (NDL, 200).

Qədim türk dilinə aid mənbələrdə *çevrə* sözü qeyd edilməmişdir. Orta əsr türk (osmanlı) dilində *çevrə* şəklində «ətraf, mühit» mənalarında işlənmişdir:

Döşəginə dek anı götürdülər

Alıp yastığın çevre oturdular (Tar.Söz.,II,877).

Müasir türk dilində isə *çevrə* sözü «ətraf», «mühit, cəmiyyət» mənalarında işlənir: *Bütün çevremizde ben ondan başka bir boş ev görmedim* – «Mən ətrafımızda ondan başqa bir boş ev görmədim» (S.F.Abasıyanık); *Her girdiği çevreye kişiliği ile birlikte olgun ve asil bir huzur havası getirirdi* – «Daxil olduğu mühitə kişiliyi ilə bərabər hüznü bir ab-hava gətirirdi» (H.Taner). *Çevrə* sözü türkmən dilində işlənmir. Qaqaüz dilində *çevrə* sözü «ətraf», «dəsmalın naxışlı kənarı» mənalarında işlənir (TPMC,534). Müasir Azərbaycan dilində bu isim «qapalı əyri xətt», «ətraf, dörd tərəf» mənalarında işlənir:

Yalnız ağac baxır bir dağ başından,

Sarmış çevrəsini inadlı bir çən (M.Müşfiq)

Göründüyü kimi, *çevrə* sözü türkmən dilində tamamilə işləklidən qalmış, digər oğuz dillərində isə eyni leksik-semantik inkişaf yolu keçmişdir. Bütövlükdə, *çevrə* sözü Nəsiminin dilində daşdığı mənaları türk, qaqaüz və Azərbaycan dillərində qoruyub saxlamışdır.

Dəniz. Nəsiminin dilində «geniş su hövzəsi» mənasında işlənmişdir:

Anun sənəsinə oxur vühuşu cümlə tüyür,

Anun mədhini oqur dəniz dibində simak (NDL, 244)

«Qədim türk lüğəti»ndə *teniz* şəklində qeyd edilmişdir: *tenizni qajıqın bökmöis* «dəniz qayıqın qarşısını kəsb bilməz» (DTC,552). Biz belə hesab edirik ki, *dəniz/teniz* sözü *teñ*-komponentinə *-iz* şəkilçisini artırmaqla düzəlib. Çünki həmin lüğətdə *teñ* sözü «göl» mənasını bildirir (DTC, 551). *-iz* şəkilçisi çoxluq mənasını yaratdığı üçün *teniz* sözünün «çoxlu göllərin yığını» mənasını bildirdiyi aydın olur. *Dəniz* sözü türk (osmanlı) diinin orta əsr və müasir dövrə aid yazılı abidələrində işlənir: *Dəniz koyunudur ki yününden fahir libaslar ederler* «Dəniz qoyunu olduğu üçün yunundan fəxri libaslar tikirlər» (Tar.Söz.,II, 1081); *Hava almak için deniz hamamlarının olduğu tarafa doğru yollandı* «Hava almaq üçün dəniz hamamları olan tərəfə yollandı» (R.H.Karay).

Orta əsr türkmən dilində *deniz* sözü qeyd edilmişdir (91,87). Müasir türkmən dilində də eyni formada işlənir (Türkm.PC, 257). Qaqaüz dilində qədim mənə qorunmuşdur: *Denizdeki balıyın panayırlıy olmaz* «Dənizdəki balıqla ticarət etmə» (TPMC,139). «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndə *dəniz* sözü «yer kürəsinin acıduzlu su ilə örtülü olan və az-çox quru ilə əhatə olunmuş böyük sahəsi» mənasında şərh olunmuşdur: *Dənizdə tufan qalxır, Xəzərin ağ köpüklü çilgin dalgaları sahili gəmirirdi* (H.Mehdi).

Beləliklə, müqayisələrin nəticəsi onu göstərir ki, *dəniz* sözü oğuz qrupu türk dillərində heç bir mənə dəyişikliyinə məruz qalmamışdır.

Qırağ. Nəsiminin dilində «yan, kənar» mənasında işlənmişdir:

Dilbərə, sən hüsnünə mən eyləmə bən aşiqi, Xanda kim, bir gül bitər, bülbul qırağından gəlir (NDL,395). Qədim türk yazılı abidələrində bu söz qeyd edilməyib. Orta əsr və müasir türk (osmanlı) dilində də **qırağ** sözü işlənir. Umumiyyətlə, türkmən və qaqauz dillərində də bu sözün işlənməsinə rast gəlmədik. Müasir Azərbaycan dilində «kənar, sahil, yad, özgə» mənalarında işlənir: *Sağ əlimi masanın qırağına dayayıb durdum* (A. Səiq); *Stolun başında bir nəfər də olsun qırağ adam yox idi* (M.S.Ordubadi). Sözün qədim mənbələrdə qeyd edilməməsi onun sonradan yarandığını və yalnız Azərbaycan dilinə məxsus olduğunu göstərir.

7. Məişət, həyat tərzii ilə bağlı ismlər. Nəsiminin leksikasında məişət, həyat tərzii ilə bağlı anlayışları bildiren ismlər sayca çoxluq təşkil edir. Bunun səbəbi onunla bağlıdır ki, məişət leksikası hər bir dilin lüğət tərkibində xüsusi yer tutur. Çünki buraya daxil olan sözlər həmin dilin mənsub olduğu xalqın həyat tərzii ilə bağlı yaranır, bu tipli sözlərdə xalqın məişəti, adət-ənənəsi, psixologiyası ifadə olunur. Nəsiminin dilində işlənmiş türk mənşəli ümumi ismlərin içərisində məişət, həyat tərzii ilə bağlı anlayışları bildirenlər oğuz qrupu türk dillərində daha çox mənə dəyişikliyinə məruz qalmışdır. Onlardan bir neçəsinin oğuz dillərində leksik-semantik inkişafını nəzərdən keçirək.

Ağu. Nəsiminin dilində bu söz «zəhər» mənasında işlənmişdir:

*Gərçi ağudur fəraqun şərbəti aşıqlara,
Eyləməz vəslün şərabın içənə ol ağı kar* (NDL, 44).

Ağu sözü **ağ-** kökünə **u-** şəkilçisi artırmaqla ömələ gəlmişdir. E.V. Sevortyan bu sözü **ağve** formasında işlədərək kökünün **ag** – «zəhərlənmək» sözü olduğunu qeyd edir. (ЭТЯ, I, 67). Qeyd edək ki, müasir türk dilinin dialektlərində **ag** sözü «zəhər, acı» mənalarında işlənir (DS, I, 78). Qədim türk dilində **ağu** sözü «zəhər, acı» mənalarını bildirmişdir: *qall qarni açsa bilip yer ayu* «əgər qarın zəifləyirsə, şübhə-siz, zəhər yeməyəndir» (DTC, 24). M. Kaşğari öz lüğətində **agu** sözünün «zəhər» mənasını qeyd etmişdir (DLT, I, 89). Orta əsr türk (osmanlı) dilində **ağu** ismi «zəhər» mənasında işlənmişdir: *Nite vere hurma ağı ağacı* «Zəhər ağacı xurmanı necə yetişdirə bilər» (Tar. Sözl., I, 33). Müasir türk dilində də «zəhər» mənasında işlənir (TS, I, 21). Orta əsr türkmən dilində **azy** formasında «zəhər» mənasını bildirmişdir (91, 53). Müasir türkmən dilində **avı** şəklində işlənərək «zəhər», «güclü ağrı», «acı» mənalarını bildirir (Typkm.PC, 19). Qaqauz dilində işlənməyən **ağu** sözü müasir Azərbaycan dilində «zəhər», «çox acı» mənalarını bildirir:

*Məni bir məst qıl saqi, aman, ey gözlərin yağı,
Qulağın niyə kar olmuş, şərabın yox, gətir ağı* (Nəbati).
*Məcnun kimi gəzdim səhranı, dağı,
Fələk şərbətimə eylədi ağı* (Aşıq Kərəm).

Beləliklə, qədim mənbələrdə qeyd olunan **ağu** sözü ilkin mənasını oğuz dillərinin üçündə (türk, türkmən və Azərbaycan) mühafizə etmişdir. Maraqlıdır ki, müasir türkmən dilində **ağu** sözü mənasını bir qədər genişləndirmişdir. Yəni o «zəhər, ağı» mənalarından başqa, həm də «güclü ağrı» mənasını da bildirir.

Badya. Nəsiminin dilində «böyük su qabı» mənasında işlənmişdir: *Doludur xuni-cigərdən gözümün badyəsi,*

Gəl bəni məst edəni gör ki, nə peymanədürür? (NDL, 121)

Qədim türk dilinə aid mənbələrdə bu söz qeyd edilməyib.

Orta əsr türk (osmanlı) dilində **badya** şəklində «ağzı geniş açılmış qab» mənasında işlənmişdir: *Badya toluların içtiler* «Dolu badyaları boşaldılar» (Tar. Sözl., I, 362). Müasir türk dilində də həmin mənə saxlanmışdır (TS, I, 126). Maraqlıdır ki, türkmən dilinin orta əsr və müasir mərhələsində işlənməyən **badya** sözü dialektlərdə öz izini saxlamışdır. Lakin bir qədər fərqli mənə bildirir. Belə ki, **badya** sözü türkmən dilinin dialektlərində «silindr formasında olan süd qabı» mənasını bildirir (70, 30). **Badya** ismi qaqauz dilində işlənir. Müasir Azərbaycan dilində isə «altı gen, böyük qab» mənasını bildirir: *Səhənglər, vedrələr, qazanlar, badyalar doldu, boşaldı* (H. Mehdi).

Göründüyü kimi, **badya** ismi oğuz qrupu türk dillərindən yalnız ikisində (türk və Azərbaycan) fəal şəkildə işlənir.

Burğu. Nəsiminin dilində «boru, şeypur» mənasında işlənmişdir:

*Keç kinayətdən ki, rəməz oldı səhiv,
Burğu çalındıvü həşr oldı səhiv* (NDL, 132)

«Qədim türk lüğətində **boruy** şəklində «nəfəslı musiqi aləti» mənasında qeyd edilmişdir (DTC, 113). M. Kaşğari də öz lüğətində **borguy** şəklində «üflənərək ötürülən boru» kimi izah etmişdir (DLT, III, 241). Orta əsr türk (osmanlı) dilinə aid mənbələrdə **burğu/borğu** şəklində qeyd edilmişdir. Burada **borğu** – «musiqi aləti» (Tar. Sözl., I, 639), **burğu** isə «işgəncə aləti» (Tar. Sözl., I, 708) kimi izah olunmuşdur. Müasir türk dilində isə **burğu** sözü bu mənələrdə işlənir: a) «dəlik açmaq üçün alət»: *Yeşil gözlerini iki burğu gibi gözlerime batırdı* «Yaşıl gözlerini iki burğu aləti kimi gözlerimə batırdı» (H.E. Adıvar); Digər tərəfdən bu söz «sazın tellərini görmək üçün istifadə edilən qulaqcıq» mənasını da bildirir (TS, I, 231).

Orta əsr türkmən dilinə aid mənbələrdə bu söz qeyd edilməyə də, müasir türkmən dilində «deşici alət» mənasında işlənir (Typkm.PC, 120). Qaqauz dilində də «burğu aləti» mənasında işlənir (TPMC, 98). Müasir Azərbaycan dilində **burğu** sözü aşağıdakı mənələrdə işlənir: a) «deşici alətin adı»: *Dırnağı Əzrailə çəngəl idi, Biğları bir burğuya timsal idi* (S. Əzim); b) «üzüm tənəklərini və s.-ni bağlamaq üçün nazik söyüd çubuğu» (ADİL, I, 328). Maraqlıdır ki, Azərbaycan dilinin Şamaxor, Gəncə dialektlərində də **burğu** sözü «göyerti dəstəsini bağlamaq üçün ağac budağı» mənasını bildirir: *Göyü Bakıda burğuyunan bağlamullar* (Gəncə, ADDL, 91).

Yuxarıdakı müqayisələrdən aydın olur ki, **burğu** sözü orta əsrlərdə ifadə etdiyi «musiqi aləti» mənasını oğuz qrupu türk dillərinin hamısında itirmişdir.

Dütün/tütün. Nəsiminin dilində «tüstü» mənasında işlənmişdir:

Çıxdı içümdən dütün çərxi boyadı bütün, Gör ki, nə atasdəyəm, gör nə qədər yanərəm (NDL, 252). «Qədim türk lüğətində **tütün** sözü «tüstü»; «tənəkə»; «vergi adı»; «tüstü vergisi» mənalarında işlənmişdir: *jaruqluqi azraq üküSi tütün* «onun alovu azdır, tüstüsü çoxdur» (DTC, 601). Əbu Həyyan bu sözü «tütün» mənasında izah etmişdir (ƏH, 33). V.V. Radlovun lüğətində *tutun(tütün)* sözü «tüstü»; «tütün»; «çəkilen tənəkə» mənələ-

rında qeyd olunmuşdur: *Tuyundan korqan atama duşar* «Tüstüden qorxan oda düşər»; *myuyun ırmak* «tənbəki (tütün) çəkmək» (OCTH, III, 1572). *Dütün/tütün* ismi qədim qaynaqlarda «tüstüləmək»; «çəkmək» mənalarını bildirən *düt/tüt* köklərindən əmələ gəlmişdir. *Tüt-* komponentli müxtəlif sözlər qədim türk dillərində işlənmişdir: *tütsük* «çəkmək üçün xoş ətirli çubuq»; *tütsüklük* «çəkmək üçün çubuğu olan»; *tütsüklük* «ətirli maddələr yandırmaq üçün qab» (QTAS,114). Hazırda *düt/tüt* feli bəzi türk dillərində, o cümlədən müasir türk dilində işlənir. Azərbaycan dilində isə arxaikləşmişdir. Düzdür, *dud* şəklində Nəsiminin dilində «tüstü; duman» mənasını bildirmişdir:

*Şəm'i ruxün hərəti cusa gətirdi qanunu,
İşbu cəhətdən oldi kim, göglərə çıxdı dudumuz* (NDL, 252).

«Oğuznamə»də *tütün* ismi «tüstü» anlamında işlənmişdir: *Dövlətlünün evi tütünündən bəllüdür* (Oğuznamə,103); *Tütünlü ev tonmaz* (Oğuznamə, 850). Orta əsr türk(ösmənli) yazılı abidələrində «duman»;«tüstü» mənalarında işlənmişdir: *Anı yakıp burunu düününe tutucak baş ağrısın giderür* (Tar.Söz.,II,1358). Müasir türk dilində isə «tütün» və «tüstü» mənalarında işlənir (TPC,876); *Tütün kokuyorsun diye beni iter* «Tüstü qoxuyursan deyər məni itələyər» (N.E.Adivar). Orta əsr türkmən dilində *tüütüün* formasında «tüstü» mənasını bildirmişdir (96,178). Müasir türkmən dilində «tüstü»; «tənbəki» mənalarında işlənir (Typkm.PC,651). Türkmən dilinin dialektlərində «tüstü» mənasında *tüteski* və «peç turbası» mənasında *tütə* sözləri işlənir (70,176). Qaqauz dilində də «tütün» və «tüstü» mənalarında işlənir: *mümyün uçmää* (çekmää) «tənbəki çəkmək» (QRMS,481). Azərbaycan dilində isə üç mənada işlənir: 1) «yarpaqlarında nikotin olan ot-bitki»: *Tütün ən çox papiros istehsalı üçün becərilir* (H.Qədirov); 2) Həmin bitkinin papiros çəkmək üçün qurudulması və xırda doğranmış və ya ovulmuş yarpaqları; 3) «tüstü»: *Oturdu diz-dizə qaçaqlar bütün, Çadırı doldurdu şarabla tütün* (S.Vurgun).

Ton/don. Nəsiminin dilində «paltar» mənasında işlənmişdir: *Dürlü-dürlü ton içində gördüm anı dəmbədəm* (NDL, 347). Göründüyü kimi, bu söz geyim adlarından birini ifadə edir. Xalqın tarixi ilə möhkəm bağlı olan geyimlər, onun mədəniyyətini öyrənmək üçün qiymətli mənbələrdən biridir. Türk dillərinin lüğət tərkibində geyim adları dilin ən qədim leksik vahidləri kimi xüsusi yer tutur (44,11 f.). «Qədim türk lüğəti»ndə «libas, paltar» mənasında verilmişdir: *jañlı arıy ton kedip* «təzə, təmiz paltar gey» (DTC,574). Əbu Həyyanın lüğətində də «paltar» mənasında izah olunmuşdur (ƏH,41). «Orxon-Yenisey» abidələrində də *don/ton* ismi «geyim, paltar» mənasını bildirmişdir (PDP,432).

M.Kaşğarının lüğətində digər mənbələrdə olduğu kimi «əlbisə, geyim» mənasında verilmişdir: *Ol mana ton kedirdi* «O, mənə paltar geydirdi» (DLT,II,76). İbn Mühənnə da bu sözü «geyim» mənasında izah etmişdir (İML,74). L.Budaqovun lüğətində «paltar»; «kürk»; «ayaqqabı» mənalarında qeyd olunmuşdur. Maraqlıdır ki, L.Budaqov bu sözün qırğız dilində «qadın yay paltarı», türk dilində isə «geymək»; «bəzəmək»; «silahləndirmək» mənalarında da işləndiyini göstərmişdir (LB,I,753). Ə.Cəfəroğlunun lüğətində «əlbisə, paltar» mənasında verilmişdir

(EUTS,166). Orta əsr türk(ösmənli) yazılı abidələrinin dilində «paltar» mənasında işlənmişdir: «paltar»: *Sen kimsin ve ben kimim heç bilirmisin ki, benden at ve don istersin* (Tar.Söz.,II,1211).

Müasir türk dilində *don* ismi «geyim»; «bədənin bədənə aşağısına geyilən uzun və ya qısa alt paltar» mənalarında işlənir. *Mustafa don gömlək kapının önünde gözüktü* (S.F.Abasıyanık); *Kız ak bir kuş donuna girmişti* «Qız ağ rəngli quş paltarı geymişdi» (TPC,243). Orta əsr türkmən dilində «paltar» mənasında işlənmişdir (91,89). Müasir türkmən dilində «xalat» (Turkm.PC,278) mənasında işlənir. Eyni zamanda türkmənlərin uzun və gen milli geyimi də belə adlanır: *Don biçerler enli-yanlı, dost tutarlar adlı-sanlı* (Atalar sözü). Qaqauz dilində «alt tumanı»; «tuman»; «şalvar» mənalarında işlənir (QRMS,155). Müasir Azərbaycan dilində *don* ismi yalnız «qadın paltarının bir növü, uzun qadın geyimi» mənasında işlənir: *Bəziləri ayaqlayın da olsalar, qanovuzdan don geymişdilər* (H.Mehdi). Bu söz qaraçay-balkar və yakut dillərində «şuba» (97,12), tofalar dilində «şuba»; «üst geyimi» (100,74), sarı uyuğların dilində «üst paltar»; «şuba»; «xalat» (103, 213) mənalarını bildirir.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında «paltar, geyim-keçim, libas» mənasında işlənmişdir: *Ciyri quşlu cübbə don vergül bu oğlana, Geyər olsun-hünərli dir* (KDQ,23). Qədim qaynaqlarda «geymək» mənasında olan *donatmaq* feli də işlənmişdir. Azərbaycan dilində işlənən bəzi ifadələrdə *don* sözünün qədim mənəsi mühafizə edilmişdir: *donluq, dondan-dona girmək* və s. *Donluq* sözü son dövrlərdə Azərbaycan dilində «maaş, əmək haqqı»; «mükafat» mənasında işlənirdi. Həmin mənə məhz *don* sözünün «paltar, geyim» mənəsindən törəmişdir. Azərbaycan dilində *ton/don* sözü ilə yanaşı eyni mənada olan *geyim, geyim-keçim, paltar* sözləri işlənmişdir. Bunların qarşılıqlı mübarizəsi nəticəsində *ton/don* Azərbaycan dilində öz qədim mənəsini *geyim* və *paltar* sözlərinə «gü-zəştə getmiş» və mənəca daralaraq paltarın bir növünü bildirməyə başlamışdır. Türk dilində isə alınmalar *don* isminin mənəsini daralmasına səbəb ola bilməmişdir. Türk dilinin dialektlərində *don* «bez»; «yun örtük» mənalarında da işlənir (DS,IV,1558).

Beləliklə, Nəsiminin dilində «paltar» mənəsində işlənmiş *don* ismi həmin mənəni türk və türkmən dillərində tam qorumuş, qaqauz və Azərbaycan dillərində qismən saxlamışdır. Yuxarıdakı araşdırmalardan *don* isminin geniş mənə variantlarının olduğu ortalağa çıxdı. Qədimdə «paltar» mənəsini bildirən bu söz, təxminən, XIII-XIV əsrlərdən yeni mənə variantları qazanmağa başlayır.

Yastuq. Nəsiminin dilində «baş altına qoyulan ləvazimat» mənəsində işlənmişdir: *Yüzünü gördi Nəsimi, ey gözüm nuri, habib, Asitarundur səririm, yasdugumdur taşınız* (NDL,553). Qədim türk yazılı abidələrində *yastuq/yastuq* şəklində «balıq»; «ölcü»; «gümüş, gümüş pul» mənalarında işlənmişdir: *ol a nar yastuq yastadı* «o onun üçün balıq qoydu»; *beş jüz yastuq çav* «beş yüz yastıq kağız pul» (DTC, 245). Orta əsr türk(ösmənli) dilində «yastıq» mənəsində işlənmişdir (Tar.Söz.,VI, 4376). Müasir türk dilində isə mənəsini bir qədər genişləndirərək «baş altına qoymaq üçün istifadə olunan, içərisi yun, pambıq və ya quş tükü olan yatacaq ləvaziməti»

matı, balış»; «göy-göyörtü və ya körpə çiçəklər becərilən hündür yer» mənalarında işlənir (TPC, 915; TS, II, 1603). Bu sözü Əbu Həyyan da öz lüğətində «yastıq» mənasında işlətməmişdir (ƏH, 54).

Yastıq sözü müasir türkmən dilində *ясык* şəklində «balış» mənasında işlənir (Turkm. PC, 820). *Жизим келмесини ясыга гоян бадына ука гүмдү* «Qardaşım başını yastığa qoyan kimi yuxuya getdi» («Pioneer» jurnalı). Müasir qaqauz dilində «balış»; «arabanın təkər oxu üzərində taxta halqa»; «turpəngdən yağ sıxmaq üçün taxta dəstəsi»; «körpü» mənalarında işlənir: *өн үастык* «qabaq körpü» (TPMC, 217) Azərbaycan dilində «balış»; «minikdə, mebeldə, yəhərdə uzanmaq üçün oturacaq»; «maşınların hərhlənən və silkələnən hissələri üçün dayaqlıq» mənalarını bildirir: *Ev yivəsinin arvadı yastıq qoydu. Ancaq Cavadın yatmağa vaxtı yox idi* (ADIL, II, 509). Azərbaycan dilinin Quba dialektində «öküzün boynunun yara olmaması üçün boyunduruğun altından qoyulan yumşaq parça» mənasında işlənir: *Yasdığ quyməsög, ükküzdərin boynu tez yara ular* (ADIL, 241).

Göründüyü kimi, sözün Nəsimi dilində işlənmiş mənası oğuz dillərində mühafizə olunmuşdur. Həmin məna ilə yanaşı **yastıq** sözü üç dildə (türk, qaqauz, Azərbaycan) əlavə mənalar qazanmışdır.

8. Mənavi və abstrakt varlıqların adlarını bildirən isimlər. Şairin leksikası təşkil edən türk mənşəli ümumi isimlərin bir qismi mənavi və abstrakt varlıqların adlarını bildirir. Bu qrupa daxil olan isimlərin bir qismi (assi-xeyir, biliş-bilik, duş-yuxu, yargu-hökm, oy-fikir, tapu-xidmət və s.) köhnələrək dilimizdə işləklidən qalmışdır. Ümumiyyətlə, mənavi və abstrakt varlıqların adlarını bildirən türk mənşəli ümumi isimlərin əksəriyyəti oğuz dillərində mühafizə olunmuşdur. Bunu aşağıdakı müqayisələr də sübut edir.

Dilək. Nəsiminin dilində «arzu»; «istək» mənalarında işlənmişdir: *Həqdən diləgüm sənsin iki aləm içində, Neçün ki, iki aləmə sən canu cəhansin* (NDL, 260). **Dilək** ismi *dilə-* felinə *-k* şəkilçisini artırmaqla düzəlmişdir: **dilə+k**. Dilimizdə «arzulamaq» mənasında **diləmək** felinin işlənməsi bunu sübut edir. Onu da qeyd edək ki, Nəsimi «arzulamaq, istəmək» mənasında **diləmək** felini işlətməmişdir:

Yüzünü bəndən nihan etmək dilərsən, etməgil,

Gözlərin yaşın rəvan etmək dilərsən, etməgil (NDL, 261).

«Qədim türk lüğəti»ndə **tilək** şəklində «arzu»; «arzulamaq» mənasında işlənmişdir: *bəjat kimkə bersä tilək arzusi...* «əgər allah kiminsə arzusunu yerinə yetirirsə...» (DTC, 544). Orta əsr türk (osmanlı) yazılı abidələrində **dilək** sözü «arzu»; «istək»; «icazə» mənalarında işlənmişdir: *Anın diləgimsiz bir çöp deprenmez* «Onun icazəsi olmadan bir çöp tərponə bilməz» (Tar. Sözl., II, 1149). Müasir türk dilində də eyni məna saxlanmışdır (TS, I, 376). Orta əsr türkmən yazılı məndələrində **тилək** «xahiş» mənasını bildirmişdir (96, 169). **Dulək** şəklində türkmən dilinin dialektlərində «xahiş etmək» mənasını bildirən söz işlənir (70, 78). Müasir türkmən dilində **dulək** «arzu»; «xahiş» mənasını bildirir. *Алтын гапылынын агачдан гапыла дилеги дүйшөр* «Qızıl qarılının ağac qarılıya xahişi düşür» (Atalar sözü). *Хич адам тохумы шейге азапчара дучар болмасын – дийин мен дилег эдйэрин* «Mən arzu edirəm ki, heç kəs

belə azarlara düşər olmasın» (А.Говшудов). **Dilək** sözü müasir qaqauz dilində də işlənir (TPMC, 89). Müasir Azərbaycan dilində «istək, arzu»; «xahiş, təmənnə»; «tələb» mənalarında işlənir:

Onların da var buz kimi ürəyi,

Bir arzusu, bir eşqi, bir diləyi (A. Səhhət).

Əbu Həyyan da öz lüğətində bu sözü «arzu» mənasında qeyd etmişdir (ƏH, 34).

Yuxarıdakı müqayisələrdən aydın olur ki, **dilək** sözü qədimdən müasir dövrə qədərki inkişaf prosesində ciddi məna dəyişikliyinə məruz qalmamışdır. Eyni zamanda sözün Nəsimi dilində işlənən mənası oğuz dillərinin hamısında mühafizə olunmuşdur.

Dirlik. Nəsiminin dilində «dirlik, həyat» mənasında işlənmişdir:

Cün buldı Nəsimi əbədi ömri saçından,

Şol dirliyi neylər ki, zamani-əcəlidür (NDL, 238).

«Qədim türk lüğəti»ndə **tiriglik** şəklində «həyat» mənasında qeyd edilmişdir: *negü ol tiriglik negü ol ölüm* «həyat nədir, ölüm nə?» (DTC, 562). Orta əsr türk (osmanlı) dilinə aid mənbələrdə **dirlik** sözü «yaşayış, həyat», «pul, dotasiya» aşağıdakı mənalarda qeyd edilmişdir: *Bana dirlik ansız gerekmez bilin, Beni kon varın işinizə gidin* (Tar. Sözl., II, 1175); *Ve timara talip olanlara timardan ve dirlikten himmet ve inayət edem* «Ehtiyacı olanlara pul ilə mərhəmət edəm və can yandıram» (Tar. Sözl., II, 1178).

Müasir türk dilində **dirlik** sözü «yaşayış, həyat, rahatlıq» mənalarını saxlamışdır: *Bu evdə başlangıcından bitiminə kadar dirlik düzənlik hiç bozulmamıştı* «Bu evdə əvvəldən axıra qədər yaşayış, rahatlıq pozulmamışdır» (M.Ş. Esendal). Bundan başqa Osmanlı imperatorluğunda vəzifəli şəxsə dövlət tərəfindən verilən aylıq gəlir mənasını da bildirir (TS, I, 382). **Dirlik** sözü müasir türkmən dilində «canlı», «həyat» mənalarında işlənir: *Айнам, сән менин дилигим!* «Айна, сән меним həyatımsan» (Turkm. PC, 272). Qaqauz dilində **дирлик** şəklində işlənir və «həyat, xoşbəxtlik» mənalarını bildirir: *дирлик сүрмәә* «xoşbəxt yaşamaq» (TPMC, 148). Müasir Azərbaycan dilində isə **dirlik** formasında işlənərək bu mənaları bildirir: 1) «canlı, diri»: *Mən yekəlikdə adamın diriliyini danırırlar* (M. Cəlal); 2) «həyat, yaşayış, güzəran»: *Şəhərin gurultulu yaşayışından sonra kəndə məxsus asudə, səssiz bir diriliyə adət etmədiyimdən bir növ darıxdırdım* (T.Ş. Simurq); 3) «var-yox»: *Onun diriliyi yalnız iki öküz və bir parça əkin yerindən ibarət olduğundan o, rəncbərlilik etməyə məcbur olurdu* (Abdulla Şaiq).

Beləliklə, **dirlik** sözünün müqayisəsi göstərir ki, hələ orta əsrlərdə (XIII-XIV əsrlər) bu söz bir qədər fərqli mənalar qazanmışdır. Belə ki, orta əsr türk (osmanlı) dilində **dirlik** sözünün «aylıq gəlir» mənası da olmuşdur. Bu məna oğuz dillərinin heç birində yoxdur. Lakin qədim məna («həyat») oğuz dillərinin hamısında mühafizə olunmuşdur.

Varlıq. Nəsiminin dilində «mövcudluq» mənasında işlənmişdir: *Ruhi-quds oldı Nəsiminin həqiqət sözləri, Varlığını tərh etdi çünki, kəndi çıqdı aradən* (NDL, 523). Qədim türk dilinə aid lüğətlərdə bu söz qeyd edilməmişdir. **Varlıq** sözü müasir türk dilində «var olma»; «pul, mal»; «abidə»; «ömr, həyat» mənalarında işlənir: *Bir millet varlığını hər*

seyden çok dilinde yaşatur (O.V.Kamık); Devlet tarih, kültür ve tabiat varlıklarının ve değerlerinin korunmasını sağlar (Anayasa). Bu söz müasir türkmən dilində *барлык* şəklində «mövcudluq» mənasında işlənir: *Ики жемгыятчилик системасынын барлыгы* «İki cəmiyyət sisteminin mövcudluğu» (Туркм.РС,72). Müasir qaqauz dilində *varlık* sözü «var olma»; «var-dövlət» mənalarında işlənmişdir (ГРМС,103). Azərbaycan dilində bu söz «olma», «həyat», «qüvvət», «bolluq», «bədən» mənalarında işlənir: 1) «olma»: *Məhəbbət özü də canlı həyatdır, Onun varlığını yaşayan duyur* (S.Vurğun); 2) «həyat»: *Bu torpaqdır varlığının mayası* (S.Rüstəm); 3) «qüvvət, güc»: *Məşinov bütün varlığı ilə etiraz etdi* (S.Rəhimov); 4) «bolluq»: *Varlığa nə darlıq* (Atalar sözü); 5) «bədən»: *Onun gözəlliyi incə varlığı, Duyan ürəklərə lərzə salırdı* (S.Vurğun).

Beləliklə, aydın olur ki, sözün şairin dilində işlənmiş mənası oğuz dillərinin hamısında qorunmuş, hətta türk və Azərbaycan dillərində əlavə mənə variantları yaranmışdır.

Yasağ. Nəsiminin dilində «qanun, nizam»; «qadağan» mənalarında işlənmişdir: *Nə yağmaçı müğəlcindir gözün yarab ki, dövrində, Yayılmışdır yasağından yedi iqlimə qovğası* (NDL, 552). Bu sözün *yasa* sözündən yarandığı şübhəsizdir. Çünki qədim mənbələrdə *yasa* sözü «qurmaq, yaratmaq»; «nizamlamaq» mənalarında işlənmişdir: *öd tərqi jazar kişi oğli qop oğali törümüş* «vaxtı allah yaratmış ki, insan oğlu doğulsun və ölsün» (DTC, 245). V.V.Radlov bu sözü öz lüğətində *jacak* formasında «qərar»; «qadağan»; «qanunnamə»; «qanun»; «cərimə»; «cəza» mənalarını bildirdiyini qeyd etmişdir (ОСТН, III, 216). Orta əsr türk (osmanlı) dilində *yasa/yasak* sözü «qanun»; «qayda»; «fərman»; «qurulma»; «ödənc olaraq verilən iş» mənasında işlənmişdir: *Opmege can diler imiş dudağın, Tutalım şimdi ol yasağın; Yarın yine bizim ile sıltağı ne imiş, Hüni gözünün sancışa yasağı ne imiş; Nefs solunda akıl sağındadır, Her birisi kendü yasağındadır* (Tar.Söz., IV, 4361-4362).

Müasir türk dilində isə *yasak* sözü «bir işin yapılmasına qarşı olan əngəl» mənasında işlənir: *Bizim cocukluğumuzun şürlərində neşe yasak denecek kadar ayıptı* (F.R.Atay). Orta əsr türkmən dilində *яса* «tərtib», «nizam» mənasında işlənmişdir (71,292). Müasir türkmən dilində bu söz işlənir. Lakin *ясамак* sözü işlənir ki, o da «qurmaq»; «yaratmaq» mənalarını ifadə edir (Туркм.РС,820). Türkmən dilinin dialektlərində «etmək, yerinə yetirmək» mənalarında *üsav* sözü işlənir (70,s.99). Güman etmək olar ki, *yasavul* sözünün də kökü *yasa* sözüdür. Çünki türkmən dili dialektlərində *üsavul* sözü «bir məclisi nizamlayan adam» mənasında işlənir (70,s.99). Qaqauz dilində *yasaq* sözü işlənir. Azərbaycan dilində *yasaq* sözü iki mənada işlənir: 1) «qadağan»: *Daxmaya cocuqların girməsi yasaq olduğunu bilmirsənmi? - deyə sordu* (Y.V.Çəmənzəminli); 2) «qədimdə Volqaboyu və Sibir xalqlarından alınan vergi»: *Xan və qalan feodallar «qara camaat»dan puldan, baldan və başqa məhsullardan yasaq toplayırdılar*. Eyni zamanda Azərbaycan dilində *yaraq-yasaq* qoşa sözünün tərkibində «silah» mənasını da ifadə edir.

Beləliklə, *yasaq* sözünün Nəsiminin dilində işlənmiş mənalarından biri («qadağan») türk və Azərbaycan dillərində mühafizə olunmuşdur.

9) **Köhnəlmiş isimlər.** Bəri başdan qeyd edək ki, Nəsiminin dilində

işlənmiş köhnəlmiş türk mənşəli ümumi isimləri müasir Azərbaycan dilinə nəzərən müəyyənləşdirmişik. Beləliklə, şairin leksikasına daxil olan türk mənşəli ümumi isimlərin bir qismi müasir Azərbaycan dili üçün tamamilə işləklidən qalmış və öz izlərini dialekt və şivələrdə saxlamışdır. Azərbaycan dilçiliyində köhnəlmiş sözlərin mahiyyəti kifayət qədər geniş şərh edilmişdir. «Müasir Azərbaycan dili» kitabında köhnəlmiş sözlər iki qrupa bölünür: istorizmlər və arxaizmlər (54,226-228). Sonrakı tədqiqatlarda istorizmlər anlayışı bir qədər dəqiqləşdirilmiş və köhnəlmiş sözlərin iki qrupu: tarixizmlər və arxaizmlər müəyyənləşdirilmişdir. Bu terminlərin mənə tutumunu S.Cəfərov (14,67-69), A.Qurbanov (44, 214-218), H.Həsənov (31, 153-156) izah etmiş və onların fərqlərini göstərmişlər.

Ümumiyyətlə, sözlərin arxaik qrupa daxil edilməsi nisbi xarakter daşıyır. Bu məsələyə bir qayda olaraq müasir ədəbi dil nöqteyi-nəzərindən yanaşılır. Ona görə də Nəsimi əsərlərinin leksikasında olan arxaizmlər haqqında mülahizə yürüdükdə XIV-XV əsrlər üçün arxaik xarakterli sözlər haqqında deyil, müasir dil üçün köhnəlmiş sözlər haqqında danışılır. Arxaik sözlərin təyin edilməsində əsas şərt və birinci dərəcəli amil həmin sözlərin konkret dilin evvelki dövrlərinə aid yazılı abidələrində işlənməsinin nəzərə alınmasından ibarətdir.

Hər bir dil tarixi inkişaf prosesi nəticəsində müəyyən dəyişikliyə uğrayır. Bu dəyişiklik dillərin morfoloji quruluşunda nə qədər az olursa, ləng gedirsə, prosedura nəzərə cəpəcaq dərəcədə hiss olunur. Obyektiv tarixi inkişaf prosesi Azərbaycan dilinin leksikasında da xeyli sözün arxaikləşməsinə səbəb olmuşdur (18,s.123). Belə sözlərə Nəsiminin leksikasında da rast gəlinir. Xüsusilə, isimlər şairin leksikasında köhnəlmiş sözlərin bir hissəsini təşkil edir. Çünki isimlər əşya bildirir, əşyalar isə vaxtaşırı dəyişdiyindən onları ifadə edən sözlər də dəyişir. Aparığımız statistik hesablamaya nəticəsində şairin leksikasında köhnəlmiş türk mənşəli ümumi isimlərin sayının 32 olduğunu müəyyənləşdirmişik. Bu isimləri nəzərdən keçirəndə aydın olur ki, onların bir qismi müasir ədəbi dil üçün tam arxaikləşmiş, bir qismi dialekt və şivələrdə mühafizə olunmuş, digər qismi isə müasir ədəbi dildə müəyyən fonetik dəyişikliyə məruz qalmışdır. Şairin dilində işlənmiş belə isimləri oğuz dilləri ilə müqayisə edəndə məlum oldu ki, bu sözlər müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaikləşsə də, digər oğuz dillərinin müasir mərhələsində fəal şəkildə işlənir. Bu fikri aşağıdakı müqayisələr də sübut edir.

Biliş. Nəsiminin dilində bu söz aşağıdakı mənalarda işlənmişdir: 1) «bilik, mərifət, elm» - Aşınanı bilməmişsən ey *bilişdən* yad olan, Mərifətdən dəm urursan, neyləyim, biganəsen (NDL,141); «tanış, dost, yaxın» - Əcəb işlər ki, eşqün qıldı bünad, Bəni şahmat qıldı, *bilişü* yad (NDL,154). *Biliş* sözü qədim türk dilinə aid mənbələrdə «bilik», «tanış, dost» mənalarında qeyd edilmişdir: *Kişikə kerər tegmə yerdə biliş* «İnsana hər yerdə dost gərəkdir» (DTC,100). M.Kaşğari bu sözü «tanış», «bilən, bilici, ağıl» mənalarında qeyd etmişdir. Eyni zamanda *bilişdi* formasında «tanış olmaq» mənasını da göstərir: *Ol menin birlə bilişdi* «O, mənimlə tanış oldu» (DLT,II,107). Orta əsr türk (osmanlı) dilində *biliş* sözü aşağıdakı mənaları bildirmişdir: 1) «dost»: *Revamıdır bilişi yad*

kılmak; Unutulmuş suçumu yad kılmak (Tar. Söz., I, 562); 2) «mərifət, bilik»: *Kimde ki ola biliş kapunda yazılır kul, Bilişi bulmayan bigane gelimez ol* (Tar. Söz., I, 565). Müasir türk dilində də «bilik» və «dost» mənaları mühafizə olunmuşdur (TS, I, 189). Bu söz müasir türkmən dilində «bil-mək» mənasında işlənir (Туркм. PC, 97). Müasir qaqauz dilində yalnız «bi-lik, elm» mənalarında mühafizə olunmuşdur: *зенишлемәә бишишлеру* «biliklərinə dərinləşdirmək» (TPMC, 84). Müasir Azərbaycan dilində *bilis* isminin «bilik, elm» mənası itmişdir, «dost» mənası isə yalnız *tanış-biliş* ifadəsində qalmışdır: *Bu boyda şəhərdə zəng eləmədiyim tanış-biliş qalmayıb* (I. Hüseynov).

Göründüyü kimi, *bilis* sözünün Nəsimi dilində işlənmiş mənaları yalnız türk dilində saxlanmışdır. Qaqauz dilində bir mənası («bilik, elm») qalsa da, Azərbaycan və türkmən dillərində hər iki mənə itmişdir. Maraqlıdır ki, *bilis* sözü qədim dövrlərdə omonimlik xüsusiyyətinə malik olmuşdur. Belə ki, qədim türk dilinə aid mənbələrdə bu sözün «bilik», «dost» mənaları ilə yanaşı, «tanış olmaq» mənasını da daşıdığı qeyd olunur (DTC, 100). Sonrakı inkişaf mərhələlərində isə söz omonimliyini itirmiş «tanış olmaq» mənasını yalnız müasir türkmən dilində saxlamışdır. Nəsiminin dilində bol-bol işlənmiş *bilis* sözü, təəssüflər olsun ki, Azərbaycan dilinə aid lüğətlərdə qeyd edilməmişdir. Gələcəkdə dilimizə aid tarixi lüğətlərin tərtibində belə sözlərin nəzərə alınması vacibdir.

Çəri. Nəsiminin dilində «əsgər, qoşun» mənalarında işlənmişdir:

Zülfünüz çəkdi çəri, gəldi Xita Çin üstünə,

Xalınız qopdı Həbəsdən, Rum elinə çapdı (NDL, 195).

Çəri ismi *çər/çer* sözünə *-i* şəkilçisi artırmaqla əmələ gəlmişdir. Belə ki, M. Kaşğari öz lüğətində *çer* sözünü «savaşda qarşı-qarşıya duran səflər» mənasında izah etmişdir (DLT, I, 323). Qədim türk dilinə aid mənbələrdə *çerig* formasında «döyüş»; «qarşı tərəf» mənalarında qeyd edilmişdir: *Alp çerigda bilgä tirig-dä* «İgid döyüşdə, müdrik həyatda» (DTC, 144). Cəfəroğlu öz lüğətində bu sözün «əsgər, ordu» mənalarını qeyd etmişdir (EUTS, 61). Orta əsr türk (osmanlı) dilində *çeri/çerü* formasında aşağıdakı mənalarda işlənmişdir: «əsgər»: «savaş, döyüş»: *Şimdiki zamanda dahi çeriye giden adama ellişer akça harçlık verirler* «İndiki zamanda döyüşə gedən adama əlli axça xərçlik verirlər» (Tar. Söz., II, 864). Müasir türk dilində bu söz işləkliyi itirmişdir. Yalnız tək-tək hallarda «əsgər» mənasında işlənir (TS, I, 295). Orta əsr türkmən dilinə aid mənbələrdə *çeruk* sözü «muzdlu qoşun» mənasında qeyd edilmişdir: *Pyada çerikler üstleriqə töküldiler* «Piyada qoşun üstlərinə töküldü» (71, 261). Z. B. Muxamedova bu sözün «əks», «vaxt», «sərhəd» mənalarında da işlədiyini qeyd edir (96, 189). Müasir türkmən dilində bu söz işlənmir. Qaqauz dilində də sözün işlənməsinə rast gəlmədik. Azərbaycan dilinə aid lüğətlərdə *çəri* sözü «qoşun, ordu» mənalarında qeyd edilib: *Xotkar üstümüzə çəri buyurdu, Döyüşərəm, dönmanəm, edərəm cəngi* («Koroğlu»).

Yuxarıdakı müqayisələrdən aydın olur ki, *çəri* sözü qədim türk dilində geniş mənə variantlarına malik olmuşdur. Bu mənələrdən ikisi (əsgər, savaş) orta əsr türk (osmanlı) dilinə, biri (əsgər) Azərbaycan dilinə ötürülmüş, sonrakı inkişaf mərhələsində isə işləkliyi itirmişdir. Umu-

miyyətlə, *çəri* sözü oğuz dillərinin orta əsr mərhələsində ayrı-ayrı mənələrdə işlənmişdir. Məsələn, Nəsiminin dilində bu söz «əsgər, ordu» mənalarında işlənmişdirsə, orta əsr türk (osmanlı) dilində «əsgər, döyüş» mənalarında işlənmişdir. Orta əsr türkmən dilində isə qədim mənaların hamısı saxlanılmışdır. Bu əslində oğuz dillərinin XIV əsrdə ayrıldığını, fərdi xüsusiyyətlərdə inkişaf etdiyini göstərir.

Duş. Nəsiminin dilində «yuxu, rəya» mənalarında işlənmişdir:

Gər səni görsə idi duşda pəri,

Oda salaydı otuz iki pəri (NDL, 243).

Qədim türk dilinə aid yazılı mənbələrdə *duş/tüş/tüs* variantlarında qeyd edilmişdir. «Qədim türk lüğəti»ndə *tüş* sözü «yuxu, rəya» mənalarında qeyd edilmişdir: *Bu tüş teg azundın özün terk keçər* «Bu yuxu kimi sən özün həyatdan tez köçəcəksən» (DTC, 599). *Cəfəroğlu öz lüğətində «yuxu görmək» mənasını bildiren tüşämäk sözünü qeyd etmişdir* (EUTS, 259). L. Z. Budaqov isə *duş* sözünün «yuxu, rəya» mənaları ilə yanaşı «keçən gecə» mənasını da vermişdir (JTB, I, 571). Orta əsr türk (osmanlı) dilinə aid yazılı mənbələrdə *duş* ismi *düş/tüş/tuş* şəklində işlənərək aşağıdakı mənanı bildirmişdir: «yuxu»: *Bir gece yatur iken ol düş görür Irte turur Yakuba anı sorur* (Tar. Söz., II, 1340); Müasir türk dilində *düş* şəklində işlənir və «yuxu, xəyal» mənalarını bildirir: *Dadaloğlum, sevdası var başımda, Gündüz hayalimde, gece düşümdə* (Dadaloğlu).

Türkmən və qaqauz dillərinə aid lüğətlərdə *duş* sözünə rast gəlinmir. Lakin bu dillərə aid bədii nümunələrdə bu söz işlənir. «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndə *duş* sözü «yuxu, rəya» mənasında qeyd edilmişdir: *Bilməm xəyalımdır, yoxsa duş kimi, Gəldi keçdi boran kimi, qış kimi* («Əsli və Kərəm»). Əlbəttə, bu nümunə o demək deyil ki, *duş* sözü müasir Azərbaycan dilində işlənir. Əksinə, söz artıq işləkliyi itirmişdir. Lakin dilimizin dialektlərində öz izini saxlamışdır. S. Mehdiyeva qeyd edir ki, Azərbaycan dilinin qazax dialektində və zaqatala şivəsində *duş/tuş* formasında «yuxu» mənasını bildiren söz işlənir (93, s. 89). Həqiqətən də, Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrində *duş* sözü *tuş* fonetik tərkibində «yuxu, rəya, vaqiyə» mənasında işlənir. Məsələn, *Bir gün yaxşı tuş gördüm* (10, s. 149).

Beləliklə, yuxarıdakı müqayisələr göstərir ki, *duş* sözünün «yuxu» mənası müasir türk dilində və Azərbaycan dilinin dialektlərində mühafizə olunmuşdur. Türkmən və qaqauz dillərində isə bu söz, ümumiyyətlə, öz işləkliyi itirmişdir.

Tamu. Nəsiminin dilində «cəhənnəm» mənasında işlənmişdir:

Uçmağ ilə rizvan bənəm, tamu ilə sö'ban bənəm, Dana ilə nadan bənəm, in olmuşam, an olmuşam (NDL, 336). «Qədim türk lüğəti»ndə *tamu* həmin mənada qeyd edilmişdir: *tamu gapuyn açar tavar* «var-dövlət cəhənnəmin də qapısını açar» (DTC, 531). Əbu Həyyan öz lüğətində *tamuv* sözünü qeyd etmişdir (ƏH, 41). Orta əsr türk (osmanlı) yazılı abidələrində «cəhənnəm» mənasında işlənmişdir: *Senin hicrin bana tamudan artıq, Gönüldə nesne yok umudan artıq* (Tar. Söz., V, 3711). Müasir türk dilində də bu söz «cəhənnəm» mənasında işlənir (TS, II, 1412).

Orta əsr türkmən dilində *тәмү* sözü işlənmişdir (96, 160). Müasir türkmən dilində *тәмү* şəklində «cəhənnəm» mənasında işlənir

(TypkM.PC,617). Qaqauz dilində *tamu* sözü arxaikləşmişdir. Müasir Azərbaycan dilində də bu söz işləklidən qalmışdır. Lakin dilimizin Quba, Şamaxı, Sabirabad, Ağsu şivələrində *damu* şəklində «cəhənnəm» mənasında, Şuşa şivəsində isə *damu* formasında «əzab» mənasında işlənir: *Bizim yerrər hərdən hələ isdi uladu ki, lap damu kimi* (Quba, ADDL, 170); *Xoşəməl adam damıda qalmaz* (Şuşa, ADDL, 170). *Tamu* sözünün *tam*-sözündən emələ gəldiyini güman etmək olar. Çünki kalmık dilində *tam* sözü «dərın quyu» mənasında işlənir(96,229). Eyni zamanda V.V.Radlov öz lüğətində bu sözü *mamyk* şəklində «zirzəmi», «uçurum» mənalarda işlətməmişdir(OCTH,III,1002).Görünür, zirzəminin, uçurumun cəhənnəmə bərabər olduğunu göstərmək üçün qədim türklər bu sözdən istifadə etmişlər. Buradan belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, *tamu* sözünün ilkin mənası «dərın quyu» olmuşdur.

Müqayisələrdən aydın olur ki, *tamu* sözü qaqauz dilində arxaikləşmiş, Azərbaycan dilinin bəzi dialektlərində, müasir türk və türkmən dillərində isə mühafizə olunmuşdur.

Yelək. Nəsiminin dilində «quş qanadında böyük tüklər» mənasında işlənmişdir: *Eylədi eşqün bəni qalğan məlamət firinə, Ey gözi, qaşı yeləklü şəhriyarum, qandasən?* (NDL, 558). *Yelək* sözü qədim lüğətlərdə qeyd edilməmişdir.Orta əsr türk yazılı mənbələrində *yelək//celek* variantında aşağıdakı mənalarda işlənmişdir: 1)«quş qanadında böyük tüklər»: *Şol uçucu kuşları ki, Hak Taala anları nite yaratmışdır ve ol kanatlardan ve yeleklərdən //celeklerden nite düzmüşdür* (Tar.Söz.,VI,4496);2)«oxun tükləri»: *Müjde oklarının yilekleri battı sana* (Tar.Söz.,VI, 4496); «bir ox məsafəsi»: *Deli Karçar on yelek yer aşırđı* (Tar.Söz.,VI,4496);

Müasir türk dilində «jaket altından geyilən qolsuz və qısa paltar»;«lələk»; «oxun arxa hissəsində yerləşən tük» mənalarda işlənir: *Sağ elimi yelek çebinine attı* (O.Seyfettin). Orta əsr və müasir türkmən dilində eləcə də qaqauz dilində *yelək* sözü arxaikləşmişdir. «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndə köhnəlmiş söz kimi «lələk»;«oxun baş tərəfinin enli hissəsi»;«qolsuz gödək paltar» mənalarda izah edilmişdir: *Oxun yeləyi olmayanda yerə tez düşər*(X.Qasıım). Dilimizin Quba, Nuxa dialektlərində *yelək* sözü «lələk» mənasında, İrəvan, Axalsıxı dialektlərində isə «qolsuz gödək paltar» mənasında işlənir: *Bu yeleqləri saxla çüreg naxışdamağa*(Quba, ADDL, 243); *Yeləkini gey, yoxsa üşüyərsən* (İrəvan, ADDL, 244). Beləliklə, *yelək* sözü türkmən və qaqauz dillərində tam arxaikləşmiş, müasir türk dilində və Azərbaycan dilinin dialektlərində mühafizə olunmuşdur.

Nəsiminin dilində işlənmiş türk mənşəli ümumi isimləri oğuz dilləri ilə müqayisə edəndə lüğətçiliyimiz üçün də əhəmiyyətli olan bir sıra faktlar meydana çıxır. Belə ki, Nəsiminin dilində işlənmiş bir qrup isimlər Azərbaycan dilinə aid lüğətlərdə qeyd olunmayıb. Həmin isimlər aşağıdakılardır:

assi	-	xeyir;	sağış	-	hesab,
çavuş	-	gözətçi;	tamu	-	cəhənnəm
çələb	-	allah;	tapu	-	xidmət,
çələbi	-	ağa;	tuğra	-	gerb,

issi	-	yiye,sahib;	uçmaq	-	cənnət,
qalmaş	-	boş danışan;	yarğu	-	hökm,
qaraqçı	-	talancı;	yarğu	-	hökm,
nəsnə	-	şey,	yəğmaçı	-	qarətçi.
oy	-	fikir,			

Bir qrup sözlər isə Azərbaycan dilinə aid lüğətlərdə qeyd ediləndə, onların Nəsiminin dilində işlənmiş mənalara göstərilməmişdir. Mənalara qeyd edilməyən həmin isimlər aşağıdakılardır:

baş	-	yara;	dün	-	gecə,
bilış	-	bilik; dost;	küpə	-	sırğa,
burgu	-	şeypur;	yar	-	ağız suyu.

Doğrudur, bu isimlər artıq köhnələrək dilimizdə işləkliyini itirmişdir. Lakin digər oğuz dillərinə aid lüğətlərdə həmin sözlər köhnəlmiş sözlər kimi qeyd edilmişdir.Klassik irsimizin daha asan öyrənilməsi baxımından gələcəkdə Azərbaycan dilinə aid lüğətlərin tərtibində belə sözlərin nəzərə alınması vacibdir.

Nəsiminin leksikasına daxil olan fellərin oğuz dillərində leksik-semantik inkişafı

Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, Nəsimi dilində də fəal fəal söz qruplarından. Bu fəallıq felin çox işlənməsi ilə məhdudlaşır. Nəsimi dilində fel leksik-semantik və grammatik cəhətdən tam formalaşmış haldadır və müasir dillə müqayisədə elə ciddi fərqlərə malik deyil(56,158).Şairin leksikası üzərində aparılmış müşahidələr bir daha sübut edir ki,dilimizin milli xüsusiyyətini, orijinallığını özündə mühafizə edən leksik vahidlərin əksəriyyəti birinci növbədə fellərdən ibarətdir. Nəsiminin leksikasında əsas yer tutan fellər öz mənə xüsusiyyətlərinə, semantik rəngarəngliyinə görə müasir dilə uyğun gəlir, öz sabitliyini mühafizə edir. Arxaikləşmiş bəzi fellər nəzərə alınmazsa, Nəsiminin dilində işlənmiş fellərin əksəriyyəti həm şəkil, həm də məzmun cəhətdən müasir dildə işlənməkdədir.

Türkologiyada fellərin semantikasının müqayisəli tədqiqinə dair kifayət qədər araşdırmalar aparılmışdır.V.İsenqaliyeva türk dillərində fellərin səkkiz leksik-semantik qrupunu göstərir(85,26). K.M.Musayev cənubi qırqçaq dillərində işlənən felləri digər qohum və qohum olmayan dillərlə müqayisə etmişdir. O, fellərin semantik inkişafına səbəb olan amillərdən biri kimi çoxmənalılığını əsas götürür(95,310). E.Z.Kajibəyov türk dillərində təkhecalı fellərin mənasının dəyişməsinə əsas səbəblər sırasında ilkin komponentin şəklinin dəyişməsi və ya sait əvəzlənməsini xüsusi qeyd edir.Təkhecalı fellərdə bir saitin digər saitlə əvəz edilməsi də mənə diferensiasiyasına gətirib çıxarır.Məsələn, *süz-* «sızmaq, sızıb keçmək»; *süz-* «süzmək, süzgəcdən keçirmək»(86,106).Türkologiyada fellərin semantikasi ilə bağlı V.V.Radlov, Q.Vamberi, C.Klauson, A.N.Kononov, E.V.Sevortyan, A.M.Şerbak da müxtəlif şəkildə fikirlər söyləmişlər.

Azərbaycan dilçiliyində də bu sahədə müəyyən qədər iş görülmüşdür. Dilimizdəki fellərin leksik-semantik inkişafını ilk araşdıran Q.Bağirov olmuşdur. O,Azərbaycan dilində işlənən felləri digər türk dilləri ilə müqayisə edərək onların ilk təşəkkül dövrünün aydınlaşdırılma-

sında yazılı abidələrin materiallarından istifadə etmişdir. Q. Bağırov müasir Azərbaycan dilindəki felləri qədim türk yazılı abidələrindəki fellərlə müqayisə edərək belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, təkhecalı fellərin özüllü əsasında fellər kəmiyyətcə artmışdır. Eləcə də tədqiqatçı müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənən çoxhecalı fellərin bir qisminin təkhecalı fellərdən, bir qisminin isə müstəqil və yarımüstəqil fellərin birləşməsindən əmələ gəldiyini söyləyir. O, fellərin semantik inkişafının iki yolunu müəyyənləşdirmişdir: mənaların şaxələnməsi ilə; omonim mənaların sabitləşməsi, yəni isim, sifət və başqa nitq hissələrinin fel rolunda çıxış etməsi ilə (6,18-19). A.K. Ələkbərov müasir Azərbaycan dilində işlənən sadə fellərin leksik-semantik sisteminin oxşar və fərqli cəhətlərini qeyd etmiş, semantik inkişafın əsas amili kimi çoxmənalılıqdan söhbət açmışdır (74,82). N. Məmmədov fellərdə leksik-sinonimliyin yaranmasından (49, 6-108). I. Vəlibəyli isə müasir Azərbaycan dilində fellərin çoxmənalılığından (61,10-140) bəhs etmişlər.

B. Ə. Xəlilov müasir Azərbaycan dilində işlənən birhecalı və ikihecalı fellərin fonosemantik inkişafını öyrənərək onlarda gedən fonetik dəyişmənin semantik dəyişməyə səbəb olduğunu göstərmişdir (33,5-75;34,7-95). Son tədqiqatında Azərbaycan dilindəki **sait+samit** və **samit+sait+samit** heca tipli fellərin təşəkkül tapdığı ilkin köklər bərpa olunmuş və onların bir çoxu müxtəlif dillərlə müqayisə edilərək tutuşdurulmuşdur (35,25-203).

X.I. Əfəndiyeva «Azərbaycan və türk ədəbi dillərində kök və düzəltmə fellərin semantik diferensiasiyası» adlı dissertasiyasında kök və düzəltmə felləri semantik qruplara bölərək nəzərdən keçirmişdir. O, bu semantik bölgünü H.K. Quliyevin prinsipi əsasında aparmışdır. Eyni zamanda müəllif türk və Azərbaycan dillərində kök və düzəltmə fellərin semantik inkişafının üç - mənənin şaxələnməsi, mənənin konkretləşməsi və mənə keçməsi istiqamətində getdiyini müəyyənləşdirmişdir (19,21). Nəhayət, H.K. Quliyev türk dillərində fellərin semantikasına aid ayrıca tədqiqat əsəri yazmışdır. Burada fellər 11 semantik qrupa bölünür, onların bir neçə türk dillərində mənaları verilir. Hər bir semantik qrupa daxil olan fellər sistemli şəkildə tədqiq edilir, onların keçdiyi inkişaf yolu izlənilir (88,10-183). Digər tərəfdən, H.K. Quliyev fellərin semantikasını müxtəlif sistemli dillərdə (Azərbaycan, rus, ingilis və alman) araşdırmış və onları on bir semantik qrup və yarımqruplara bölərək universal bir təsnifat təqdim etmişdir (40, s.3-59).

Göründüyü kimi, aparılan tədqiqatlar ən çox dillərin müasir vəziyyətini əhatə edir. Konkret yazılı abidələrin dilində işlənən fellərin oğuz dillərinin dördü ilə də eyni vaxtda müqayisəli araşdırılması həyata keçirilməmişdir. Halbuki belə tarixi-müqayisəli araşdırmalar oğuz qrupu türk dillərinin ayrılması tarixini dəqiqləşdirməyə kömək edə bilər. Şairin dilində işlənmiş fellər müxtəlif semantik qruplara bölünərək müqayisə edilir. Çünki «semantik qruplar daxilində diferensial elementlər daha düzgün seçilir» (90,256).

Aparığımız statistik hesablama nəticəsində Nəsiminin dilində 271 fel işləndiyini müəyyənləşdirmişik. Bu fellər beş leksik-semantik qrup daxilində oğuz dilləri ilə müqayisə olunur, qədim mənbələrlə, oğuz

dillərinin orta əsr yazılı mənbələri ilə, eləcə də həmin dillərin müasir mərhələsi ilə tutuşdurulur, şairin dilində işlənmiş mənənin bu dillərdə nə dərəcədə mühafizə olunması aydınlaşdırılır.

1. Hərəkət felləri. Nəsiminin leksikasında işlənmiş fellərin bir qrupu hərəkət anlayışını bildirir. Bu fellərin əksəriyyəti ya tam forması ilə, ya da kiçik fonetik dəyişikliklə, həm də o zamankı mənalarını saxlamaqla indi də işlənir. Bəziləri isə Azərbaycan ədəbi dilini tamamilə tərk etmişdir (məsələn, **ağmaq** – qalxmaq; **ulaşmaq** – çatmaq; **irismək** – yetişmək; **tayınmaq** – sürüşmək). Nəsiminin dilində işlənmiş hərəkət anlayışı ifadə edən fellərin hamısını oğuz dilləri ilə müqayisə etmək imkan xaricində olduğundan onlardan yalnız bir neçəsinin nümunəsində bu dillərdə gedən leksik-semantik prosesi izləyəcəyik.

Çapmaq. Nəsiminin dilində bu söz «sürətlə getmək» mənasında işlənmişdir:

*Zülfünüz çəkdi çəri, gəldi Xita Çin üstünə,
Xalınız qopdu Həbəşdən, Rum elinə çapdı* (NDL,192)

Çap- feli omonim fel kimi çıxış etmişdir. Qədim mənbələrdə bu sözün «vurmaq»: *Ol atnı çibiq birlə çapdı* - «O, atı çubuq ilə vurdu»; «sürtmək, yaxmaq»: «üzmək»; «tapmaq, axtarmaq» mənaları qeyd edilir (DTC,139). **Çap-** felində omonimlik orta əsrlərə qədər mövcud olmuş, sonralar isə tədricən itmişdir. V.V. Radlov bu felin «oynatmaq, tərpətmək, döymək, atılmaq» mənalarında işləndiyini göstərir (OCTH,III,1916).

Orta əsr türk (osmanlı) yazılı abidələrində **çapmaq** bu mənalarda işlənmişdir: 1) «qarət etmək, hücum etmək, vurmaq»: *Çapayım ü yıkayım tahtın anın, Çerime taladayım rahtın anın* (Tar.Söz.,II, 826); 2) «sürətlə hərəkət etmək»: *Heman lahza döndü atnı depti ol, Becit işe varır gibi çaptı ol* (Tar.Söz.,II,827); 3) «çırpmaq, vurub kəsmək»: *Kimin yıkubenin kimin yapasın, Nice asilerin boynun çapasın* (Tar.Söz.,II,828).

Müasir türk dilində «atı çapmaq», «hücum etmək», «qaçmaq» mənalarında işlənir: *Düşman üzerine çaptılar* «Düşmənin üzünə hücum etdilər» (TS,I,278). Orta əsr türk mənə-bələrinə **çapmaq** feli qeyd edilməmiş də, kökündə **çap** sözü dayanan *çapımzban* sözü «qəddar» mənasında işlənmişdir. Z.B. Muxamedova bu sözün «kəsmək, doğramaq» mənasını bildirən **çap-** kökündən əmələ gəldiyini qeyd edir (96,187). Müasir türkmən dilində isə *çapmaq* «yüyürmək, çapmaq (atı)»; «iti alətlə kəsmək», «talamaq», «öldürmək» mənalarında işlənir: *Сейислеримиз тойда атын чанарлар* «Süvarilərimiz toyda atlarını çaparlar» (TDC, 739). Müasir qaqauz dilində **çapmaq** feli işlənir. Müasir Azərbaycan dilində bu fel «çapacaq, doğramaq, çapmaq (atı), çapıb talamaq» mənalarında işlənmişdir (ADİL,IV,417). E.Z. Kəlibəyov **çapmaq** felinin mənalarını bir neçə qrupa bölür 1) «güclü getmək, çapmaq»; 2) «çapıb-talamaq, qarət etmək, soymaq»; 3) «çapmaq, vurmaq, kəsmək, doğramaq, yarmaq, sındırmaq» (86,80-81). Bu mənaların, demək olar ki, hamısı Azərbaycan dilində qorunmuşdur. Nəsiminin dilində işlənmiş mənə isə oğuz dillərinin üçündə (türk, türkmən, Azərbaycan) mühafizə olunmuş, qaqauz dilində isə söz işləklidən qalmışdır.

Düşmək. Nəsiminin dilində bu söz «mətbələ olmaq» mənasında işlənmişdir: *Visalun istəyən aşiq əcəb sevdəyə düşmüşdür, Cəhanu canı*

türk eylər, düşər hər kim bu sevdəyə (NDL, 254).

Düşmək feli türk dillərində *düs//tüş//tuş//tüsl//çüş//tis//kis//töş* variantlarında işlənir (ƏCTЯ, III, 330). «Qədim türk lüğəti»ndə *tüş* formasında «yıxılmaq, enmək» mənalarını bildirmişdir: *Begattin qadı tüşüp meni oğldı* «Hökmdar atdan enib məni çağırdı» (JTC, 600). M. Kaşğari öz lüğətində sözü «düşmək, enmək» mənalarında (DLT, II, 13), V. V. Radlov isə «yıxılmaq, aşağı düşmək, harasa yıxılmaq, almaq» mənalarında (OCTH, III, 1817) qeyd etmişdir. Həmin fel Orxon-Yenisey abidələrində *tüş//tüsl-* variantlarında «düşmək, yıxılmaq, yerdəyişmək» mənalarında işlənmişdir: *Tenri yarlıkadu, yaydımız, ügüzke tüşdi* «Tanrı yar olduğu üçün dağıtdıq (yaydıq), çaya töküldü» (56, 118). Orta əsr türk (osmanlı) yazılı abidələrində **düşmək** feli «vəqə olmaq»; «məğlub olmaq»; «hücum etmək»; «yaraşmayan»; «qonmaq, enmək»; «şəhid olmaq»; «girmək, sığınmaq»; «yıxılmaq»; «aciz, çarəsiz» mənalarında işlənmişdir: *Ey sultanım, vacip budur kim evvel İstanbula düşesin* «Ey sultan, vacibi budur ki, əvvəlcə İstanbula hücum edəsən» (Tar. Söz., II, 1349); *Ey furu-maye, yirmi kişi düşürdün, dükelinin intikamını sendən alayım* (Tar. Söz., II, 1350); *Kafesi sırım bir tahta ilə suya düştüm, tahtanı yel sürdü on gün gittim* (Tar. Söz., II, 1350); *Yusuf turdu köşkünü tepti paşa, Titredi saray ki, az kaldı düşe* (Tar. Söz., II, 1351).

Müasir türk dilində **düşmək** feli mənasını xeyli genişləndirərək 30-a yaxın mənada işlənir: Məsələn, «yuxarıdan aşağıya enmək»: *Havada uçan quş vurulmuş gibi birdən-birə sokağa düşüyor* «Havada uçan quş vurulmuş kimi birdən-birə küçəyə düşür» (R. N. Güntekin). Əsas mənası «yıxılmaq»dır: *Çocuk koşarken yere düştü* «Uşaq qaçarkən yerə yıxıldı» (TS, I, 422). Orta əsr türk mənabələrində *tüş* formasında «enmək» mənasında işlənmişdir (96, 178). Müasir türkmən dilində *düşmək* feli «tökülmək»; «enmək» və s. geniş mənalarda işlənir: *Kabinadakı qara köyneklə yiqit xəm məşindən düşdü* (TDS, 281). Müasir qaqauz dilində *düşümää* feli «enmək»; «öldürmək»; «kasıblamaq»; «arıqlamaq, zəifləmək» mənalarında işlənir: *su deredä çeketti düşmää* «çayda suyun səviyyəsi enməyə başladı» (TPMC, 170). Müasir Azərbaycan dilində «yerə enmək, aşağıya tökülmək, bir şeyin üstünə yıxılmaq» mənalarında işlənir (ADİL, II, 182). Lakin Azərbaycan dilindəki əsas mənası «bir yerə düşmək, bir yerə enmək»dir.

Getmək. Nəsiminin dilində «uzaqlaşmaq», «keçmək» mənalarında işlənmişdir: Çün **gedə** ortadan hicab, eyne mübəddəl ol elm, Buluna andə kim, kimün qəbi səlim içindədir (NDL, 444).

Bu fel türk dillərində *get//güt//kit//qet//qed//ket//kət* və s. variantlarda işlənir (ƏCTЯ, III, 14). **Get-** feli *ge-* sinkretik kökünə *-t* elementinin birləşməsi nəticəsində əmələ gəlmişdir. Bizə belə gəlir ki, *ki-* variantı daha qədimdir. Çünki qədim mənabələrdə *ki-* kökü «getmək» mənasında qeyd olunmuşdur (JTC, 333). H. Mirzəyev *kö, ke, ge, gə* səs birləşməsi ilə başlayan felləri əşyani yerindən uzaqlaşdırmaq, dinamik hərəkəti icra etmək mənasında olan ilkin kök kimi qəbul etmişdir (52, 55). «Qədim türk lüğəti»ndə *ket* «yox olmaq, itirmək, ölmək»; «özünü saxlamaq»; «yollanmaq, getmək» mənalarında qeyd edilmişdir: *Ben bir otuz yaşında sizimä ket[t]im* «iyirmi bir yaşım olanda mən özümünküləri itirdim»

(JTC, 303).

V. V. Radlov öz lüğətində **qit** sözünü «getmək, ölmək, uçmaq, izləmək, çasusluq etmək, göndərmək, keçmək» mənalarında qeyd etmişdir (OCTH, II, 1922). Orta əsr türk (osmanlı) yazılı abidələrində **getmək//gütmək** feli «var olmaq»; «yox olmaq» mənalarında işlənmişdir: *Bizim Çin ilinde bu adet gider, Kim ol günler er avratı terk eder; Gece ile belimden giden altı yüz seksen akçayı mezburdan talep iderin* (Tar. Söz., III, 1705-1706). Müasir türk dilində isə **gütmək** feli «bir yerə doğru yönəlmək»; «yoxlamaq»; «yaraşmaq»; «tükənmək, xərclənmək»; «göndərilmək və s. mənalarda işlənir: *Eline geçen paranın çoxu da İstanbulda çoluğa cocuğa gidiyor* (M. Ş. Esental). **Tümmək** feli müasir türkmən dilində «yönəlmək»; «xərclənmək»; «yox olmaq»; «yerləşmək» mənalarında işlənir: *Bu termosu iki litr suv qıdyər* (Typkm, PC, 181). Müasir qaqauz dilində *qitmää//qitmäk* «getmək» mənasında işlənir (TPMC, 116). Müasir Azərbaycan dilində **getmək** feli «addım atmaq, hərəkət etmək, yerimək, addımlamaq, olduğu yeri tərk etmək, köçmək» mənalarında işlənir: *İrəvanda Cəfərabad məhəlləsində oturan kazak qoşunları iyunun 2-də Kaləgir dağından yaylağa gedəsi oldular* (C. Məmmədquluzadə, ADİL, III, 145).

Göründüyü kimi, bu felin Nəsiminin dilində işlənmiş mənası («yox olmaq, uzaqlaşmaq») yalnız türkmən dilində mühafizə olunmuşdur. Digər oğuz dillərində isə bu məna itmişdir. Eyni zamanda bu felin ilkin məna variantlarından bir neçəsi («uçmaq, izləmək, çasusluq etmək») oğuz dillərinin dövründə də itmişdir.

Gəzmək. Nəsiminin dilində bu söz «dolaşmaq, seyr etmək» mənalarında işlənmişdir: *Bağçada hüsnün gəzərkən bülbüli-şeyda görüb, İşi anun dünyada fəryadı ah olmuşdurur* (NDL, 424).

Gəz- feli türk dillərində *gəz//gez//kez//kəs//giz* variantlarında işlənir (ƏCTЯ, III, 10). Bu fel *gə-* kökünü *-z* elementinin birləşməsi ilə əmələ gəlmişdir. Türk dillərində işlənən əksər birhəcalı fellər bu yolla yaranmışdır. Həmin köklər ilkin dövrlərdə ümumi mənalar bildirmiş, sonradan isə yeni yaranan məfhumları adlandırmaq üçün bu köklərdən istifadə edilmişdir. Ümumi məna bildirən həmin köklərə şəkilçi artırıldıqda qədim kökdə və ona qoşulan şəkilçidə semantik boşalma gedir. Bir kök, bir şəkilçi bir sadə söz yerinə keçir və yeni məna bildirən söz əmələ gəlir (20, s. 138). Başqa sözlə, semantik inkişaf zamanı sözün əsası, kökü sırasına keçir, onların bir-biri ilə əlaqəsi zəifləyir. Kök dəyişmir, amma onun əsasında keyfiyyətə dəyişən sözlər tez-tez dəyişir, bu proses təkrarlanır (85, 20). Bu zaman kökdən uzaqlaşan yeni mənalar yaranır, lakin onlar kökün ümumi mənası ilə bağlı olur. T. Hacıyev belə hesab edir ki, *gəz-* kökünü *-z* ünsürünün qoşulması onda hərəkət anlamının «yerimək» mənasının yaranmasına gətirib çıxarmışdır (28, 25). Bu fel «Qədim türk lüğəti»ndə *kez* formasında «getmək, veyllənmək, gəzib-dolaşmaq» (JTC, 305), V. V. Radlovun lüğətində isə *qəz* formasında «keçmək, etmək, gəzmək, dolaşmaq, qalxmaq, düşmək, quldurluq etmək» (OCTH, II, 1757) mənalarında qeyd edilmişdir. Mənabələrdə bu felin «güclü, möhkəm» mənaları da qeyd edilmişdir. B. Xəlilov hesab edir ki, bu mənalar *giz* variantında **Giziroğlu** antroponiminin tərkibində asemantikləş-

mişdir. Türk mənşəli *gizir* sözü insan adı kimi işlənir və «güclü, qüvvətli» mənalarını bildirir. Məlumdur ki, «Koroğlu» dastanındaki *Giziroğlu* da türkdür. Çox güman ki, atası *gizir* (qüvvətli, güclü) olduğu üçün onun adını *Giziroğlu Mustafa bəy* çağırmışlar (35,128).

Orta əsr türk (osmanlı) yazılı abidələrində ayrıca *gəzmək* feli qeyd edilməyib. Lakin «daima gəzən» mənasında *gezegen* və *germeli yer* sözləri işlənmişdir (Tar. Sözl., III, 1689-1690). Müasir türk dilində «bir yerdə dolaşmaq», «gəzmək», «səyahət etmək», «avalarlanmaq» mənalarında işlənir (TPC, 334): *Kunduralarını çıxarır, satar, yalın ayak gezerdi* (S.F. Abasıyanık).

Bu fel müasir türkmən dilində *gezme*k formasında «gəzmək, seyrə çıxmaq», «olmaq, yaşamaq», «dolaşmaq» mənalarında işlənir: *Biz birməçə ay şaxerde gezdik* (Typkm.PC, 168). Müasir qaqauz dilində *gezme*lik// *gezme*lik feli «gəzmək», «əxlaqsızlıq etmək» mənalarında işlənir (TPMC, 108). Azərbaycan dilində «yerimək, dolaşmaq», «səyahət etmək»; «seyrə çıxmaq, tamaşa etmək»; «axtarmaq, keçmək» mənalarında işlənir (ADIL, III, 150): *Kolluğu gəzdi, dolandı, kolların içində bir göl tapdı* (S.Rəhimov). Göründüyü kimi, Nəsiminin dilində işlənmiş «dolaşmaq, gəzmək» mənası oğuz dillərinin dördündə də mühafizə olunmuşdur. Eyni zamanda oğuz qrupu türk dillərində bu felin fərqli mənaları da yaranmışdır: türkmən dilində «olmaq, yaşamaq», qaqauz dilində - «əxlaqsızlıq etmək»; Azərbaycan dilində - «axtarmaq, keçmək, tamaşa etmək».

Qonmaq. Nəsiminin dilində «məskən salmaq, oturmaq, yerləşmək» mənalarında işlənmişdir. *Nəxşiruxun surəti eynümə qonmuş məğər, Gözlərimin saçısı dediği dürdanədür* (NDL, 410)

Bu fel *qo-* sinkretik kökünə fonosemantik rol oynayan *-n* elementinin qoşulması ilə yaranmışdır. *Qo-* sinkretik kökündən yaranmış *qon-*sözü də sinkretikliyə malik olmuşdur. Sinkretik olduğu üçün adlarda *qonaq*, *qonşu* sözlərində, o cümlədən müasir türk və qaqauz dillərində *qonuş* fəlinə qorunub saxlanmışdır (35, 203). *Qon-* feli ilə *qonaq*, *qonşu* və *konuş* sözləri arasında olan əlaqəni H.K. Quliyev də nəzərə almış və oğuz dillərində müqayisə etmişdir (88, 71).

Bu felin ilkin mənası «yerləşmək, məskən salmaq» olmuşdur: *Berijä cuxajils tügöl tün jazı qonajın* «Mən təkçə cənubi Çuqayda yox, Tyunda da məskən salacağam» (DTC, 455). V.V. Radlovun lüğətində həmin fel *kon/kun-* «dayanmaq, yerləşmək, gecələmək» (OCTH, II, 531), M. Kaşğarının lüğətində isə *kon-* «qonmaq, gecələmək» mənasında qeyd edilmişdir (DLT, III, 185). Orta əsr türk (osmanlı) yazılı abidələrində *konmaq* - «oturmaq, məskən salmaq» mənalarında işlənmişdir: *Her yere kim ol kondu ve ayağın bastı cümle imaret oldu* «O, harada məskən saldı, ora imarətə döndü» (Tar. Sözl., IV, 2632). Müasir türk dilində mənasını bir qədər genişləndirərək «bir yerə enmək» (quş haq.), «qonaq olmaq»; «qısa müddətə bir yerə yerləşmək»; «çatmaq» mənalarında işlənir: *Ayşe de yarın obür gün bir lise hocası olacaq, belki de servete de konacaktı* «Ayışə də sabah - biri gün, bir litsey müəlliməsi olacaq, bəlkə də var-dövlətə sahib olacaqdır» (M.E. Adıvar).

Orta əsr türkmən dilinə aid yazılı mənbələrdə *qonmaq* sözü qeyd

edilməyib. Müasir türkmən dilində isə *qonma/qonmaq* feli «enmək» (quş haq.); «oturmaq», «yolda istirahət üçün dayanmaq», «yerləşmək» mənalarında işlənir: *Dinç almaq üçün aralıqda dine birəla qonduk* «Yolda yalnız bir dəfə düşərgə saldıq»; *Qoçen yurdun qadırını qonanda bilersin* «Təzə yurdda yerləşəndə köçdüyün yurdun qədrini bilərsən» (Typkm.PC, 187). Onu da qeyd edək ki, müasir türkmən dilində *qonuu// qonuyumak* sözləri də *qonmaq* sözünün bildirdiyi mənaları ifadə edir (Typkm.PC, 187). Müasir qaqauz dilində *konmaa* feli «çökmək» (toz qondu), «enmək, oturmaq» (quş və təyyarə haq.) mənalarında işlənir (TPMC, 279). Həmin fel müasir Azərbaycan dilində «qonmaq, havadan enərək bir şey üzərində oturmaq, dayanmaq» mənalarında işlənir: *Ozundan son dərəcə razi olub xoşlanan xallı kəpənək bir qırmızı çiçəyə qonub şəhdindən sordu* (H. Abbaszadə). Eyni zamanda məcazi mənada «təzahür etmək, ifadə etmək» anlamlarını da bildirir: *Qeyri-adi bir kədər uşağın gözlərinə qonmuşdu* (M. İbrahimov). Göründüyü kimi, *qonmaq* feli Azərbaycan dilində ilkin mənalarını («gecələmək, məskən salmaq, yerləşmək») itirmişdir. Lakin dilimizin XIV əsrə qədərki yazılı abidələrində həmin mənalarda da gen-bol işlənmişdir: *Ol namərdlər dəxi bir yerdə qonmuşlardı; Bu yandan dəxi bazirganlar gəlibəni qara Dərvənd ağzına qonmuşlardı* (KDQ, 53).

Yuxarıda göstərilən mənaların itməsinə əsas səbəb müasir Azərbaycan dilində *gecələmək*, *yerləşmək*, *məskən salmaq* sözlərinin yaranması olmuşdur. Çünki dildə olan bu sinonimlik çoxmənalılığın qarşısını alır, onun yaranmasına mane olur (79, 5). Belə ki, *qon* feli əvvəllər bir çox mənaları (gecələmək, yerləşmək, məskən salmaq) bildirsə də, sonrakı inkişaf mərhələlərində bu sinonim sözlərin yaranması nəticəsində fel həmin mənalarını itirmişdir. Yeni yaranan sinonimlik həm çoxmənalılığa sədd çəkmiş, həm də həmin felin mənasını dəyişmişdir.

2. İş felləri. Türk dillərində ən işlək, eləcə də qədim fel qruplarından biri iş felləridir. Bunlar işlək olmaqla yanaşı, fellərdir. Nəsiminin dilində işlənmiş belə fellər sayca çoxdur. Bu fellərin oğuz qrupu türk dilləri ilə müqayisəli araşdırılması onların leksik-semantik inkişafı haqqında fikir yürütməyə imkan verir.

Basmaq. Nəsiminin dilində «tapdalamaq», «boğmaq» mənalarında işlənmişdir: *Seyiddə zülm eyləyib, covr ilə həqqi basdılar* (NDL, 136). *Basmaq* feli qədim mənbələrdə «əzmək, basmaq, tapdalamaq, fəth etmək, zəbt etmək, zəiflətmək, genişləndirmək, qazanmaq, dikəltmək» mənalarında qeyd olunmuşdur (OCTH, IV, 1525; DTC, 86; DLT, II, 10). «Qədim türk lüğəti»ndə *bas-* feli ilə yanaşı «hücum etmək, basmaq» mənasını verən *bas-* feli də işlənmişdir (DTC, 87). Bu fel Orxon-Yenisey abidələrində də geniş işlənmişdir: *Kırğızıq uka basdıruz* - Qırğızları yuxuda məhv etdik» (56, s. 82). A.M. Şerbak onun *pas-* formasında «durmaq, dayanmaq, salmaq, hücum etmək» mənalarında işləndiyini göstərir (ЭТЯ, II, 78). Orta əsr türk (osmanlı) yazılı abidələrində *basmaq* feli «yənək, yıxmaq, öldürmək», «basdırmaq, üstünə oturmaq», «atmaq, yağdırmaq», «bürünmək» mənalarında işlənmişdir: *Eğer beni basalar, başımı keşeler, ya dare asalar yeridir* «Əgər məni yıxalar, başımı kəşələr, dar ağcından asalar, yeri var» (Tar. Sözl., I, 411). Müasir türk dilində

birleşmə daxilində «daxil olmaq»; «hücum etmək», «bir yaşa girmək», «başlamaq», «sıxmaq» mənalarında işlənir: *Köy evinin içine ayak basar-basmaz, elbette bir saman ve hafif tezek kokusu duyulur; Adapazarını basıp lokomotifi alıp gitmişlerdi; Ay bastı* «Ay başladı»; *Sıcaklar bastı* «İstilər başladı» (TS, I, 146); *Yaşı on üçe basan ve birden-bire güzellişi veren Muazzez âdeta olgun ve yetişkin bir kanım kız oluvermişti* (Sabahattin Ali).

Orta əsr türkmən dilində *basıııııııı* sözü «tapdalanmaq, basmaq, ayaqlamaq» mənalarında işlənmişdir (96,67). Müasir türkmən dilində isə *basmaq* feli «üstədən aşağı sıxmaq, enmək, məğlub etmək, üstün gəlmək, yapışdırmaq, toplamaq, örtmək, dustaq etmək, yükləmək» mənalarında işlənir: *Daşkent soveti ölkənin gün-doğarında baş qöteren kontrrevolüsiyeni basmaq bilen meşqıldı; Eziz bolup duran düzqünsiz nizamı bozup, atları eşelona basmağa xöküm berdi* (Б.Кербабаев). Maraqlıdır ki, *basmaq* sözü türkmən dilinin dialektlərində «atəş açmaq» mənasında işlənir (70,33).

Qaqauz dilində *basmaa* feli «daxil olmaq», «sıxmaq», «qəfildən gəlmək, basqın etmək» mənalarında işlənir: *Suuklar bastı* «Şaxta qəfildən düşdü» (TPMC, 73). Azərbaycan dilində *basmaq* feli «üstən sıxmaq, tapdalamaq, öldürmək, qalib gəlmək, təpmək, batırmaq, islatmaq», «əhatə etmək, örtmək» mənalarında işlənir (ADIL, I, 202); *Fırtına vaxtı dalğalar Böyük adadakı təpəliyi basmır; Mədəncilərin bəzilərini saç-saqqal basmışdı* (M. Süleymanov). Azərbaycan dilində işlənən *basqı, basqın, basqıncağ, basıq, basıcı, basarat, basmaçı* sözləri də həmin kökdən yaranmışdır. *Basqıncağ* sözü dialektlərimizdə «basılış, məğlub, məzlum» mənalarında işlənərkəddir: *Zalım mülkədarlar bizi bas-qıncağ eləmişdilər* (ADDL, 59) Göründüyü kimi, bu felin Nəsimi dilində işlənmiş mənaları oğuz dillərində mühafizə olunmuşdur.

Çalmaq, Nəsiminin dilində «çırpmaq, vurmaq», «hava çalmaq» mənalarında işlənmişdir: *Süşəni çün taş çaldım, haqqı izhar eylədim; Bu səadət tupini ol çaldı, Ki, şəhadətlə buldı meydanı* (NDL, 194). «Qədim türk lüğəti»ndə *çalmaq* feli «vurmaq, döymək, çırpmaq, atmaq», «salmaq» mənalarında qeyd edilib: *Tonuy taş üzə çaldı* «O, paltarını daşa çırpdı»; *Ol anı çaldı* «O, onu yerə saldı» (DTC, 137). V.V. Radlov isə öz lüğətində bu feli «atmaq, tullamaq, tutmaq, yapışmaq, biçmək, oğurlamaq, mane olmaq, musiqi çalmaq» mənalarında qeyd etmişdir (OCTH, III, 1847).

Orta əsr türk (osmanlı) dilinə aid mənbələrdə *çalmak* feli «qarıxdırmaq», «sürtmək, talan etmək», «sığallamaq», «kəsmək», «vurmaq, çırpmaq», «bağlamaq» mənalarında işlənmişdir: *Bir otur süde çalarlar peynir ederler; Kanım alıp yüzüme çalma demişsin ana sen Sen niçün çaldın ya uşşakın yüzünə kanını; Kanadıyla ayı üç kerre çaldı, Kelef oldu yüzünde yeri kaldı, Yine kaldırdı kılıcını çaldı; Çalamadı yügürdü taşra geldi; Elindeki bıçaq ile ol taşı öyle çaldı ki bir azim parça koparup; Tararlık esbabın elinə aldı ve kemendi pürtabın beline çaldı* (Tar. Söz., II, 815-819).

Müasir türk dilində *çalmaq* feli «oğurlamaq», «səslənmək», «qarıxdırmaq», «sürtmək», «çırpmaq», «zərər vermək», «kəsmək» və s. mənalarında işlənir: *Muayeni odasının yanındakı yazıhanədə telefon çalıyordu*

- «Müayinə otağının yanındakı dəftərxanada telefon səsləndi» (R.H. Karay). Orta əsr türkmən dili abidələrində *çalturdu* sözü «axtarmaq» mənasında işlənmişdir (96,187). Müasir türkmən dilində «ifa etmək», «vurmaq», «sürtmək», «kəsmək», «bağlamaq», «süpürmək» mənalarında işlənir: *Altına seçeklini bir çalıp, Altın gəlyərdi* «Altın altına saçaqlını bağlayıb gələrdi» (Туркм. PC, 720); *Шкафа ренк чалмак* «Şkafa rəng sürtmək» (TDC, 736). Türkmən dilinin dialektlərində *çalmak* feli «süpürmək»; «biçmək» mənalarında işlənir (70,193).

Qaqauz dilində *çalmaa* feli «oxumaq», «ifa etmək», «səslənmək», «oğurlamaq», «ağarmaq, solmaq», «bağlamaq»; «mayalamaq» mənalarında işlənir. Eyni zamanda «turşumaq» mənası da var: *bu bakır çalmış* «bu bal vedrəsi turşumuşdur» (TPMC, 527). Azərbaycan dilində bu fel «ifa etmək», «vurmaq», «döymək», «biçmək», «sanmaq», «səslənmək», «süpürmək», bağlamaq» mənalarında işlənir: *Sağ divardan sol divara bir mız çalıb, gəlinin ipək çarşabını o ipin üstünə atardılar* (H. Sarabski, ADIL, IV, 414). Göründüyü kimi, sözün «oğurlamaq» mənası dilimizdə itmişdir. Lakin həmin mənə *çalıb-çapmaq* birləşməsində dialekt və şivələrdə qorunub saxlanılır: *Bunu hardan çalışsan?; Qaranın öyünü bu axşam yaman çalışlar* (57,30). Beləliklə, *çalmaq* felinin Nəsiminin dilində işlənmiş mənalarının oğuz dillərində mühafizə olunduğunun şahidi oluruq. İlk mənə variantlarından yalnız biri («oğurlamaq») türkmən və Azərbaycan dillərində itmişdir.

Qıymaq, Nəsiminin dilində «xırda-xırda doğramaq, kəsmək», «əsirgəməmək» mənalarında işlənmişdir: *Soyun, ey murdar səllaxlar, Nəsiminin tənini, Bunca namərdi görün, bir ər qıyalar, ağrımaz; Bənüm nam var bu təndə, can anundur, Ki, canə kim qıyar, canan anundur* (NDL, 413). *Qıymaq* feli qədim mənbələrdə qeyd olunub. «Qədim türk lüğəti»ndə *qiy-* feli «kəsmək», «imtina etmək, pozmaq» mənalarında işlənmişdir: *Er sözün qijdi* «Kişi öz sözünü pozdu» (DTC, 440). V.V. Radlov öz lüğətində *kui* felini «kəsmək, itiləmək, doğramaq, gözlərini qıymaq, gəmirmək, toxunmaq, yox etmək, sözünü kəsmək» mənalarında qeyd etmişdir (OCTH, II, 690). Bu fel Orxon-Yenisey abidələrində də «qıymaq, doğramaq» mənalarında işlənir: *Ilin ökünçünə kalıp yağıka kıymatın təginən adırıltım, yita* «Elimin kədərinə qalıb yağya qıymadan hücum edib ayrıldım, əfsus» (56,67).

Müasir türk dilində «çox incə və kiçik parçalarla doğramaq», «əsirgəməmək», «öldürmək», «zülm etmək», «bağlamaq» (kəbin kəsmək) mənalarında işlənir: *Ne yapayım, ben de ekmek istiyorum, həyatımı kazanıyorum, bana kıymayın* (H.E. Adıvar); *Bizim imam bu sabah nikəhlarını kıydı* (Sabahattin Ali). *Qıymak* feli müasir türkmən dilində «doğramaq», «yaralamaq» mənalarında işlənir: *Pıçak onun elinin ayasını biraz qıydı* «Bıçaq onun əlinin içini bir az yaraladı» (Б.Кербабаев). Qaqauz dilində *kıymaa* feli «kəsmək, xırda-xırda doğramaq», «öldürmək»; «zülm etmək», «həll etmək, ürəklənmək» mənalarında işlənir (TPMC, 306). Azərbaycan dilində *qıymaq* feli «heyfi gəlməmək, əsirgəməmək»; «gözlərini qıymaq» mənalarında işlənir: *Hesabdar gözlərini qıyıb üfüqdə iki boy qalxmış günəşə baxdı* (M. İbrahimov); *Heydərə də bir qəpiyin qıymayan Əlizamanı bu işə vadar eyləyən nədir?* (M. Oruc). Göründüyü kimi,

sözün «kəsmək,doğramaq» mənaları dilimizdə itmişdir. Lakin bu mənə *qıyma-qıyma doğramaq* birləşməsinin tərkibində qalmışdır. Eyni zamanda bu ifadə «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunda da işlənmişdir: *İki talusından çəngələ sancun, qıyma-qıyma ağ ətindən çəkin* «İki kürəyindən çəngələ sancın, qıymə-qıymə ağ ətindən çəkin» (KDQ,47). Müasir Azərbaycan dilində işlənən *qayçı, qıyıq, qıymə, qırmaq* sözləri də həmin fəldən törəmişdir. Müqayisələrdən aydın olur ki, *qıymaq* felinin Nəsiminin dilində işlənmiş mənalarının hamısı yalnız müasir türk dilində mühafizə olunmuşdur. Həmin mənələrdən biri («əsirgəməmək») türkmən və qaqauz dillərində, «kəsmək» mənəsi isə Azərbaycan dilində itmişdir.

Salmaq.Nəsiminin dilində «tökmək, aşağı buraxmaq» mənalarında işlənmişdir:*Sal bürqə'i yüzündən, əya surəti-rəhman; Zülfünü xaki-pəh kibi saldı ayağı altına* (NDL,320).Bu fel «Qədim türk lüğəti»ndə «qoymaq, atmaq, tullamaq, vurmaq, döymək, çıxarıb atmaq, əl-qol atmaq, tərپətmək» mənalarında qeyd edilmişdir: *Ön elgin gillə ursa salıp sol elgi bilə neñ ülāsə alıp* «Hökmdar sağ əli ilə qılınc tutub zərbə endirməli, sol əli ilə isə mülk paylamalıdır» *Suv jıyaçıy saldı* «Su ağacları vurub kənara çıxardı» (DTC,482).V.V.Radlov bu felin «qoymaq, dikəltmək, göstərmək, təyin etmək, qiymətləndirmək» mənalarında işləndiyini göstərir(OCTH,IV, 360).Orta əsr türk(osmanlı) yazılı abidələrində *salmaq* feli «göndərmək», «buraxmaq», «atmaq», «yaymaq, sərmək, saçmaq», «sallamaq», «uzatmaq», «hücum etmək» mənalarında işlənmişdir: *Köylərə adam saldılar ki, tuz getire; Ol aradan atın başın saldılar, Segirdim ile qarıya sürdüler; İtləri açıktırdılar, veziri yalnızca idüp itler önüne saldılar* (Tar.Söz.,V,3277-3280). Müasir türk dilində «buraxmaq, göndərmək, qoymaq, döşəmək, hücum etmək, yükləmək, sallamaq» mənalarında işlənir: *Bununla beraber peşine adam salmaq gerekir* «Bununla bərabər əvvəlcə adam göndərmək gərəkdir» (A.Gündüz); *Ayı insana salar* «Ayı insana hücum edər» (TPC,749); *Ona elli bin lira salmışlar* «Ona əlli min lirə yükləmişlər» (TS,II,1251).Orta əsr türkmən dilinə aid mənbələrdə *salTURDI* «qoymaq, buraxmaq(itləri), işə girmək, qurmaq» mənalarında qeyd edilmişdir(96,145).Müasir türkmən dilində *salmaq* feli «qurmaq», «yerləşdirmək», «atmaq» mənalarında işlənir: *Çağalar ellerinde qar tokqalap ona salyardılar*-«Uşaqlar əllərindəki qar topalarını ona atdılar» (A.Говшудов). Qaqauz dilində *salmaa/salmak* feli «hürmək», «söyüşmək», «məqsəd, hərəkət» mənalarında işlənir: *Könek saler, lızqär götYrer* «İt hürər, külək aparar» (TPMC, 395).

Azərbaycan dilində bu fel «bir şeyi hündürdən aşağı buraxmaq, tullamaq, itirmək, keçirmək, taxmaq» və s. mənalarında işlənir: *Asta qanad çalın, qafil telləri,Heyifdir salarsız düzə,durnalar* (M.P.Vaqif). Bundan başqa, *sal-* feli bir sıra isimlərə qoşularaq müxtəlif mənalı ifadələr və birləşmələr əmələ gətirir. Göründüyü kimi, *salmaq* felinin «göndərmək, qiymətləndirmək» mənaları dilimizdə itmişdir. Maraqlıdır ki, bu proses orta əsrlərdə də müşahidə edilir. Belə ki,həmin mənələr orta əsr türk(osmanlı) dilində müşahidə edildiyi halda,dilimizin həmin dövr yazılı mənbələrində işlənir. Bu da dillərin ayrılmağa başladığını göstərir. Belə ki,XIV əsrdə hələ zəif şəkildə gedən ayrılma – müstəqilləşmə sonrakı inkişafda güclənir, artıq milli dil mərhələsində diferensiallaşma

daha da dərinləşir,o inkişafın əsas amilinə çevrilir (8,41).*Salmaq* felinin Nəsiminin dilində işlənmiş mənaları oğuz qrupu dillərinin üçündə (türk,türkmən,Azərbaycan) mühafizə olunmuşdur.Qaqauz dilində isə bu felin tamamilə yeni mənaları («hürmək,söyüşmək») yaranmışdır.

Yapmaq.Nəsiminin dilində «etmək», «tikmək» mənalarında işlənmişdir: *Aşıqın memarı həqdür, yapar anun batinin, Ey evi həqdən yapılmış, sənsin əhli-etibar*(NDL, 538).

Bu fel qədim dövrlərdə həm ad, həm də fel kimi işlənmiş, ad mənəsi sonrakı mərhələlərdə itmişdir. «Qədim türk lüğəti»ndə *yap-* omonim fel kimi verilmişdir:*yap-* «qurmaq,tikmək,etmək, yaratmaq»; *yap-* «örtmək,bürümək,bağlamaq»; *yap-* «yığmaq,qatlamaq, yapışdırmaq» (DTC, 235).Orxon-Yenisey abidələrində isə *yap-* «etmək,düzəltmək» mənalarında işlənmişdir(56,189).

Orta əsr türk(osmanlı) dilinə aid lüğətlərdə *yapmak/yapamak* feli «qapamaq, örtmək» mənalarında qeyd edilmişdir:*Beni gördü kaçtı bir mescide girdi, kapusun yaptı* «Məni görəndə qaçıb bir məscidə girdi, qapısını örtüdü» (Tar.Söz.,VI,4300).Müasir türk dilində *yapmaq* feli «əmələ gətirmək,təmir etmək,məşğul olmaq, yerinə yetirmək,etmək», «evləndirmək, sahib olmaq, yetişdirmək, davranmaq,olmaq» mənalarında işlənir:*Arkadaşım on dakika içinde istedigini yapmıştı* «Dostum on dəqiqəyə istədiyini etmişdi» (S.F.Əbasıyanik); *Bu qış çok soğuk yaptı* «Bu qış çox soyuq oldu» (TS,II,1595).Orta əsr türkmən dilli mənbələrdə *yapmak* feli «gizlənmək, örtmək, qurmaq, etmək, məşğul olmaq, yapışdırmaq» mənalarında işlənmişdir(71,292).Müasir türkmən dilində isə bu fel «örtmək», «boynuna yükləmək», «yapışdırmaq», «qurtarmaq», «vurmaq» mənalarında işlənir:*Ozi pilot keltəkçesinde qalıp, içmeğini onun üstüne yaptı* (Б.Гурбанов).

Qaqauz dilində *yapmak/yapmaa* feli «etmək, əməl etmək», «qurmaq», «bayram etmək», «hazırlamaq», «idarə etmək» mənalarında işlənir:*döyün ünmaa* «toyu idarə etmək» (TPMC,214).Azərbaycan dilində bu fel «bişmək üçün təndirin divarına yapışdırmaq» mənasında işlənir:*Qasım əminin övrəti Halimə xala çörək yapırdı* (C.Məmmədquluzadə). Göründüyü kimi, *yapmaq* felinin ilkin mənalarının əksəriyyəti oğuz qrupu türk dillərinin üçündə (türk, türkmən,qaqauz) mühafizə olunmuşdur. Azərbaycan dilində ilkin mənələrin hamısı itmiş, yalnız «yapışdırmaq» mənəsi qalmışdır. Qeyd edək ki, bu mənə türkmən dilində də qorunub. *Yapmaq* felinin Nəsimi dilində işlənmiş mənaları isə yalnız Azərbaycan dilində itmişdir.Digər üç dildə isə bu mənələr mühafizə olunmuşdur.

3. Nitq felləri. Bu qrupa daxil olan fellər insanın nitq fəaliyyəti zamanı meydana çıxır. Nitq fellərinin əsas xüsusiyyəti onların səslənməsidir. Nəsiminin dilində işlənmiş belə fellərin sayı azdır. Bu fellərin içərisində yalnız biri (aymaq – söyləmək) dildə öz işləkliyini itirmişdir. Türk dillərində nitq felləri az dəyişikliyə məruz qalmışdır. Bu cür dəyişiklik sözlərin həm formalarında, həm mənalarında hiss olunur. Bunun əsas səbəbini dilin inkişafı zamanı yaranan sinonimlərdə axtarmaq lazımdır.Nəsiminin dilində işlənmiş nitq fellərini oğuz dilləri ilə müqayisə edəndə də bu cür leksik-semantik inkişafın şahidi oluruq. Onların bir ne-

çəsinə nəzərdən keçirək.

Söyləmək. Nəsiminin dilində «demək, danışmaq» mənalarında işlənmişdir: *Sol şəkər ləbdən rəvamidir, şaha, Bən mühibbə sən acı söz söyləmək* (NDL, 299). *Söylə-* feli qədim lügətlərdə «söyləmək, danışmaq» (DLT, III, 296); *sözlə* – «danışmaq, nağıl etmək, demək» (DTC, 512); *söylə* «demək, ucadan danışmaq, həqiqəti demək» (OCTH, IV, 566) mənalarında qeyd edilmişdir. E.V. Sevortyan qeyd edir ki, bu fel indi türk dillərində işlənməyən *söy* kölməsindən əmələ gəlmişdir. Burada müəllif bir çox tədqiqatçıların fikrinə əsaslanaraq onun *söz* ismindən əmələ gəlməsini xatırladaraq *söylə-* və *sözlə-* fellərini qarşılaşdırır (102, 45). Bizə belə gəlir ki, bu felin *söz* ismindən əmələ gəlməsi daha ağlabatandır. Bu fel əvvəl *sözlə-* fonetik variantında olmuş, sonra-dan isə *söylə-* şəklinə düşmüşdür.

Belə bir fonetik təkamül, yəni *z* → *y* əvəzlənməsi türk dilləri üçün qanunauyğun bir haldır. Dialekt və şivələrimizdə ən qədim oğuz qatlarının fonetik faktlarında qalması faktı bunu bir daha sübut edir. Məsələn, Cəbrayılın Sirik şivəsində *zan* – *yan*, *zaxsı* – *yaxsı* və s. (29, 23). Dil inkişafının müxtəlif mərhələlərində bu fellərin hər ikisi paralel şəkildə işlənmişdir. Sonradan isə *sözlə-* variantı arxaikləşmiş, *söylə-* variantı işlənmişdir. Müasir dövrdə bu felin hər iki variantı qırğız dilində işlənir (102, 46). Orta əsr türk (osmanlı) dilinə aid lügətlərdə *söyləmək* feli «söhbət etmək» mənasında verilmişdir: *Alim olmayan kişi cahildirür, Cahil ile söyləmək müşkildürür* (Tar. Sözl., V, 3542).

Müasir türk dilində isə «düşündüyünü, bildiyini sözlə demək»; «mahni oxumaq»; «xəbər vermək»; «yazmaq» mənalarında işlənir: *Bu konak için de yine senelerden beri aynı şeyi söylerim* «Bu qonaq üçün də yenə illərdən bəri eyni şeyi söyləyirəm» (R. N. Güntekin); *Bütün saz şairleri gibi duyarak, kendini güfteye vererek söylüyordu* (H. Taner). Orta əsr türkmən dilində *söyle* feli «danışmaq, demək» mənalarında işlənmişdir. Z. B. Muxamedova *söyle* variantını oğuz, *sözle* variantını isə qırpaq elementi kimi xarakterizə edir (96, 153). Müasir türkmən dilində *söulemək* // *sözlemek* feli «demək» mənasında işlənir (TDC, 607); Maraqlıdır ki, türkmən dilinin dialektlərində «arzulamaq», «hörmət etmək», «xoşuna gəlmək» mənalarında işlənir: *Qövnün nəməni söylese, sol bolar* «Sən ürəyində nə arzulayırsansa, o olacaq» (Туркм. PC, 588). Qaqauz dilində *söyləmək* feli işlənmir. Azərbaycan dilində bu fel «demək, anlatmaq, bildirmək» mənalarında işlənir: «*Əhvalatı olduğu kimi söylədi*» (ADIL, IV, 103). Müasir Azərbaycan dilində *söyləmək* feli «demək, danışmaq» mənalarında işlənir: *Hər kəs ona söyləsin: Rüstəmi-dostan imiş! Bəxtəvər olsun başın, bəxtimiz oğlan imiş!* (M. Ə. Sabir)

Müqayisələrdən aydın olur ki, *söyləmək* felinin Nəsiminin dilində işlənmiş mənası oğuz dillərinin dördündə də mühafizə olunmuşdur. Eyni zamanda bu felin yeni məna variantları da yaranmışdır. Məsələn, müasir türk dilində «mahni oxumaq», «yazmaq», müasir türkmən dilində «arzulamaq», «xoşuna gəlmək» mənaları ilkin mənalardan fərqli yeni mənalaradır.

Yalvarmaq. Nəsiminin dilində «xahiş etmək» mənasında işlənmişdir: *Bən qulam, hərdəm tapuna varici, Yuz urub qilub dua yalvarici* (NDL, 558). *Yalvarmaq* feli «Qədim türk lügəti»ndə *jalwar* şəklində

«xahiş etmək» mənasında verilir (DTC, 228). V. V. Radlov da öz lügətində *yalvar* // *yalbar* felini «xahiş etmək, yalvarmaq» mənalarında qeyd etmişdir (OCTH, III, 189). Orta əsr türk (osmanlı) dilinə aid yazılı abidələrdə bu fel *yalvarmaq* şəklində deyil, *yalvarışmaq* formasında «sözləşmək, danışmaq» mənalarında işlənmişdir: *Pes bular yalvarışıp yağmur dileyü başladılar* «Bəs bunlar sözləşib yağış arzulamağa başladılar» (Tar. Sözl., VI, 4260). Müasir türk dilində isə *yalvarmaq* feli «xahiş etmək, yalvarmaq, xəbər tutmaq, yola getirmək» mənalarında işlənir: *Ev-vela beni sen sevdin, yalvardın, yakardın* «Birinci, sən məni sevdin, yalvardın-yaxardın» (O. Seyfettin). *Yalbarmaq* feli müasir türkmən dilində «birinə üz tutmaq, xahiş etmək» mənalarında işlənir: *Merde yalbarsan, peseler, namarda yalbarsan, eseler* «Mərdə yalvarsan alqalar, namərdə yalvarsan, lovğalanar» (Atalar sözü).

Qaqauz dilində *yalvarmaa* // *yalvarmaq* feli «xahiş etmək, yalvarmaq» mənalarında işlənir (TPMC, 211). Azərbaycan dilində *yalvarmaq* feli «acizə xahiş etmək, rica etmək» mənalarında işlənir (ADIL, II, 481). Azərbaycan dilində *yalvar* feli əvvəl «xahiş etmək» mənasını bildirmiş, indi isə «acizə xahiş etmək» mənasını bildirir. Bu felin Nəsimi dilində işlənmiş mənası oğuz qrupu türk dillərinin dördündə də mühafizə olunmuşdur. Felin semantik inkişafında diferensiasiya prosesi hələ tam getmədiyi üçün oğuz dillərində işlənən mənalarda oxşarlıq qalmaqdadır.

4. Təfəkkür, görmə və eşitmə prosesi ilə bağlı olan fellər. Bu qrup fellər türk dillərində əsas fel qruplarından biri hesab olunur. Tədqiqatçıların bəziləri təfəkkür fellərini ayrı, görmə və eşitmə fellərini ayrı qrup kimi xarakterizə edirlər. Məsələn, H. K. Quliyev görmə və eşitmə fellərini «Глаголы восприятия» (qavrama felləri), təfəkkür fellərini isə «Глаголы мышления» başlığı altında leksik-semantik qrup kimi göstərmişdir (88, 35-37).

Nəsiminin leksikasında həmin qrupa daxil olan fellərin sayı nisbətən azdır. Bu fellərin sayca azlığı türk dillərində də müşahidə olunur. Şairin dilində işlənmiş belə fellərlə müasir türk dilindəki fellər arasında müəyyən fonetik fərqlər müşahidə olunur (*aldamaq* – *aldatmaq*; *qırmaq* – *qırpmaq*; *talmaq* – *dalmaq*; *oqumaq* – *oxumaq*; *ögrətmək* – *öyrətmək*). Lakin onların əsas mənalarında o qədər də ciddi dəyişiklik müşahidə olunmur. Bu qrup fellər içərisində yalnız bir fel indiki mənasından fərqli məna bildirmişdir. Belə ki, *gözətmək* feli Nəsiminin dilində «qorumaq, saxlamaq» mənalarında işlənmişdir: *Gözət ol gün ki, can qışı birağur, Qalur qalib təhi qatında üşşaq* (NDL, 438). Şairin dilində işlənmiş təfəkkür, görmə və ya eşitmə prosesi ilə bağlı olan fellərin bir neçəsinin oğuz dillərindəki leksik-semantik inkişafını nəzərdən keçirək.

Dinləmək. Nəsiminin dilində bu fel «eşitmək, qulaq asmaq» mənalarında işlənmişdir: *Elmi-hikmətdən bilürsən bir bəri gəl, ey həkim, Sən Nəsimi məntiqindən dinlə, Fəzlullahı gör* (NDL, 244) *Dinlə-* feli *din* // *tin-* adından və *-lə* şəkilçisindən əmələ gəlmişdir. E. V. Sevortyan bu felin fonetik inkişafını belə göstərir: *tinqla* → *dinqle* → *dinle* (ЭТЯ, III, 318). *Tinq* // *tin* // *din* kökü türk dillərində «sakitlik, susmaq» mənalarında işlənir. Türk, qaqauz dillərində *din-* sözü «dayanmaq, sakitləşmək»

mənalarında işlənir. Türk dilində *din-* «sakitləşmək, dayanmaq, qurumaq, istirahət etmək» mənalarında: *Fırtına dinmeye başladı* «Tufan sakitləşməyə başladı»; *Göz yaşları dindi* «Göz yaşları qurudu» (TPC, 233); Qaqauz dilində *din-* «yorulmaq, əldən düşmək, dayanmaq, qurtarmaq» mənalarında işlənir: *İzleməkni dinnää: Yaamir dindi* (TPMC, 146)

«Qədim türk lüğəti»ndə *tırpla/tırpla* feli «qulaq asmaq, dinləmək, eşitmək» mənalarında işlənmişdir (DTC, 568). V.V.Radlov *dinlä* felini «eşitmək, qulaq asmaq» mənalarında qeyd etmişdir (OCTH, III, 17). Bu fel Orxon-Yenisey abidələrində də işlənmişdir: *Tokuz oğuz bağları bodunu bu sabımın edgüti esid, katıđı tinlä!* «Doqquz oğuz bəyləri, xalqı bu sözümlü yaxşıca eşit, möhkəmcə dinlə» (56, s. 70). Orta əsr türk (osmanlı) dilinə aid yazılı abidələrdə bu felin *dinləmək* forması işlənmişdir. Lakin «dinləmək, qulaq vermək» mənalarını bildiren *dini/dinü* sözləri qeyd edilmişdir (Tar. Söz., II, 1161). Müasir türk dilində *dinləmək* feli «eşitmək»; «itəet etmək, baş əymək, uymaq»; «müayinə etmək» mənalarında işlənir: *Gənc məmur kızı dikkatle dinlendikten sonra bir az düşündü* «Gənc məmur qızı diqqətlə dinləyəndən sonra bir az düşündü» (P. Safa), *Doktor kalkar. Kulağını bu göstərilən yere dayar. Dinlə...* «Doktor qalxar, qulağını göstərilən yerə söykəyib müayinə edər» (O. Seyfettin). Müasir türk dilində *dinlə-* omonim feldir. Bu fel eyni zamanda «istirahət etmək» mənasında da işlənir (TPC, 233).

Orta əsr türkmən dilli yazılı abidələrdə *dinləmək* forması işlənmişdir. Ancaq Z.B. Muxamedova «dayanmaq» mənasını bildiren *tundu* sözünü qeyd etmişdir (96, 179). Müasir türkmən dilində *dinləmək* feli «qulaq asmaq, eşitmək» mənalarında işlənir: *Aqitator köpçülüqin radio dinləməqini qurayardı* «Aqitator camaatın radioya qulaq asmağını təmin edirdi» («Колхоз гүңлери»). Qaqauz dilində *dinləmək* forması işlənir. Yalnız «dayanmaq» mənasını bildiren *din* sözü işlənir (TPMC, 146). Azərbaycan dilində bu fel «qulaq asmaq, baxmaq, müzakirə etmək, əməl etmək» mənalarında işlənir: *Nahaq yerə məni dinləmədin* (ADIL, II, 322).

Görmək. Nəsiminin dilində bu fel «görmə ilə qavramaq»; «hiss etmək» mənalarında işlənmişdir: *Bir dəxi görmək cəmalun könlüm, ey can, arzular, Hüsniyə dərdu fıraqun dərdu dərman arzular; Şiri-şərabı içə gördüm ki, ağudur bana* (NDL, 437).

Gör- feli Orxon-Yenisey mətnlərində tamamilə başqa – «tabe olmaq» mənasında işlənmişdir: *İlgəri gün toqsıka, birigörügün ortu sına ru, kurıgaru gün batsıkana, yırıgaru tün ortusınaru anta içrəki bodun kop mana görür* «Şərqə gün doğana, cənuba – gün ortasına, qərbə – gün batana, şimala – gecə ortasına onun içindəki (oradakı) xalqlar bütünlüklə mənə tabe olur» (56, 70). Azərbaycan dilində bu mənə *bax* felinin ifadə etdiyi mənaya uyğun gəlir. Bizə belə gəlir ki, «tabe olmaq» mənası «bağlanmaq» anlamı ilə səsleşir. Ona görə də *görmək* felinin nüvə semantikasında daşlaşmış «bağlanmaq» mənasının olması da maraqlı doğur. Deməli, *görmək* felinin təşəkkül etdiyi ilkin sinkretik kökün nüvə semantikasında tarixən «bağlanmaq» anlamı da olmuşdur.

Görmək feli qədim türk dilinə aid lüğətlərdə «görmək, baxmaq», «günahlandırmaq», «tabe olmaq», «yoxlamaq, sınaqdan keçirmək»,

«qayğısına qalmaq, saymaq» mənalarında qeyd edilmişdir (DLT, II, 8; DTC, 317; OCTH, II, 157). Orta əsr türk (osmanlı) dilinə aid lüğətlərdə *görmək* variantı qeyd edilməyib. Lakin, «gör, bax» mənalarında *göre* sözü işlənmişdir: *Ki şimdi döşəği yer, yastığı taş, Dahi hükmü geçer mi göre kardaş* (Tar. Söz., III, 1771). Müasir türk dilində *görmək* feli «göz yardımı ilə qavramaq», «yoxlamaq», «tabe etmək», «hiss etmək» mənalarında işlənir: *Birdən birə yorğunlaştığını, artık daha fazla koşacaq kuvveti olmadığını görmüş, beş sene kadar evvel bu kendisinden tam on beş yaş küçük kızla evlenivermişti* (Sabahattin Ali); *Türk iradesinin ne demek olduğunu da sen göreceksin* (R.E. Unaydın). Orta əsr türkmən yazılı abidələrində də *görmək* forması qeyd edilməyib. Lakin «görəndə, görüb» mənalarını bildiren *qörqec* sözü işlənmişdir: *Yüzün qörqec, qövnüm şadı kən boldı* «Üzünü görəndə könlüm şad oldu» (71, 52). Müasir türkmən dilində isə *qörmək* feli «görmək, baxmaq», «saymaq, qəbul etmək», «aid etmək, tabe etmək» mənalarında işlənir: *Yenin, içenin özünki, qörqef – eşideniñ-dən xabap bəp* «Yeyib-icdiklərin hamısı sənidir, görüb eşitdiklərimdən xəbər ver» (Typkm. PC, 202). Qaqauz dilində *görmää* feli «görmək»; «yoxlamaq», «hiss etmək», «aid etmək» mənalarında işlənir: *Çok kaxır qörmää* «Şiddətli qızdırma hiss etmək» (TPMC, 119). Azərbaycan dilində bu fel «gözləri ilə qavramaq», «rastlaşmaq», «başə düşmək, anlamaq» mənalarında işlənir: «*Mən artıq onun nə istədiyini görürəm*» (ADIL, III, 197).

Müqayisələr göstərir ki, *görmək* felinin Nəsimi dilində işlənmiş mənaları oğuz dillərinin dördündə də mühafizə olunmuşdur. Bu felin ilkin mənə variantlarından «tabe olmaq» mənası Azərbaycan dilində itmiş, türk, türkmən və qaqauz dillərində qorunmuşdur.

5. Hal-vəziyyət felləri. Nəsiminin dilində işlənmiş hal-vəziyyət felləri əslində şairin bütün yaradıcılığını insana, onun mənaviyyətinə, hissələrinin yüksək səviyyədə ifadə olunmasına həsr etdiyini göstərir. Onu da qeyd edək ki, şairin dilində işlənmiş fellərin çoxu hal-vəziyyət felləridir. Nəsiminin leksikasına daxil olan fellər içərisində bu qrup fellərdə müasir dillə müqayisədə daha çox fonetik fərqlər müşahidə olunur. Bu fellərdən yalnız dördü (bandırmaq – islatmaq, əsirmək – kefli olmaq, arınmaq – təmiz-lənmək, incinmək – əzab çəkmək) müasir dilimizdə tamamilə köhnəlmişdir. Qeyd etdiyimiz kimi şairin leksikasına daxil olan hal-vəziyyət fellərinin sayı çoxdur. Lakin burada həmin fellərin yalnız bir neçəsinin geniş müqayisəyə cəlb etməyi lazım bilirik.

Doğmaq. Nəsiminin dilində «doğmaq»; «anadan olmaq, doğulmaq» mənalarında işlənmişdir: *Məhəmməd hummətindən sən doğalı, Səni gözəllərin sultanı gördüm* (NDL, 254). Bu fel şairin dilində eyni zamanda *toğurmaq/toğmaq* variantlarında da işlənmişdir: *Sö'leyi-həq toğurmağa cübbə qada gərək, vəli; Bəxtüm günəşi toğdivü iqbāl ilə gəldi* (NDL, 346). *Doğmaq* feli «Qədim türk lüğəti»ndə *toy* – «doğulmaq, əmələ gəlmək, meydana gəlmək» mənalarında işlənmişdir: *Olümkä teyar bu toyu'ñi kişi* – «Bütün doğulanlar ölmək üçün doğulub» (DTC, 570). V.V.Radlov isə öz lüğətində *toğ* sözünün «doğulmaq, qalxmaq» mənalarını qeyd etmişdir: *Kərmən yımnı toğa yorıp* «Kərmen dağına qalxarkən» (OCTH, III, 1158).

Orta əsr türk (osmanlı) dilinə aid lüğətlərdə *doğmaq* forması yox-

dur. Lakin «çıxmaq» mənasını bildirən *doğa durmaq* ifadəsi qeyd edilmişdir: *Gün doğa dururken bir ün musallat kıldı kim bulardan bir kişi diri kalmadı* «Gün çıxarkən bir səs ucaldı ki, bunlardan bir adam salamat qalmadı» (Tar.Söz., II, 1195). Müasir türk dilində həmin söz bu mənalarda işlənmişdir: 1) «dünyaya gəlmək, üfüqdən yüksələrək görünmək»; *Bir sabah güneş doğarken kafile yola çıktı* (R.N.Güntekin); 2) «yaranmaq»: *Milli Mücadele den yeni bir Türkiye doğdu* (Y.K.Beyatlı). Müasir türk dilində felin «cücərmək» mənası da işlənmişdir (TPC, 325). Müasir türkmən dilində *doqmaq* sözü «anadan olmaq, görünmək» mənalarında işlənir: *Qün doqup eleme nurunu saçdı, dünyanı yaqıldı* (A.Qovşudov). Qaqauz dilində *doğmaq* sözü işlənir. Müasir Azərbaycan dilində bu fel «dünyaya bala gətirmək»; «çıxmaq, görünmək» (göy cismləri haqqında) mənalarında işlənir: *Ay doğdu, işıq verdi, Yara yarasaq verdi* (Bayatı)

Nesiminin dilində işlənmiş mənə oğuz dillərindən üçündə (türk, türkmən, Azərbaycan) mühafizə olunmuşdur. İlk mənə variantlarından yalnız biri – «qalmaq» mənası oğuz dillərində itmişdir. Müasir türk dilində isə bu fel yeni bir mənada («cücərmək») işlənir.

Qalmaq. Nesiminin dilində «saxlanmaq, tükənmək» mənalarında işlənmişdir: *Səni başarda bilən kim, nə gizli cövhərsin, Bu kainata nə qalır, bu bəhrü kamı nədə?!, Ta vüsälündən cüda düşdüm, həyatım qalmadı* (NDL, 388). «Qədim türk lüğəti»ndə *qal-* feli «qalmaq, qalıq olmaq, saxlamaq, sağ qalmaq, yerində qalmaq, bir yerdə olmaq, göstərmək (kömək)» mənalarında qeyd edilmişdir (JTC, 410). Mahmud Kaşğari öz lüğətində *kal-* felini «qalmaq, buraxmaq» mənalarında vermişdir (DLT, II, 25). **Qalmaq** feli Orxon-Yenisey abidələrində də geniş işlənmişdir: *Kanım Kağan uçdukdə səkiz yaşda kaldım* «Atam xaqan vəfat etdikdə özüm səkiz yaşında idim» (63, 73). Orta əsr türk (osmanlı) dilinə aid olan yazılı abidələrdə *kalmak* feli «bağlanmaq, qapılmaq, etibar etmək, fikir verməmək» mənalarında işlənmişdir: *Lakin sen anın ettigine kalma* «Lakin sən onun etdiyinə fikir vermə»; *Zinhar gönül hayale kalma, Nuş eyle belayı bala kalma* (Tar.Söz., IV, 2191).

Müasir türk dilində bu fel «geri qalmaq, dayanmaq, gecikmək, davam etmək, davam etdirmək, yaşamaq, əlaqəni kəsmək» kimi mənalarda işlənir: «*yaşamaq*»: *Tam beş sene benimle beraber kaldı* (S.F. Abasiyanik); «*qonaq qalmaq*»: *Hemen karargaha yerleşmezsem, ne geri dönebilir, ne de otelde kalabilirdim* «Həmin qərargahda yerləşməzsəm, nə geri dönə bilərəm, nə də oteldə qonaq qala bilərəm» (F.R. Atay). «davam etdirmək»: *Savaş kaldı* «Mübarizəni davam etdirdi» (TS, II, 770). Müasir türkmən dilində isə *qalmaq* feli «geri qalmaq, dayanmaq» və s. geniş mənə variantlarında işlənir: *Qalan işe qar yaqar* (Atalar sözü). Qaqauz dilində *kalmaa/kalmak* feli «qalmaq»; «qalıq»; «alınmış»; «saxlanmış» mənalarında işlənir: *Imek kalması* «Yemək qalığı» (TPMC, 236).

Müasir Azərbaycan dilində *qal-* feli «olduğu yerdə durmaq, yerini dəyişmək, yar olmaq, mövcud olmaq, həyatda olmaq» və s. mənalarda işlənir (ADIL, I, 407). Azərbaycan dilində *qal-* felinin iştirakı ilə bir neçə frazeoloji birləşmə də əmələ gəlmişdir. Məsələn, *yadda qalmaq, nigaran qalmaq, gözü dalında qalmaq* və s. Müqayisələr göstərir ki, *qalmaq* felinin Nesiminin dilində işlənmiş mənası oğuz dillərinin dördündə də

mühafizə olunmuşdur.

Qurtarmaq. Nesiminin dilində «xilas etmək» mənasında işlənmişdir: *Sufiyi-pəşmişəpuşun batini safi dəgil, Ol qaçan qurta-rə bilsün nəfsini əmmarədən; Omr əbədi oldivü qurtardı anı həq, Təxvifi-əçəldən* (NDL, 406). «Qədim türk lüğəti»ndə *qurtqar// qurtıyar-* feli «xilas etmək, azad etmək» mənalarında verilmişdir. *Ay tərri siz bizni qurtqar in* (JTC, 469). V.V.Radlov isə bu fel «boşaltmaq, azad etmək, xilas etmək, almaq (zorla), mərhum etmək, örtmək, bürümək» mənalarında işlətmişdir (OCTH, II, 947). Orta əsr türk (osmanlı) dilinə aid lüğətlərdə *kurtaltmaq* feli «qurtarmaq, azad etmək» mənalarındadır: *Eğer ol söyledüğünüz kimsenin size karabeti dahi var, anı kurtaldalum* (Tar.Söz., IV, 2741).

Müasir türk dilində *kurtarmaq* feli «xilas etmək», «yenidən ələ keçirmək», «uzaqlaşdırmaq», «kömək etmək», «buraxmaq» və s. mənalarda işlənir: *Millefin istiklalını yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır.* (Atatürk). Müasir türkmən dilində *qutarmaq* variantı «tükənmək», «tamamlamaq», «aradan çıxmaq», «ölmək», «xilas etmək» mənalarında işlənir: *Menim gözəl dövrüm qutardı* (TJC, 209). Qaqauz dilində *kurtarmaa* feli «xilas etmək, azad etmək», «kömək etmək» mənalarında işlənir (TPMC, 297). Müasir Azərbaycan dilində *qurtarmaq* feli «tükənmək», «bitmək», «xilas etmək, azad etmək» mənalarında işlənir: «*bitmək*»: *O, müharibənin qurtaracağına inanırdı* (İ.Hüseynov), «*xilas etmək*»: *Şirvanşah İbrahim hürufiləri dəfələrlə qurtarmışdı* (İ.Hüseynov).

Felin Nesiminin dilində işlənmiş mənası oğuz dillərində mühafizə olunmuşdur. İlk mənaldan biri - «*uzaqlaşmaq*» mənası müasir Azərbaycan, türkmən və qaqauz dillərində itmişdir. Eyni zamanda bu felin türkmən və Azərbaycan dillərində əsas mənadan şaxələnən yeni «*bitirmək, tükənmək, sona çatdırmaq*» mənaları da yaranmışdır. **Qurtarmaq** felinin «uzaqlaşmaq» mənası isə yalnız müasir türk dilində fəal işlənir. Maraqlıdır ki, bu mənə türk dilinin orta əsr yazılı abidələrində də işlənmişdir. Bu fakt əslində orta əsrlərdə (XIV əsr) oğuz dillərinin fərdi xüsusiyyətləri inkişaf etdiyini, bir sözlə, ayrıldığını göstərir.

Sığmaq. Nesiminin dilində «yerləşmək» mənasında işlənmişdir: *Bulmuşam həqqi ki, miratidürür fəxri-cəhan, Əqlə sığmaz bu hekayət, tərçümani qandadır?* (NDL, 324). **Sığmaq** feli qədim mənbələrdə də qeyd olunmuşdur. «Qədim türk lüğəti»ndə bu fel «qarışmaq, qatışmaq, yerləşmək», «ürəyinə düşmək» mənalarında işlənmişdir: *Qoşa qılıç qınqa sığmas; Bu söz köñülkə siydi* (JTC, 502). V.V.Radlov öz lüğətində *siş//si-* felini «qarışmaq, qatışmaq, hövsələsiz olmaq» mənalarında qeyd etmişdir (OCTH, IV, 616). Orta əsr türk (osmanlı) dilinə aid lüğətlərdə *sığmaq* feli bu mənalarda işlənmişdir: 1) «*yeri olmaq*»: *İş bunun gibi halet içinde benim ile senün aranda Cəbrail sığmaz* «Bu vəziyyətdə olan işin içində mənimlə sənün aranda Cəbrayıl yeri yoxdur»; 2) «*uymaq, uyğun olmaq*»: *Hey herif, bu meyhanedir, bunda şahlıq və şahzadəlik sığmaz* (Tar. Söz., V, 3410). Müasir türk dilində isə bu fel «qarışmaq, qatışmaq» (TPC, 778), «bir yerdə yerləşmək», «uyğun olmaq» mənalarında işlənir: *Bir tavla zarı kadar küçücük eve, Bir qadın iki çocuk nasıl sığar?* (B.R.Eyüboğlu); *Kin başka, aşk başkadır, kızım! Muhabbetə cinayət sığmaz* (O.Seyfettin). Müasir türkmən dilində *sıqmaq* feli «yerləşmək»

mənasında işlənir. *Kitaplar şkafa sıqmayar* (Туркм.РС, 602). Qaqauz dilində *sıqmaa/sıqmaq* feli «yerləşmək» mənasında işlənir (ГРМС, 450). Müasir Azərbaycan dilində *sıqmaq* feli «yerləşmək, sığa bilmək, girə bilmək» mənalarda işlənir: *Nəriman Ulfətın qucağına sıqmurdu* (M. Cəlal).

Sıqmaq felinin Nəsiminin dilində işlənmiş mənası oğuz dillərinin dördündə də mühafizə olunub. İlk mənə variantlarından ikisi – *qatışmaq* və *qarışmaq* mənalı türkmen, qaqauz və Azərbaycan dillərində itmişdir. Bu mənalər yalnız müasir türk dilində mühafizə olunmuşdur. Eyni zamanda, digər qədim mənalər («ürəyinə düşmək», «hövsələsiz olmaq») isə bütün oğuz qrupu türk dillərində işləklilikdən qalmışdır.

Uymaq. Nəsiminin dilində bu fel aşağıdakı mənalarda işlənir: 1) «təbə olmaq, aludə olmaq»: *Dutma şeytani-rəcimün qövlini, rəhmanə uy, Kim, uyan şeytana cindür, təbə i-rəhman dəgül*; 2) «vələh olmaq»: *Uymadı arif sözüne vaizün* (NDL, 110). *Uymaq* feli «Qədim türk lüğəti»ndə «yığmaq, doldurmaq» mənalarda qeyd edilmişdir: *Ol unuy ujdı* «O, unu yığıdı» (DTC, 607). Orta əsr türk (osmanlı) yazılı abidələrində *uymak* feli «çatmaq», «sataşmaq» mənalarda işlənmişdir: *İtin ahsayası gelicek kervana uyar* «İtin axsağı gələcək karvana çatar» (Tar. Söz., VI, 4042). Müasir türk dilində isə *uymak* sözü «uyğun gəlmək, yaraşmaq», «eşit-mək», «uyğunlaşmaq» mənalarda işlənir: *Oğrencilerin okul disiplinine uyması gerektir* (TPC, 884); *Beline kadar uzanan saçları vücudunun hareketlerine uyarak sallanıyordu* (Sabahattin Ali). *Uymak* feli müasir türkmen dilində «boyun əymək, təbə olmaq, inanmaq» mənasında işlənir: *Məmmətveli xoja xemişə Xalnazara uyöp qəlyan bolsa, Xalnazar xəzir ona uydı* (Б.Кербабаев). Müasir qaqauz dilində *uymaa* feli «uyğun gəlmək», «başa tutmaq, alınmaq», «razılaşmaq» mənalarda işlənir: *uyajyak benim işim* (ГРМС, 485). *Uymaq* feli müasir Azərbaycan dilində «qapılmaq» mənasında işlənir: *Qılınc Qurban fikir aləminə uyaraq, həmin gecə baş vermiş dəhşətli hadisələri xatırlayırdı* (İ. Hüseynov). Eyni zamanda danışıda bu felin «təbə olmaq, qoşulmaq»; «yatmaq» mənalı da işlənir: *Narkomanlara uyaraq həyatını məhv etmək*.

Beləliklə, müqayisələr göstərir ki, *uymaq* felinin Nəsiminin dilində işlənmiş mənalardan ikisi («inanmaq, təbə olmaq») müasir türk və qaqauz dillərində itmə də, türkmen və Azərbaycan dillərində mühafizə olunmuşdur. Bu felin ilkin mənalı isə («yığmaq, doldurmaq») oğuz dillərinin dördündə də itmiş və bu dillərdə yeni mənalər qazanmışdır. Müşahidələr göstərir ki, *uymaq* felinin «uyğun gəlmək» mənası oğuz dillərində eyni olsa da, həmin dillərə məxsus yeni mənalər da yaranmışdır. Məsələn, orta əsr türk (osmanlı) dilində «çatmaq, sataşmaq» mənası müasir dövrə gəldikcə tədricən aradan çıxmış, yeni mənə («eşitmək») yaranmışdır. Türkmen dilində «boyun əymək», «inanmaq» mənalı, qaqauz dilində isə «alınmaq», «razılaşmaq» mənalı tamamilə fərqli mənalardır. *Uymaq* felinin ilk orta əsrlərdən başlayaraq qədim mənalardan tamamilə fərqli mənalər bildirməsi, əslində oğuz qrupu türk dillərinin həmin dövrlərdə (XIV əsr) özünəməxsus xüsusiyyətlərlə inkişaf etdiyini göstərir.

Ürkmək. Nəsiminin dilində bu fel «qəfildən qorxub sıçramaq», «çəkinmək» mənalardadır: *Fəqih adəmdən ürkər, səcdə qılmaz, Bu divin*

xilqəti əmmarə bənzər (NDL, 97). *Ürk-* feli türk dillərində *ürk/ürk/hürk //xürk/örk/ürük/yürük/ürkü //ürki* variantlarında işlənir. Bu fel *ür-* «qorxmaq, diksinmək» mənasını bildirən morfemə *-k* elementinin birləşməsi yolu ilə əmələ gəlmişdir (*ür+k →ürk-*). E. Sevortyan bu elementin sonradan birləşdiyini qeyd etmişdir (ЭТЯ, I, 635). Azərbaycan dilində işlənən *hürk* variantında *h-* elementi sonrakı inkişaf dövrlərinə aiddir. Özü də bu forma yalnız və yalnız Azərbaycan dilində işlənir. *H-* elementinin sonrakı dövrlərə aid olması qədim yazılı abidələrdə, eləcə də lüğətlərdə bu felin *ürk-* variantında işlənməsi ilə izah edilə bilər. Məsələn, Orxon-Yenisey mətnlərində *ürk-* variantında «qorxmaq» mənasında işlənməmişdir: *Ebi on gün önrə ürküp barmış* «Evi on gün övvəl qorxub tərək etmişdir» (56, 147). «Qədim türk lüğəti»ndə *ürk-* feli «qorxmaq, ürkmək, həyəcanlanmaq» mənalını bildirmişdir (DTC, 626).

V. V. Radlov isə öz lüğətində *hyryk-* formasında «uzaqlaşmaq, rədd olmaq» mənalarda qeyd etmişdir (ОСТН, II, 1811). Cəfəroğlunun lüğətində isə *ürk-* feli «qorxmaq, ürkmək» mənalarda verilir (EUTS, 273). Orta əsr türk (osmanlı) dilinə aid lüğətlərdə felin *ürkmək* forması qeydə alınmamışdır. Lakin «birdən-birə qorxmaq» mənasını bildirən *ürke düşmək* ifadəsi qeyd edilmişdir: *Yüzünə bakan kişi ürke düşer* (Tar. Söz., VI, 4078). Bu fel orta əsr türk ədəbi dilində omonimləşmə prosesini keçirmişdir. Belə ki, həmin dövrə aid lüğətlərdə *ürkü* sözü «qorxu, həyəcan», «bəla, müsibət» mənalını bildirmişdir: *Ol ile ürkü düştü ol çeriden, Ki korkmuşlardı anlar ileriden* (Tar. Söz., VI, 4078). Sözü bu cür omonimik xüsusiyyəti müasir türk dilində də müşahidə olunur. Eyni zamanda *ürkmək* feli müasir türk dilində aşağıdakı mənalarda işlənir: «bir şeydən qorxub sıçramaq», *Gölgəsindən ürkmüş bir Arap atı gibi şahlandı* (Ö. Seyfəttin); «qorxu duymaq, qorxmaq»: *Ben de herkes kadar yalnızlıktan ürkerim, fakat evlenmek insanı bundan kurtarıyor mu?* (P. Safa); «bar verməmək»: *Şeftaliler bu yıl ürkmüş* (TS, II, 1536). *Ürkmək* feli müasir türkmen dilində «qorxmaq», «diksinib qaçmaq» (heyvan haq.) mənalarda işlənir: *Qöle ürküp bükürdini irdi* «Buzov diksinib qaçaraq ipi qırdı» (A. Говишудов). Müasir qaqauz dilində də *yrkmaa* feli «qorxmaq, diksinmək, çəkinmək» mənalarda işlənir (ГРМС, 490). Müasir Azərbaycan dilində bu fel *hürkmək* variantında «səsdən qorxub çəkinmək, ürkmək, qorxmaq» mənalarda işlənir: *Sərçələr maşın səmindən hürküb uçdu* (ADIL, IV, 407).

Yuxarıdakı müqayisələr göstərir ki, *ürkmək* felinin Nəsiminin dilində işlənməsi mənalı oğuz dillərinin dördündə də mühafizə olunmuşdur. İlk mənə variantlarından ikisi («uzaqlaşmaq, rədd olmaq») isə oğuz dillərində itmişdir. Oğuz qrupu türk dilləri içərisində yalnız müasir türk dilində bu felin yeni «bar verməmək» mənası da yaranmışdır.

6. Köhnəlməş fellər. Dillərdə köhnəlmə prosesi daha çox əşyanın adını bildirən sözlərdə müşahidə edilir. Bunun da səbəbi aydındır. Çünki cəmiyyət inkişaf etdikcə yeni yaranan predmetlər yeni adları ilə birlikdə köhnə predmetləri və onların köhnə adlarını əvəz edir. Lakin sözlərin köhnəlməsi təkcə əşya adları sferasında deyil, eyni zamanda əşyanın hərəkətini bildirən sözlər çərçivəsində də müşahidə olunur. Umumiyyətlə, türk dillərindəki köhnəlməş sözlər içərisində fellər ən az köhnəlmə pro-

sesi keçirmiş nitq hissəsidir. Fellərdə köhnəlmə prosesi daha çox sözlərin fonetik tərkibində müşahidə olunur. Bu cür vəziyyət Nəsiminin dilində işlənmiş, müasir dilimiz üçün köhnəlmiş fellərdə də görünür. Belə ki, şairin dilində işlənmiş köhnəlmiş fellərin əksəriyyəti fonetik cəhətdən dəyişikliyə məruz qalmışdır. Eyni zamanda Nəsiminin dilində mənə və forma cəhətdən köhnəlmiş, dilimizdən tamamilə çıxmış fellər də işlənmişdir.

Statistik hesablama nəticəsində şairin dilində işlənmiş və müasir dilə nəzərən tamamilə köhnəlib, işləkliyini itirmiş fellərin sayının 35 olduğunu müəyyənləşdirmişik. Bu fellərin bir qismi öz izlərini dialekt və şivələrimizdə qoruyub saxlamışdır. Oğuz qrupu türk dillərində bu fellərdən hansının leksik-semantik inkişaf prosesini keçirdiyini, eləcə də Azərbaycan dili üçün köhnəlmiş bu fellərin digər müasir oğuz dillərindəki vəziyyətini aydınlaşdırmaq üçün Nəsiminin dilində işlənmiş həmin fellərin bəzilərinin oğuz qrupu türk dilləri materialları əsasında müqayisəli təhlilini verməyi zəruri sayırıq.

Ağmaq. Nəsiminin dilində bu fel «yuxarı çıxmaq, qalxmaq, yüksəlmək» mənalarında işlənmişdir: *Lövhi-ıxlas eylədünsə könlünü, ey müttəqi, Kürsiyi-rəhmanə ağdun, gögdə ərşəlləhi gör* (NDL,44). Bu fel türk dillərində *ak-//ağ-* variantlarında işlənir. Eyni zamanda *aq-* variantı da mövcud olub. *Ak-* morfeminin *aq-* variantı asemantikləşməyə doğru inkişaf xəttini keçib başa vurmuşdur. V.V.Radlov *ak-* variantının uyğur dilində «qalxmaq, dırmaşmaq», «artmaq, çoxalmaq, böyümək, güclənmək, genişlənmək» mənalarında işləndiyini göstərir (OCTH, I, 142). *Ağ-* sözünün də «qalxmaq, ucalmaq, yüksəlmək, böyüklük» mənaları *ağa* sözündə asemantikləşmişdir. Amasiya şivəsində ataya və böyük qardaşa hörmət mənasında *ağa* deyə müraciət edirlər (35,49). *Ağa* sözü qədim mənbələrdə də «böyük qardaş» mənasında işlənmişdir: *Mən titsu ağam arcug bila ajtsip* «Mən, Titsu, böyük qardaşım Arçukla razılaşdım» (DTC,48).

Ağ- sözünün «qalxmaq, ucalmaq, yüksəlmək, böyümək» mənaları ilə çox yaxın olan bir mənə da yazılı abidələrimizdə işlənir. «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunda *ağ* morfeminin allomorfu *ağ* sözü «hündür» mənasını bildirir: *Ağ meydanın ortasında baxdıturdı; Bayandar xanın ağ meydanında bu oğlan cəng etmişdür* (KDQ,36). «Qədim türk lüğəti»ndə *ay-* felin «qalxmaq, ucalmaq», «dəyişmək, solmaq, saralma» mənaları qeyd edilmişdir: *Küvəzlik bilə kökkə aymas kişi* «İnsan lovgalığı ilə ucala bilməz»; *Ölüm körüp jüzi aydı* «Ölümü yaxından görüb, üzü dəyişdi» (DTC,16). Orta əsr türk (osmanlı) dilli mənbələrdə *ağmaq* feli aşağıdakı mənalarda işlənmişdir: «çixmaq, yüksəlmək»: *Kaynadı köpükləndi, buğu ağdı* (Tar.Söz., I,50); *Hattın nazar-ı aşka elbette girandır, Kıldan aqar ey şuh terazu-yi mahabbet* (Nedim, XVIII, Tar.Söz., I,52). Müasir türk dilində də *ağmaq* feli, təxminən, həmin mənalarda işlənir: 1) «aşağıya enmək, əyilmək, meyl etmək»: *Hiç konuşmadan güneş batıya ağıncaya dek çalıştılar* (R.N.Güntekin); 2) «yüksəlmək, yuxarı çıxmaq»: *Gönülsüz namaz göklərə ağmaz* (Atalar sözü). Göründüyü kimi, *ağmaq* feli türk dilində «aşağı enmək» mənasını XIV-XV əsrlərdə qazanmışdır.

Bu fel müasir türkmən dilində *aqmaq* formasında bu mənalarda işlənir: 1) «keçmək»: *Ol xarmana baranda, qije yarımından aqındı* (M.İbra-

himov); 2) «düşmək, enmək»: *Şol vaqtda etip qelen atlılar atdan aqdılar*. (B.Kerbabaev). Bundan başqa, müasir türkmən dilində bu felin «yixılmaq, aşmaq» mənaları da mövcuddur. Müasir Azərbaycan və qaqauz dillərində bu fel işləkliyini itirmişdir. Lakin Azərbaycan dilinin Füzuli şivəsində «çixmaq», «qalxmaq» mənasında işlənməkdədir: *Qoyun dağa ağdı* (ADDL,21).

Beləliklə, müqayisə nəticəsində Nəsiminin dilində işlənmiş *ağmaq* felinin yalnız türk və türkmən dillərində qorunduğunun şahidi oluruq. Bu fel qaqauz dilində tamamilə itmiş, Azərbaycan dilinin isə bəzi dialektlərində mühafizə olunmuşdur. İlk mənəsi «qalxmaq, ucalmaq, yüksəlmək» olan *ağmaq* feli, təxminən, XIV-XV əsrlərdə yeni mənalar («düşmək, aşağı enmək») qazanmış, bu mənaları türk və türkmən dillərində mühafizə olunmuş, müasir türkmən dilində digər oğuz dillərindən fərqli mənalar da («yixılmaq, aşmaq») qazanmışdır.

Aritmaq. Nəsiminin dilində bu fel «təmizləmək» mənəsindədir: *Kim arıtmaq içini bi gış dəgül* (NDL,38). Eyni zamanda şairin dilində «təmizlənmək, şilkinmək» mənasını bildiren qayıdış növ formalı *arınmaq* feli də işlənmişdir: *Qoy keç dünyanın varın, bu murdardan yuyun, arın, Nagah bir gün əcəl yeli urur ömrün çıraqına* (NDL,38). *Aritmaq* felinin kökü olan *ari-* hissəsi tarixən omonim mənalar bildirmişdir. Sonrakı inkişaf prosesində bu kökün omonim xüsusiyyəti itmiş, «Qədim türk lüğəti»ndə *ari-* sözü «təmizlənmək» mənəsində qeydə alınmışdır: *Bu er ölməkincə arımas kırı* (DTC,51). Eyni zamanda Nəsiminin dilində *arı* sözü «pak, təmiz, saf» mənalarında işlənmişdir: *Arı göftar, ey sənəm, gərçəklərni nitgindədür, Hər dili əgridə yodur arı göftar, istəm* (NDL,38). Qədim mənbələrdə *arılmaq* forması qeyd olunmuşdur: *Aritmaq tilədi bu köqli tüzi* (DTC,53). Bu müqayisələri yekunlaşdırıb belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, *arıtmaq* felinin kökü *ar-* hissəsidir. Q.Bağirov da eyni fikirdədir (6,s.55). Sonrakı mərhələdə *-i* və *-t* ünsürlərinin kökə qoşulması *arit-* formasını yaratmışdır: *ar+i+t→arıt*.

Orta əsr türk (osmanlı) dilinə aid yazılı abidələrdə *arıtmaq* feli aşağıdakı mənalarda işlənmişdir: 1) «təmizləmək»: *Yer yüzün buların mekri şirki və küfrü çirkindən arıtıdılar* (Tar.Söz., I,211); «bağışlanmaq, bəraət almaq, haqq qazandırmaq»: *Tahkik kurtuldu, her kim anı arıttı* (Tar.Söz., I,214). Müasir türk dilində «təmizləmək, qatışıqsız bir vəziyyətə getirmək» mənalarını bildiren *arıtmaq*, «təmizlənmək» mənəsində isə *arınmaq* variantları işlənir: *Ramazanın bu alışkanlıklardan bir çirpida arınması düşünülebilir mi?* (N.Cumalı). Orta əsr türkmən dilli lüğətlərdə *arıtmaq* sözü qeyd edilməyib. Lakin «təmiz, pak» mənalarını bildiren *arı* sözü işlənmişdir: *Qurban olam aydan arı yüzüne* (71,18). Müasir türkmən dilində *art-* formasında «təmizləmək» mənəsində işlənir: *qarı artmaq* (TPMC,52). Maraqlıdır ki, *artmaq* feli türkmən dilinin dialektlərində «süpürmək» mənəsində işlənir: *Ma:ma,daşarı:ni ö:zün ardiver* «Ana, bayır hissəni özün süpür» (70,25). Qaqauz dilində *arıtmaq/arılmaq* feli «yorulmaq, gücdən düşmək» mənalarında işlənir (TPMC,55). Bu dildə qədim mənə itmişdir. Müasir Azərbaycan dilində *arıtmaq* feli köhnəlmişdir. *Arı* sözünün «təmiz» mənəsi dilimizin Ağdam, Qazax, Tovuz, Şamaxor, Şahbuz, Füzuli şivələrində mühafizə olunmuşdur. «Təmizlə-

mək» mənasını bildiren **arılmaq** feli isə Zəngilan şivəsində işlənir: *Ay qız, o düyünü arılayarsan*. Eyni zamanda *arı* sözü «təmiz» mənasını *aydan arı, sudan duru* ifadəsinin tərkibində qorunmuşdur.

Beləliklə, Nəsiminin dilində işlənmiş **arılmaq** sözü mənalarını və formasını müasir türk və türkmən dillərində, Azərbaycan dilinin dialektlərində mühafizə etmişdir. Qaqauz dilində isə sözün forması qalmış, lakin tamamilə fərqli mənalar (**yorulmaq**) yaranmışdır. Eyni zamanda orta əsr türk (osmanlı) dilində bu fel başqa bir mənada (**bəraət almaq**) da işlənmişdir. Bu hələ orta əsrlərdən (XIV əsr) oğuz dillərinin fərdi xüsusiyyətlərlə inkişaf etdiyini göstərir.

Aymaq. Nəsiminin dilində bu fel «söyləmək, demək» mənalarında işlənmişdir: *Bana aydur, ey Nəsimi, səbr qıl, etmə fəğan, Şimdi fəğan etməsəm yarın fəğani neylərəm* (NDL, 55). Qədim mənbələrdə **ay-** feli omonim olmuşdur. Həmin fel aşağıdakı mənaları bildirmişdir: 1) «**danışmaq, söyləmək**»: *Bularda talusın əjajın saça* «Mən sənə bunların ən yaxşısını danışaram»; 2) «**adlandırmaq**»: *Təzikilər əjur anı afraşijab* «İranlılar onu Əfrasiyab adlandırırlar»; 3) «**əmr etmək**»; «**idarə etmək**»: *Ayrıla bularıy negü ajsə qıl* «Onları oxu və nə əmr edirlərsə, yerinə yer-tir» (DTC, 25).

Aymaq feli türk dillərində *ayt/eyt* variantlarında işlənir. Bu felin semantikasi ilə bağlı N.K. Dmitriyev maraqlı fikir irəli sürür. O, göstərir ki, *ayt-* feli yalnız adi danışığı bildirmir, həm də insan nitqinin yüksək səslənməsini ifadə edir. Buradan aydın olur ki, *ayt-* feli «sözü ucadan demək», «ucadan danışmaq», hətta «mahni oxumaq» mənalarını bildirir (81, 571). Maraqlıdır ki, sonuncu mənası türk dilinin dialektlərində mühafizə olunub (DS, I, 421). *Ayt-* feli «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunda da «mahni oxumaq»; «demək» mənalarında işlənmişdir: *Qız aydır: Ayıtma ozan!* (KDQ, 59).

Orta əsr türk (osmanlı) dili mənbələrində «söyləmək»; «demək»; «anlatmaq» mənalarını bildiren **aytmak/eytmek** sözləri işlənmişdir: *Eyle kim gördüyü ayıttı düşün, Eyittiler nımek gerek bunun işin* (Tar. Sözl., I, 323). Müasir türk dili lüğətlərində «demək» mənasında köhnəlmiş söz kimi **eytmek** feli qeyd edilmişdir: *Kul Mustafa eydür çostum, Aşkın deryasına düştüm* (Kul Mustafa). Türk dilinin dialektlərində **aytmak** feli «söyləmək» mənasında işlənəkdədir (DS, I, 421). Orta əsr türkmən dilli mənbələrdə **ayt** feli «danış» mənasında verilmişdir: *Men anar söz ayıttım* «Mən ona söz dedim» (96, 58). Müasir türkmən dilində **aytmak** feli geniş mənə variantları ilə fəal şəkildə işlənir: «danışmaq»; «xəbər vermək»: *Dostun aybını yüzünə ayt*; «nağıl etmək»; «mahni oxumaq, ifa etmək»; «adlandırmaq»: *Muna nəmə diyip aydılar?* (Turkm. RS, 35). Qaqauz dilində **ayıtmaq** feli öz işləkliyini itirmişdir. Eyni vəziyyət Azərbaycanda dilində də müşahidə olunur. Lakin **aymaq** feli Azərbaycan dilinin Füzuli və İmişli şivələrində, eləcə də şərqi qrupu dialekt və şivələrində «demək, söyləmək» mənalarında mühafizə olunmuşdur: *O mə söz aydı* (Füzuli, ADDL, 26). R. Rüstəmov qeyd edir ki, **aymaq** feli şərqi qrupu dialekt və şivələrimizdə eyni zamanda «bəsləmək», «yoluxmaq», «xəbər tutmaq» mənalarında da işlənir (57, 26).

Göründüyü kimi, **aymaq** feli Nəsiminin dilində ifadə etdiyi mənə-

ları ilə yalnız müasir türkmən dilində mühafizə olunmuşdur. Həmin mənalar türk və Azərbaycan dillərinin dialekt və şivələrində qorunmuşdur. Müasir qaqauz dilində isə bu fel tamamilə köhnələrək, işləklidən qalmışdır. Eyni zamanda **ay-** felinin ilkin mənalarından biri («əmr etmək») oğuz dillərində itmiş, «adlandırmaq» mənası isə müasir türkmən dilində qalmışdır. Bu felin ilkin mənadan fərqli «mahni oxumaq» mənası müasir türkmən dilində və türk dilinin bəzi dialektlərində müşahidə olunur.

Bandurmaq. Nəsiminin dilində «islatmaq, batırmaq, bulaşdırmaq» mənalarında işlənmişdir: *Qanuma gəl bandur əlün, ey nigar, gör, Kim, necə simin əlün nigar ilə xoşdur* (NDL, 127). Şairin dilində eyni mənada **bandırmaq** variantı da işlənmişdir: *Aşıqlarınun qanına bandırmış əlin dust, Şol qanə girən daim anun simin əlidür* (NDL, 144). Bu sözə qədim türk dilinə aid mənbələrdə rast gəlinməmişdir. **Bandur-** felinin kökünü **ba-** şəklində bərpa etmək mümkündür. Bu sinkretik kökə qoşulan **-n, -t** elementləri ilə müasir Azərbaycan dilində **batmaq** feli yaranmışdır. Sinkretik **ba-** kökünə əvvəlcə **-n** elementi birləşmiş «batmaq» mənasını bildiren **ban-** feli yaranmış (**ba+n→ban**), sonrakı mərhələdə isə **-n** elementi **-t** ilə əvəzlənmiş və nəticədə **bat-** feli əmələ gəlmişdir. Müasir türk dilində işlənən və «bulaşdırmaq» mənasını bildiren **banmaq** feli də bunu sübut edir. **Bandur-** felinin ikinci hissəsi olan **-dur** şəkilçisi ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Belə ki, V. Aslanov qeyd edir ki, bu sözün tərkibindəki **-dur** hissəciyi icbar növ şəkilçisidir (75, 72).

Orta əsr türk (osmanlı) dilinə aid yazılı abidələrdə **bandurmak//bandırmaq** feli («batırmaq, bulaşdırmaq» mənalarında işlənmişdir: *Ağlamaktan bu libasım kanlara bandırmışam* (Tar. Sözl., I, 398). Müasir türk dilində isə **bandırmaq** feli «batırmaq»; «üzüm salxımlarını və ya inciri tez quruması və rənginin parlaq sarı olması üçün küllü və ılıq suya salıb çıxarmaq» mənalarında işlənir (TS, I, 140). Orta əsr və müasir türkmən dilinə aid yazılı mənbələrdə bu felə rast gəlinmir. Maraqlıdır ki, **bandırmaq** felinin müasir forması olan **batmaq** sözü türkmən dilinin dialektlərində «palçıq» mənasında işlənir (70, 33). Müasir qaqauz dilində **bandırmaq** feli «batmaq», «mayeyə batırmaq» mənalarında işlənir (TPMC, 72). Felin bu forması Azərbaycan dilində, eləcə də onun dialektlərində işlənir. Bu vəziyyət türkmən dilində də müşahidə olunur. Görünür, **bandırmaq** felinin **batmaq, batırmaq** sözləri ilə əvəzlənməsi bu dillərdə həmin felin işlənməsini dayandırmışdır.

Müqayisələr göstərir ki, Nəsiminin dilində işlənmiş **bandırmaq** feli forma və mənasını türk və qaqauz dillərində saxlamış, Azərbaycan və türkmən dillərində isə itirmişdir.

Cizginmək. Nəsiminin dilində o, «dönmək, dolanmaq, dövr etmək» mənalarında işlənmişdir: *Afitabun tə'atindən mahi-taban cizginür, Vələhü heyran olupdur çərxi-gərdan, cizginür* (NDL, 186). Bu fel qədim türk dilinə aid mənbələrdə qeyd edilməyib. Bizə belə gəlir ki, «dönmək» mənasını bildiren **cizginmək** feli müasir dilimizdə işlənən **çönmək** felinə transformasiya olunmuşdur. Orta əsr türk (osmanlı) dilinə aid yazılı abidələrdə **cizginmək // çığzinmək** feli «dönmək, dolanmaq» mənalarında işlənmişdir: *Dört tarafın cezgindi bir haber alacak kişi bulmadı* (Tar. Sözl.,

II,913).Həmin dövr türk(osmanlı) dilinə aid yazılı nümunələrdən məlum olur ki, bu söz yalnız «dolaşmaq» mənasında işlənmişdir. «Dönmək» mənası yoxdur. Müasir türk dilində işlənməyən bu fel həmin dilin dialektlərində *çizgenmek* formasında «bir şeyin dövrəsinə fırlanmaq» mənasında işlənməkdədir(DS,III,1252).Orta əsr və müasir türkmən dilli yazılı mənbələrdə bu fel işlənmir.Hətta türkmən dilinin dialektlərində də bu sözə rast gəlmədik.Müasir qaqaz dilində bu fel *jinqilmää* formasında qalmış.«dönmək»,«dolaşmaq,yıxılmaq,mayallaq aşmaq» mənalarını bildirir(QRMS,186).Müasir Azərbaycan dili və onun dialektlərində *çizginmək* feli öz işləkliyini itirmişdir.

Beləliklə, Nəsiminin dilində işlənmiş *çizginmək* sözü öz forma və mənasını qismən qaqaz dilində və türk dilinin dialektlərində mühafizə etmişdir.Türkmən və Azərbaycan dilləri üçünse bu söz köhnəlmiş sayılır.

Dəgürmək. Nəsiminin dilində bu fel «çatdırmaq» mənasındadır: *Müştəqə nədir çarə, bana bildür anı kim, Gər fürsət ola yara dəgürmək bu pəyamı*(NDL,245). Həm *dəgürmək*, həm də *dəymək* fellərinin «çatdırmaq», «toxunmaq» mənalarını bildirməsi bu sözlərin eyni kök-yuvadan törədiyini göstərir.V.V.Radlov *də//de//tı-* morfemlərini ilkin kök kimi qəbul edərək yazır ki, *tı-* ilkin kökü teleut, altay, barabin, qırqız, tobol,kazan tatarlarının dilində «yaxınlaşmaq» mənasını bildirir(OCTH, III,1343).Orta əsr türk(osmanlı) dilli yazılı mənbələrdə *değürmek//değürmek* feli bu mənalarda işlənmişdir:1)«yetidirmək,çatdırmaq»: *Eğer andan şol melike değürdükleri sözlere melik bir fikir kalsadı...* 2)«toxundurmaq»: *Evladı olmayan hatunlar anı ekledeler dahi dişlerine değürmeden yudalar* (Tar.Söz.,II,1042-1043).Müasir türk dilində də *değürmek* feli «bildirmək, çatdırmaq»; «toxundurmaq» mənalarında işlənmir(TS,I,345).*Değürmek* feli müasir türkmən dilində «yaxınlaşmaq, toxunmaq,çatmaq» mənalarında işlənir:*Stolu divara deqrip qoymaq* (TJC,242).Azərbaycan və qaqaz dillərində bu fel işləkliyini tamamilə itirmişdir.

Göründüyü kimi, Nəsiminin dilində işlənmiş *dəgürmək* feli öz forma və mənasını müasir türk və türkmən dillərində saxlamış,müasir qaqaz və Azərbaycan dillərində isə formasını dəyişərək başqa sözlə əvəz olunmuşdur.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

- 1.Axundov A.A. Nəsimi və XIV əsr Azərbaycan ədəbi dili, *Azərbaycan*,1971,№4,s.191-197.
- 2.Araslı H. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli,Bakı,1958
- 3.Aslanov V.I. Nəsiminin dili haqqında bəzi qeydlər,*İmadəddin Nəsimi (məqalələr məcmuəsi)*, Bakı, Elm,1973,s.66-183.
- 4.Aslanov V.I. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər,I cild, Bakı, 2002,
5. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, Bakı,1991
- 6.Bağirov Q. Azərbaycan dilində fellərin leksik-semantik inkişafı, Bakı,1971
- 7.Budaqova Z., Hacıyev T. Azərbaycan dili, Bakı,1992
- 8.Cahangirov M. Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü,I h., Bakı,1978
- 9.Cahangirov M. Milli təşəkkül mərhələsində Azərbaycan ədəbi dilinin aparıcı üslubları,II h., Bakı,1989
- 10.Cavadova M. Şah İsmayıl Xətəmin leksikası,Bakı,1977
- 11.Cəfərov N. Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi tarixi,Bakı, 1995
- 12.Cəfərov N. Azərbaycanşünaslığa giriş, Bakı, 2001
- 13.Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili(leksika),Bakı,1970

- 14.Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili,II hissə,Bakı,1982
- 15.Cəmsidov Ş.A.Nəsimi şerlərində «Dədə Qorqud» ifadələri, *İmadəddin Nəsimi (məqalələr məcmuəsi)*,Bakı,1973
- 16.Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dili tarixində Nəsiminin mövqeyi, *İmadəddin Nəsimi (məqalələr məcmuəsi)*, Bakı,1973
- 17.Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dili tarixi,II h.,Bakı, 1979
- 18.Ellazov F. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında arxaik sözlər, *Dil məsələlərinə dair tematik toplusu*,Bakı,1988, №1,s.123-124.
- 19.Əfəndiyeva X. Azərbaycan və türk ədəbi dillərində kök və düzəltmə fellərin semantik differensiallaşması,*Nam.dis.*,Bakı, 1997
- 20.Əhmədov B. Leksika məsələləri, Bakı,1990
- 21.Əlibəyözadə E.M.Nəsimini yetirən ədəbi dil zəmini,*Elm və həyat*,1969,№12, s.12-13.
- 22.Əlizadə S. Nəsiminin dilində söz birləşmələri, *ADU-nun elmi əsərləri, Dil və Ədəbiyyat seriyası*,1971,№1,s.10-17.
- 23.Əlizadə S. İmadəddin Nəsimi, *Klassik Azərbaycan şairləri söz haqqında (XI-XVIII əsrlər)*, Bakı,1977, s.59-72.
- 24.Əsgərov N. Laçın orntonimi areal türk onomastikasında, *Dil məsələlərinə dair tematik toplusu*,Bakı,1997,№1,s.67-68.
- 25.Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası, Bakı, 1999
- 26.Feyzullayeva V.Nəsimi və Füzuli,*İmadəddin Nəsimi (məqalələr məcmuəsi)*, Bakı,1973, s.205-217.
- 27.Hacıyev T.I. Azərbaycan ədəbi dili tarixi,Bakı,1976
- 28.Hacıyev T.I. Azərbaycan dilinin yazayaqədərki izləri haqqında, *Azərbaycan filologiyası məsələləri*, Bakı, 1983, s.24-34.
- 29.Hacıyev T.I. Azərbaycan dilində qeyri-öğüz elementləri,*Türk dillərinin quruluşu və tarixi*, Bakı,1983, s.15-29.
- 30.Hacıyeva M. Müdriklik çeşməsi, Bakı, 1984
- 31.Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası, Bakı,1988
- 32.Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili,Bakı,1973
- 33.Xəlilov B. Azərbaycan dilində təkhecəli fellərin əsasında duran ilkin köklərin fonosemantik inkişafı (müqayisəli-tarixi istiqamətdə),Bakı,1995
- 34.Xəlilov B. Azərbaycan dilində ikihecəli fellərin fonosemantik inkişafı, Bakı,1996
- 35.Xəlilov B. Fellərin ilkin kökləri(müqayisəli-tarixi istiqamətdə), Bakı,1998
- 36.Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili tarixi,Bakı,1995
- 37.İmadəddin Nəsimi.İraq divanı, Bakı,1987
- 38.Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi,I c., Bakı,1978
- 39.Qasımsadə F. Müasir Türkiyə alimləri Nəsimi və hürufilik haqqında,*Azərbaycan*, 1969, №7, s.199-204.
- 40.Quliyev H.K. Müxtəlif sistemli dillərdə felin semantik təsnifatı, Bakı, 2001
- 41.Quliyeva Q. Nəsimi dilinin semantik xüsusiyyətləri, *Elm və həyat*, 1987, №6, s.22-23.
- 42.Quluzadə M. Böyük ideallar şairi, Bakı,1973
- 43.Quluzadə M. Nəsimi yaradıcılığında humanizm və məhəbbət problemi,*İmadəddin Nəsimi (məqalələr məcmuəsi)*, Bakı,1973, s.50-75.
- 44.Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili,Bakı,1985,
- 45.Məhərrəmov B.B. Türk və Azərbaycan dillərində ümumi isimlərin semantik differensiallaşması, *Nam.dis.*, Bakı, 2000
- 46.Məmməd Arif. Müttəfəkkir şair İmadəddin Nəsimi (məqalələr məcmuəsi), Bakı,1973, s.10-26.
- 47.Məmmədi A. Ədəbi dilimizin zənginləşməsində Nəsiminin rolu,*EA Xəbərləri,(Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası)*,1968, №1, s.11-18.
- 48.Məmmədov İ. Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikası,*Dok.dis.* Bakı,1992
- 49.Məmmədov N. Müasir Azərbaycan dilində fellərin leksik sinonimiyi,Bakı,1991
- 50.Məmmədov Y. Azərbaycan dilində sözlərin leksik-semantik inkişafı, Bakı,1987
51. Min beş yüz ilin ögüz şeri, *Antologiya*, I kitab, Bakı,1999
- 52.Mirzəyev H. Azərbaycan dilində fel, Bakı,1986
- 53.Murad Adcı. Qıpçaq çölünün yovşanı, Bakı,1997
- 54.Müasir Azərbaycan dili, I cild, Bakı, Elm, 1978
- 55.Müasir Azərbaycan dili, II cild, Bakı, Elm, 1980
- 56.Rəcəbov Ə. Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri,Bakı,1983
- 57.Rüstəmov R. Ə. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində fel,Bakı, 1965
- 58.Seyidov Y. Nəsimi dilinə dair qeydlər,*ADU-nun elmi əsərləri, Dil və Ədəbiyyat seriyası*,

1973, №4, s. 5-7.

59. Seyidov Y. Nəsiminin əsərləri Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi abidəsi kimi, **İmadəddin Nəsimi (məqalələr məcmuəsi)**, 1973, s. 145-156.
60. Seyidov Y. Nəsiminin dili, Bakı, 1996
61. Vəlibəyli İ. Müasir Azərbaycan dilində felin çoxmənalılığı, **Nam. dis.**, Bakı, 1991
62. Zeynalov F. Oğuz-səlcuq abidələri və Azərbaycan dili, **ADU-nun elmi əsərləri, Dil və Ədəbiyyat seriyası**, 1979, №2, s.3-9.
63. Zeynalov F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası, I hissə, Bakı, 1974
64. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları, Bakı, 1985

Digər türk dillərində

65. Ergin M. Azeri türkçesi, İstanbul, 1981
66. Ergin M. Dede Korkut kitabı, Ankara, 1964
67. Kürkcüoğlu K. E. Seyyit Nesimi Divanından seçmələr, Ankara, 1985
68. Necmettin Hacıeminoğlu. Türk dilində yapı bakımından feller, Ankara, 1991
69. Yaman E. Bir ulu çınarın dalları, Türk dili və lehçeleri, **Türk kültürü dergisi**, sayı 378, Ankara, 1994, s.614-620.
70. Arazkuliyev S., Atanyazov S. Türkmen dilinin gysgaca dialektologik səzlüğü, Aşgabat, 1977.
71. Mərdənov A., Axallı S. Türkmen klassıkyı ədəbiyyatının tekstləri boynca gysgaca səzlük, Aşgabat, 1963
72. Seyit İmadəddin Nesimi, Şygyrлар, Aşgabat, 1972
73. Xыдыров M. H. Türkmen dilinin tarıxyндan материаллар. Aşgabat, 1962

Rus dilində

74. Алекперов А.К. Лексическая семантика простых глаголов в современном азербайджанском языке, Баку, 1983,
75. Асланов В.И. К проблеме реконструкции корневых морфем, **Советская тюркология**, 1971, №2, с.67-75.
76. Асланов В.И. Историческая лексикология азербайджанского языка, Док. дисс., Баку, 1973, с.19-324.
77. Баскаков Н.А. Тюркские языки, М., 1960
78. Боровков А.К. «Бадаи ал-лугат», словарь Тали Имани Гератского к сочинениям Алишера Навои, Москва, 1961
79. Будагов Р. Что такое развитие и совершенствование языка? М., 1977
80. Дегтерева Т.А. Форма проявления семасиологических законов, **Законы семасиологического развития в языке**, М., 1961, с.3-22.
81. Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков, М., 1962
82. Дмитриева Л.В. Названия растений в тюркских и других алтайских языках, **Очерки сравнительной лексикологии алтайских языков**, Л., 1972, с.151-223.
83. Дмитриева Л.В. Из этимологии названий растений в тюркских, монгольских и тунгусо-маньчжурских языках, **Исследования в области этимологии алтайских языков**, Л., 1979, с.135-186.
84. Егоров В.Г. Этимологический словарь чувашского языка, Чебоксары, 1964,
85. Эсенгалиева В. Тюркские глаголы с основами, заимствованными из русского языка, Алма-Ата, 1966, с.5-48.
86. Кажибеков Е.З. Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках, Алма-Ата, 1986
87. Короглы Х.Г. Туркменская литература, Москва, 1972
88. Кулиев Г.К. Семантика глаголов в тюркских языках, Баку, 1998
89. Кулиев Э.С. Фитонимы в азербайджанском языке (опыт историко-типологического анализа), АКД, Баку, 1987
90. Ломтев Т.П. Общее и русское языкознание, М., 1976
91. Мамедов Ю. Имя существительное в Орхоно-Енисейских памятниках (в сравнении с азербайджанским языком), АКД, Баку, 1967
92. Машрабов А.А. Значение терминов родства и их выражение в киргизском и узбекском языках, АКД, Бишкек, 2000
93. Мехтиева С.Г. Насими и диалекты современного азербайджанского языка, **Известия АН Азерб. ССР, Серия литературы, языка и искусства**, 1980, №1, с.87-92.
94. Мехтиева Т.М. Полисемия имен существительных в современном азербайджанском языке, **кан. дисс.** Баку, 1984
95. Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении (западно-кыпчакская

группа), М., 1975

96. Мухамедова З.Б. Исследования по истории туркменского языка XI-XIV вв., Ашхабад, 1973
97. Отаров И.М. Профессиональная лексика карачаево-балкарского языка, Нальчик, 1978
98. Покровский М.М. Избранные работы по языкознанию, М., 1959
99. Рагимбекова Ф. Семантика падежей имен существительных в современном азербайджанском языке, АКД, Баку, 1988.
100. Рассадин В.И. Фонетика и лексика тофаларского языка, Улан-Уде, 1971
101. Самойлович А.Н. Очерки по истории туркменской литературы, в сб. **Туркмения**, т.1, Л., 1929, с.130.
102. Севортян Э.В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке, М., 1962,
103. Тенишев Э.Р. Строй сарыуйгурского языка, М., 1976

İXTİSARLAR

- ADDL – Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, Bakı, 1964.
ADIL – Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, I-IV c., B, 1964, 1980, 1983, 1987.
DLT – Kaşqarı M. Divanı-lüğət-it-türk tercümesi, I-III s. Ankara, I, 1939; II, 1941; III, 1942.
DS – Türkiyede halk ağzından derleme sözlüğü, I-XII c., Ankara, 1963-1982.
DTC – Древнетюркский словарь, Л., 1969.
ЭСТЯ – Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков, т.1-III, М., 1974-1980.
EUTS – Saferoğlu A. Eski uyur türkçesi sözlüğü, İstanbul, 1968.
ЭН – Əsirəddin Əbu Nəyyan Əl-Əndəlusi, Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak, Bakı, 1992.
IML – Battal A. İbnü-Mühenna lüğəti, İstanbul, 1934.
KDO – Kitabı-Dədə Qorqud, Bakı, 1988.
ГРМС – Гагаузско-русско-молдавский словарь, М., 1973.
QTAS – Qədim türk abidələrinin sözlüyü, Bakı, 1992.
ЛБ – Будагов Л. Сравнительный словарь тюркских наречий, т.1-II, СПб., I, 1960; II, 1960.
NDL – Qəhrəmanov C. Nəsimi «Divanı»nin leksikası, Bakı, 1970.
ОСТН – Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий, т.1-IV, СПб., I, 1893; II, 1899; III, 1905; IV, 1911
ПДП – Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности, М., Л., 1951.
Tar. Söz. – Tarama sözlüğü, I-VI c., Ankara, I, 1963; II, 1965; III, 1967; IV, 1967; V, 1971; VI, 1972.
TLC – Туркмен дилинин səzlüğü, Aşgabat, 1962.
Теп – Боровков А.К. Лексика среднеазиатского Тедфисра XII-XIII вв., М., 1963.
TPC – Туренко-русский словарь, М, 1977.
TS – Türkçe sözlük. I-II c. Ankara, 1992.
Туркм.РС – Туркменско-русский словарь, М., 1968.

QƏDİM TÜRK LEKSİKASI VƏ AZƏRBAYCAN DİLİ («Qədim türk lüğəti»nin materialları əsasında)

Türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin formalaşmasında mühüm rol oynamış qədim türk dili tarixi qaynaqlardan olub, daim tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Mövcüd yazılı abidələr üzərində aparılan müşahidələr aydın göstərir ki, müasir türk dillərinin lüğət tərkibi eramızdan daha əvvəlki dövrlərlə bağlıdır. Belə ki, qədim türk yazılı abidələrində zamanına görə ictimai və siyasi həyatın bütün sahələrini əhatə edən leksik vahidlərə rast gəlmək mümkündür. Həmin abidələr xalqımızın, dilimizin, bədii təfəkkürümüzün və mənəviyyatımızın tarixi kökü, qaynağı kimi də çox dəyərlidir.

Qədim sözlər daha çox zəngin folklor ənənəsinə malik olub, adət-ənənələrini və leksikasını mühafizə edən dillərdə özünü göstərir. Bu baxımdan Azərbaycan dili seçilən dillərdəndir. A.Rəhimov qeyd edir ki, «M.Kaşgari «Divan»ında işlədilmiş və Azərbaycan dili ilə bağlılığı olan 5000-dən artıq sözün 250-yə qədəri müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaikləşmişdir, lakin onların da böyük əksəriyyəti Azərbaycan dili dialektlərində qorunmaqdadır... Azərbaycan dili üçün artıq «ölü» olan, yeni nə Azərbaycan ədəbi dilində, nə də dialekt və şivələrdə rast gəlinməyən sözlər cüzi miqdardadır» [21,s.61-62]. Hər halda, əsrlərin yadigarı olan yüzlərlə sözün bu gün Azərbaycan dilində fəaliyyət göstərməsi danılmaz faktdır. Bu baxımdan da ədəbi dil, eləcə də dialekt leksikasının tədqiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. VII—XIII əsrlər qədim türk yazılı abidələri əsasında tərtib olunmuş və təxminən 20000 leksik vahidi əhatə edən «Qədim türk lüğəti» də (DTS) bu mənada diqqəti cəlb edir.

«Qədim türk lüğəti»ndə qeydə alınmış ümumtürk sözləri Azərbaycan dilinin ilkin leksik qatlarına aiddir. Cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı zamanın süzgecindən keçmiş həmin sözlər müxtəlif vəziyyətlərdə dövrümüzdə gəlib çatmışdır. Bu baxımdan da müasir Azərbaycan dilində qədim türk leksikasının tədqiqi olduqca aktualdır.

Qədim türk sözləri müasir Azərbaycan ədəbi dilində

Müasir Azərbaycan ədəbi dili və onun lüğət tərkibi Azərbaycan xalqının təşəkkül və təkamül tarixini özündə əks etdirir. Qaynayıb-qarışdığı dillərin təsir və təzyiqinə məruz qalan, lakin özünü qoruyub saxlamağı bacaran Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində də müəyyən dəyişikliklər əmələ gəlmişdir. Təbii ki, Azərbaycan dili türk mənşəli dil olduğu üçün onun əsas lüğət fondu digər türk sistemli dillərlə ümumilik təşkil edir. Azərbaycan dilinin özünəməxsus sözlərini digər türk sözlərindən ayırmaq, yeni müstəqil şəkil almış qədim türk leksik vahidlərini diferensiasiya etmək çətindir.

Türk dillərinin leksikasını özündə cəmləşdirən, önəmli mənbələrdən biri olan «Qədim türk lüğəti» əsasında türk sözləri və onların tarixiliyi haqqında fikir yürüdə bilirik. Məhz bu mənbədə qeydə alınmış sözlərin əksəriyyəti müasir Azərbaycan ədəbi dilində qorun-

maqdadır. A.Rəhimov bu məsələ ilə bağlı aqqlütinativliyin bəlli mühafizəkarlığının əsas şərtlərdən biri olmasını xüsusi vurğulayır [21,s.63].

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlədilmiş qədim türk sözlərindən bir qismi ilkin forma və mənə xüsusiyyətlərini saxlamışdır.

K.M.Musayev K.Ibrahimova istinadən bildirmişdir ki, qədim türk abidələrində işlədilmiş türk sözlərinin sayı müasir dillə müqayisədə çox azdır. Məs.: 6 quş adı abidələrdə 20, müasir dildə isə 50 sözlə izah olunur [37,s.64]. Sözlərdəki dəyişiklik türk xalqlarının müxtəlif xalqlarla kontaktından irəli gəlir. Bununla yanaşı, «Qədim türk lüğəti»ndə qeydə alınmış kifayət qədər söz müasir ədəbi dilimizdə olduğu kimi öz əksini tapmışdır.

Bu sırada **təkhecalı sözləri** xüsusi qeyd etmək istərdik. Məlumdur ki, kök türk səviyyəsində sözlər səs tərkibinə görə təkhecalı, semantik cəhətdən isə sinkretik olmuşdur. Bu təkhecalı sözlərin bəziləri müasir dildə asemantik kökə çevrilsə də, bəziləri olduğu kimi qalmışdır. Bunlar adlar və fellər adı altında iki hissəyə ayrılır:

1) Adlar: aç [DTS,s.3] – ac; Ay [DTS,s.24] – Ay (planet, ay); and [DTS,s.44] – and; at [DTS,s.65] – at (heyvan); az [DTS,s.71] – az; bay [DTS,s.77] – bağ (ayaqqabıya aid); bay [DTS,s.77] – bağ (bağça); baş [DTS,s.86] – baş (əvvəl; insana, yüksəkliyə aid); bel [DTS,s.93] – bel (insana aid); beş [DTS,s.96] – beş; bir [DTS,s.101] – bir; boş [DTS,s.113] – boş; boz [DTS,s.115] – boz (rəng); bu [DTS,s.119] – bu; buz [DTS,s.130] – buz; çal [DTS,s.137] – çal (saç); day [DTS,s.158] – dağ (yanıq); dik [DTS,s.160] – dik; diz [DTS,s.160] – diz; en [DTS,s.173] – en; ev [DTS,s.189] – ev; iç [DTS,s.201] – iç (daxil); ilk [DTS,s.208] – ilk; iş [DTS,s.214] – iş və s.

2) Fellər: aç [DTS,s.3] – aç; al [DTS,s.32] – al; art [DTS,s.55] – art; as [DTS,s.59] – as; aş [DTS,s.62] – aş; at [DTS,s.65] – at; az [DTS,s.72] – az; bil [DTS,s.98] – bil; boy [DTS,s.109] – boğ; böl [DTS,s.117] – böl; bük [DTS,s.132] – bük; biç [DTS,s.98] – biç və s.

Çoxhecalı sözlər də xüsusi maraq doğurur. Onlar da iki qrupa bölünür: adlar və fellər.

1) Adlar: acliq [DTS,s.6] – acliq; arqa [DTS,s.53] – 1. kürək, dal; 2. dayaq; ayır [DTS,s.18] – ağır; ayız [DTS,s.20] – ağız; ajdiñ [DTS,s.28] – aydın; ayır [DTS,s.28] – ayğır; baliq [DTS,s.80] – balıq; baliqçi [DTS,s.80] – balıqçı; başçi [DTS,s.87] – başçı; orta [DTS,s.371] – orta; bojuduruq [DTS,s.111] – boyunduruq və s.

2) Fellər: ayrıt [DTS,s.22] – ağırt; anla [DTS,s.47] – anla; atlan [DTS,s.67] – atlan; axsa [DTS,s.71] – axsa; bayışla [DTS,s.78] – bağışla; bayla [DTS,s.78] – bağla; boşan [DTS,s.113] – boşan; bükül [DTS,s.132] – bükül; bürün [DTS,s.133] – bürün; eşit [DTS,s.185] – eşit; isin [DTS,s.214] – isin və s.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində **fono-morfoloji dəyişikliyə uğramış qədim sözlər** də az deyil. Belə ki, fonetik hadisələrlə – sait və samit dəyişməsi, səs düşümü, metateza ilə müşahidə olunan sözlərə çox rast gəlinir.

Morfoloji dəyişikliyə məruz qalmış leksik vahidlər də böyük maraq kəsb edir.

İstər tarixən, istərsə də hazırda türk dillərinin lüğət tərkibində düzəltmə sözlər əhəmiyyətli mövqeyə malikdir. Söz yaradıcılığının mühüm faktoru olan şəkilçi morfemlərin böyük qismi müasir Azərbaycan dilində öz funksiyasını və ilkin fonetik tərkibini eynilə qorumuşdur. Lakin bəzi şəkilçi morfemlərin yaratdığı grammatik funksiya müasir dildə sintaktik yolla, bəzilərinə isə morfoloji yolla ifadə edilir. Bu vaxt ya şəkilçinin tərkibində fonetik dəyişiklik baş verir, ya da o, başqa bir şəkilçi ilə əvəz olunur.

-uc > -ici: jirtuç [DTS,s.268] – yırtıcı; **-iq > -aq:** jatiq [DTS, s.248] – yataq; **-uq > -luq:** sonuq [DTS,s.508] – sonluq; **-luq > -liş:** janluq [DTS,s.234] – yanlış; **-ic > -iş:** japiç [DTS,s.234] – yapış; **-ig > -iş:** satış [DTS,s.491] – satış; **-ar > -lan:** alar [DTS,s.34] – allan; **-ş > -l:** ajriş [DTS,s.30] – ayrıl; **-lə > -lən:** eblä [DTS,s.162] – evlən; **-çi > -ban:** baycı [DTS,s.77] – bağban; **-an > -lan:** atan [DTS,s.66] – adlan; **-u > -al:** azu [DTS,s.73] – azal; **-ağ > -ov:** buzay [DTS,s.130] – buzov; **-ig > -id:** keçig [DTS,s.291] – keçid; **-ig > -ti:** isig [DTS,s.213] – isti; **-gə > -ə:** elgä [DTS,s.170] – ələ; **-sıq/-suq > -an:** künbatsıq [DTS,s.327] – günbatan, küntoysuq [DTS,s.327] – gündoğan; **-ğur > -at:** odyur [DTS,s.362] – oyat; **-a > -la:** ota [DTS,s.373] – odla, od vurmaq; **-uğ > -ma:** qoşuy [DTS,s.460] – qoşma (şer); **-ük > -ic:** çekük [DTS,s.143] – çəkiç; **-ut > -at:** uzut [DTS,s.621] – uzat; **-gört > -ləşdir:** birgärt [DTS,s.102] – birləşdir; **-il > -ir:** bitil [DTS,s.104] – bitir; **-çi > -dar:** evçi [DTS,s.189] – evdar; bolma evçi qulı. (Bu gün *evdar* sözü işləməyən ev xanımına aid edilərsə, tarixən *evçi*, ümumiyyətlə, «arvad, həyat yoldaşı» mənasını bildirir); **-caq > -cik:** incaq [DTS,s.219] – incik (qəmli); **-uq > -in:** jayuc [DTS,s.225] – yaxın; **-taqi > -daki:** jayucqaqi [DTS,s.226] – yaxımdaki; **-ğur > -irt:** jat-yur [DTS,s.248] – yatırt; **-üq > -ülü:** örtüq [DTS,s.390] – örtülü (gizli); **aça aj** [DTS,s.3] – açıqlamaq; **aça sözlä** [DTS,s.4] – açıq söylə; **ata** [DTS,s.66] – ad vermək; ad qoymaq; **etçi** [DTS,s.187] – ət kəşən, qəssab; **badya** [DTS,s.77] – badalaq vermək; **aş başçısı** [DTS,s.61] – aşbaz.

Göründüyü kimi, morfoloji dəyişikliyə uğramış sözlərin sayı o qədər də çox deyil. Bu da təbii ki, dilin mühafizəkarlığının nəticəsidir.

Diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri insanla bağlı məfhumları ifadə edən leksemlərin **a, q**, xüsusilə **b** səsi ilə başlamasıdır.

a səsi ilə başlananlar: ana, ata, at («ad»), adaş («dost, yoldaş»), avçi («ovçu»), aya, ayız, alin, aziy («azı diş»), axsaq, avuc («ovuc»), ayaq, aşuq («topuq»).

b səsi ilə başlananlar: baba («ata»), bala (heyvana aid edilir), baldız («arvadın kiçik bacısı»), biliş («tanış»), bayırsuq («bağıracaq»), baltır («baldır»), ban («hönkürtü ilə ağlamaq», bu gün banla), baydaş («bardaş»), bayır («qaraciyər, qarın, ürək»), baqır («bağırmaq»), baqış («baxış»), barış («barışmaq»), baş, başmaq, bedü («böyü», insana aid), beläk («hədiyyə», bu gün: «körpə uşağın qundağı»), besik, bel, beg

(«bəy»), bay («ayaqqabı bağı»), biläk, bilärzük («bilərzik»), bilik, boð («boy»), boğ, boğaz, bojun, bürk («papaq»), but («bud»), bürcäk (birçək), burun, burquy («dəridə qırıq», bu gün: *buruq* «qıvrım») və s.

q səsi ilə başlananlar: qadaş («qardaş»), qadyu («qayğı»), qadış («qayıq-kəmər»), qayın («qayınata»), qamaş (dişə aid), qapaq («göz qapağı»), qara («kütül»), qaraq («göz qarası»), qarı, qarın, qarı («barmaq»), qaş, qijiq («gözde çöp»), qiz, qol, qoldaş («yoldaş»), qoltıq, qonşi, qulaq, qucaq və s.

Anlauda göstərdiyimiz bu səslərdən ibarət sözlər daha qədim tarixə malikdir.

Semantik dəyişikliyə uğrayan leksik vahidlər də xüsusi maraq doğurur. Dilin daha çox dəyişən vahidi söz, onun da daha çox dəyişən tərəfi semantikadır. Qədimdə az söz çox mənə və çox funksiya yerinə yetirirdi. Müasir türk dilləri ilə müqayisədə qədim türk dillərində sinkretizmin geniş yayılması da bu fikri təsdiq edir. Türk sözlərinin sonrakı inkişafı mənə genişlənməsi, mənə daralması, mənə dəyişməsi kimi hallarla nəticələnmişdir. Hər məfhumun öz ifadə vasitəsi dildə ehtiva olunmuşdur.

1) Məna dəyişməsi.

Qədim türkcədə «dost, yoldaş» mənalı **adaş** [DTS,s.9] bu gün heç bir fonetik dəyişikliyə uğramadan «eyni adlı adamlar»a aid edilir.

Alçaq – ciddi, sadə, təvazökar: alp yayıda, alçaq çayda «hünər düşmənlə (rastlaşdıqda), sadəlik mübahisədə (aydın olar)» [DTS, s. 34]. Müasir dildə **alçaq** sözü «pis, xarab», «rəzil, namərd» mənalarda işlədilir: Bazarın bir küncündə tikilmiş dükanın içində qədəkdən, bezdən, şaldan, **alçaq** çitlərdən tökülübür. (M.F.Axundov). Bu cür **alçaq** və rəhimsiz adamlara bir dəqiqə də olsa həyat haramdır. (M.S.Ordubadi) [3, c.1,s.100].

Qədim türk yazılı abidələrində işlənən düzəltmə **anaç** [DTS, s. 43] sözü anaya aid olub əzizləmə bildirir, həm də kiçik qızlara aid olub «ağıllı» mənasını verir. Azərbaycan dilində anaya «**anacan**» deyərək nəvazişlə müraciət edilir. Bu zaman morfoloji dəyişiklik özünü göstərir: **-c > -can**.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ananın adını daşıyan uşağa, bəzən də əzizləmək üçün qızlara **anas** şəklində müraciət edilir. **Anac** isə «dəfələrlə bala doğub, yaxud bala yetişdirib qartlaşmış heyvan» (anac qurbağa, anac toyuq) [3,c.1,s.100] mənasını ifadə edir.

Bacaq – mövqə, post: erkliğin erksizin bacay sidişimiz ersär «əgər biz ixtiyari və qeyri-ixiyari (olaraq) postu pozduqsa ...» [DTS,s.76]. **Baca** sözü müasir dildə aşağıdakı mənalı bildirir: 1. tüstü çıxmaq üçün ocağın üstündə kərpicdən hörülən və ya dəmir-dən qayrılan içi boş boru. Buruq-buruq **bacalardan** çıxır tüstü, ağ duman. (A. Səhhət); 2. işıq və hava gəlmək üçün bəzən kənd evlərinin və anbarların damında pəncərə əvəzinə qoyulan dəlik. Tövlənin üst tərəfindəki iki **baca** qarın işığını, ayazın şaxtasını içəriyə buraxmır. (S. Rəhimov); 3. su kəməri, lağım və s. bu kimi yeraltı qurğularını yoxlamaq üçün qoyulan örtülü açılan dəlik, qapaq [3,c.1,s.210]. Eyni

zamanda «həyət» sözünün sinonimi kimi, *həyət-baca*, *bacadan çıx-maz* ifadələrinin tərkibində qalmışdır.

Barış – bir-birinə doğru getmək: olar bir-birkə barışdı [DTS,s.84]. Kökü *bar* «get» olan bu fel indi də *barış* şəklində, lakin «sülh, barışma» [3,s.197] mənasında işlədilir.

Belək – hədiyyə [DTS,s.93]. Fono-semantik dəyişikliyə uğrayaraq, dilimizin lüğət fondunda «körpə uşağı bələməyə məxsus sarğı, qundaq» mənasında qalmışdır. Dürdanə xanım dad təpdi ki, mənim qızım hələ körpədir; nə bilim, bələkdən təzə çıxıb. (M. Ənvər) [3,c.1,s.244].

Çanaq – ortası oyuq ağacdan düzəlmiş, həcmi o qədər də böyük olmayan qab, fincan: er çanaq jalyandı «kişi qabı yaladı» [DTS,s.139]. Bu faktla bağlı, insan və heyvanlara aid edilən *çanaq* sözü tarixin yadigarı olaraq diqqəti cəlb edir. Müasir türk dilindəki *tashbağa*, Azərbaycan dilindəki *tüşbağa* sözlərinin I hissəsi (*tas-//tus*) *çanaq* ləkseminin sinonimidir. El arasında geniş yayılmış «*çanaq mənim başında çatladı*» məsələnin tərkibində *çanaq* kök morfemi ilkin semantikasını saxlamışdır.

Coban – kənd təsərrüfatı köməkçisi [DTS,s.151]. Bu gün «qoyun-keçi sürüsünü güdüb otaran adam» mənasında işlədilir: Sürüsürü qoyunları *çoban* yamacda otladar; Alar ələ papağını, oxur şikəstə, fit çalar. (A. Səhhət). [3,c.4,s.445].

Egin – çiyin: eginkə kedim-mə boyuzqa jemi kerək «çiyinə paltar lazımdır, boğaza yemək» [DTS,s.166]. Dilimizin lüğət fondunda *əyin* sözü «bədənin başdan qeyri bütün hissəsi» və «paltar, üst-baş» mənalarında mühafizə edilmişdir: *Əynində* donu yox, başına papaq axtarır. (Atalar sözü); Çimnaz arvad *əynini* dəyişmək lazım olduğunu təkrar [Nazlının] yadına saldı. (Ə. Əbülhəsən) [3,c.2,s.243].

Erük – gavalı: ol erük çap çap jedi [DTS,s.182]. Bu söz indi başqa meyvəni - sarı, ətli, şirin, təkçəyirdəkli bir meyvəni ifadə etmək üçün işlədilir: Yay fəslində *ərik*, gavalı, böyürtkən deyirdi. (S.S.Axundov) [3,c.2,s.285].

Eski – köhnə [DTS,s.184]. Müasir dildə fono-semantik dəyişikliyə uğrayaraq, aşağıdakı mənaları bildirir: 1. körpə uşaqları bələmək üçün parça; 2. köhnə paltar və s. parça: Tüfəng yağlı bir *əsgiyə* sarılıb küncdə qoyulmuşdu. (M.Rzaquluzadə) [3,c.2,s.295].

Evlən – özünə ev düzəltmək: ol bu evni evləndi «o, bu evi özü üçün düzəltdi» [DTS,s.190]. Qismən semantik dəyişikliyə uğrayaraq «arvad almaq, ailə qurmaq» mənalarını ifadə edir: ... iyirmi yaşı olar olmaz özü kimi yetimçilikdə böyümüş Xavər adlı yoxsul, lakin yaraşlı və nəcib təbiətli bir qızla *evlənmışdi*. (M.İbrahimov) [3,c.2,s.189].

Erkək – ər, kişi: erkək tüşqə qavuşti «ər arvadla qovuşdu» [DTS,s.179]. *Erkək* sözü XX əsrin əvvəllərinə qədər insana da aid edilə də, bu gün «kişi cinsinə mənsub fərd» mənasında işlədilir: Aslanın *erkəyi*, dişisi olmaz (Atalar sözü); Cəmisi bir neçə gün əvvəl birinci dəfə Qarabağdan Bakıya gələn Gəray ağa, Cavanşirin mətbəxi

üçün təzə *erkək* əti, şit yağ, əla düyü gətirmişdi. (S. Rəhimov) [3,c.2,s.211].

Erk – güc ixtiyar, hakimiyyət: beg erkimə sizimə adırıldım «sizdən, öz bəylik hakimiyyətimdən ayrıldım» [DTS,s.179]. Fonetik dəyişikliyə uğrayan *ark* sözü «bir şəxsin yaşca böyüklüyü, yaxın qohumluğu, yaxud dostluğu səbəbilə başqa birisi ilə sərbəstcə davranmasına, rəftar etməsinə yol verən yaxınlıq münasibəti» mənasını ifadə edir: Tükəz arvad *arki* yetənləri getməyə qoymadı. (Ə.Əbülhəsən). *Ark* edib guya sənə; Zəng vuracaq evinə. Z. Xəlil [3,c.2,s.287]. *Ark* sözü *arköyün* («həddindən artıq əzizlənmək, bütün arzu və şıltaqlıqları yerinə yetirilmək nəticəsində xudbin böyümüş») ləkseminin tərkibində asemantik kökə çevrilmişdir.

Evlüg – evi olan [DTS,s.190]. Fono-semantik dəyişikliyə uğrayan *evli* sözü «arvadı olan, əri olan, ailəli» mənalarını ifadə edir: *Evli* kişi, *evli* arvad [3,c.2,s.189]. *Evli-əşikli* ifadəsi isə «evi, ailəsi dirriyi olan» anlamındadır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, tarixən *evlüg* sözünün antonimi olan *evsiz* «evi olmayan» sözü isə dilimizin əsas lüğət fondunda geniş işlənmə tezliyinə malikdir.

Əzük – yalan, saxta: kimni üzə yemə ezük tanuq önməz «həmçinin yalançı şahid olmayanların əleyhinə deyil» [DTS,s.192]. Semantik dəyişikliyə uğrayaraq, aşağıdakı mənaları ifadə edir: 1. əzilmiş: *əzik* meyvə. *əzik* pomidor; 2. ütüsü, şaxlığı, hamarlığı getmiş, hamar olmayan: *əzik* köynək. *əzik* qəzet; 3. batıq, çökük: Samovarın bir böyrü *əziki*dir; 4. yumşaq toxumaların zədələnməsi ilə birlikdə qan damarlarının qırılması nəticəsində əmələ gələn zədə yeri: Əlində *əzik* var [3,c.2,s.239]. Əslində, *əzik* sözünün bugünkü mənası ilə tarixi mənası arasında müəyyən uyğunluq var. Belə ki, hər iki variantda bu ləksə özünün düz, həqiqi formasını, şəklini itirmiş məfhumaya aid edilir.

İdala – imtina etmək, rədd etmək: isig özün idaladı «o, öz həyatından imtina etdi» [DTS,s.217]. Fono-semantik dəyişikliyə məruz qalaraq müasir dildə «kəskin, ani bir hərəkətlə, təkənlə bir şeyə toxunmaq», «təkənlə bir şeyi bir tərəfə doğru hərəkət etdirmək, yerini dəyişməyə məcbur etmək, yerindən tərpətmək» mənalarını ifadə edir: Rüstəm kişi Telli arvadın yaxasından *itələyib* keçmək istədi. (M. İbrahimov). Axund qəlyanı kənara *itələyib* dizi üstə qalxdı. (Mir Cəlal) [3,c.2,s.437].

İlry – isti: ilry suv [DTS,s.218]. *İlry* sözü müasir Azərbaycan dilində «hərətətcə mülayim», «tamam bisməmiş», «nəvazişli, xoş» (məcazi) semantikasında işlədilir: Günəşin ilk *ilry* şüaları sularda oynaşdı. (S. Vəliyev). *İlry* yumurta. ...[Böyüm xalanın] *ilry* təbəssümündə, yorğun baxışlarında bir məzəmmət duyurdum. (İ. Hüseynov) [3,c.2,s.389].

Jolçı – bələdçi: qamuy işkə jolçı bilig bar uquş «hər işdə bələdçiyə bilik və ağıl kömək edir» [DTS,s.271]. Müasir dildə *yolçu* sözü ilə «səfərə çıxmış adam, yol gedən adam», «dilançı» mənalarında rastlaşırıq: *Yolçu* yolda gərək (Məsəl). *Yolçudan yolçuya* pay düşməz (Atalar sözü) [3,c.2,s.556].

Jorul – düşmək: oğul beşikdən yoruldu «uşaq beşikdən yıxıldı» [DTS,s.275]. Qismən semantik dəyişikliyə uğrayaraq dildə «çox işləmək, çalışmaq və s. fəaliyyət nəticəsində yorğunluq hiss etmək, gücdən düşmək» mənasında qalmışdır: Nizam-intizam bərədə danışmaqdan *yorulmuşuq*. (H. Mehdi) [3,c.2,s.558].

Juban – məhəl qoymamaq, yayınmaq: er iştin yubandı «kişi işdən yayındı» [DTS,s.277]. Ədəbi dildə *yuban* feli «bir işə vaxtında başlamamaq, tələsmək, gecikmək, ləngimək» mənalarında əks olunmuşdur: Daxmalarda balıqçılar oyanmış; Bir parçası çox gecikib *yubanmış*. (A. Səhhət) [3,c.2,s.562].

Jumurla – «toplamaq» mənalı bu fel [DTS,s.280] hazırda *yumrulamaq* «yumru şəkli salmaq, dəyirmiləşdirmək» şəklində işlədilir [3,c.2,s.565].

Kemi – qədim türk yazılı abidələrində «qayıq» mənasında qeydə alınmış [DTS,s.296] bu söz hazırda «su üzərində hərəkət edən daha böyük nəqliyyat vasitəsi»nə aid edilir: Elə bil *gəmilər* suda üzməyir; Əlvən çiçəklərin içində üzür. (O.Sarıvəlli). Bəxtinin *gəmisini* qəm dəryasında; Düşüb qasırgaya, tufana gedir. (M.Rahim) [3,c.3,s.155].

Kenç – uşaq: kenç süt sordü «uşaq süd əmdi» [DTS,s.298]. *Gənc* sözü qismən semantik dəyişikliyə uğrayaraq, «cavan, yeniyetmə» mənasını bildirir: Mirzağa iyirmi beş yaşlarında bir *gənc* idi. (S. Hüseyin) [3,c.3,s.156].

Köbi – xırda tikisiz tikmək: ol ton köbidi «o, donu xırda tikisiz tikdi» [DTS,s.311]. Fono-semantik dəyişiklik nəticəsində *köbə* şəklində alan bu söz «paltarın yaxasına, qoluna, əyəyinə və s.-yə başqa parçadan tikilən ensiz həşiyə və s.» mənasını ifadə edir.

Könülsüz – kobud [DTS,s.316]. *Könülsüz* sözü dilimizin lüğət fondunda «arzusuz, həvəssiz, ürəksiz, razılığı olmadan» semantikasında qalmışdır: Gülpəri çox *könülsüz* cavab verirdi. (H. Seyidbəyli) [3,c.3,s.110].

Küni – qibtə [DTS,s.316]. *Günü* sözü müasir dildə aşağıdakı mənaları verir: 1. köhnə məişətdə: birinci arvadın üstünə alınan ikinci və ya üçüncü arvad: Cırmaqlama, didişmə olur, *günülərin* birisi digərinin xınalı saçlarını çəngə-çəngə yolurdu. (S. Rəhimov); 2. düşmən, rəqib mənasında. Elə bil ki, şöhrətlə; qanlıbiçaq, *günüdür*. (R. Rza). Bədii əsərlərin dilində *günülmək* «düşmən olmaq, günü kimi baxmaq, yola getməmək» ifadəsinə də rast gəlmək mümkündür: Ayna Əbülfəzi *günüldiyi* kimi, Əbülfəz də onu xoşlamırdı. (Ə. Vəliyev) [3,c.3,s.216].

Pus – gizlənmək [DTS,s.398]. *Pusmaq* sözü bədii əsərlərin dilindən də aydın olduğu kimi, «gizləncə üzərində göz olmaq, gözə qoymamaq, güdmək» mənasında işlənmək hüququndadır: Uzaqdan bir kölgə onları *pusur*, gizlicə təqib edirdi. (S. Hüseyin). Dur gedək o biri otağa, burada bizi *pusurlar*. (U. Hacıbəyov) [3,c.2,s.522].

Qayıt – qatlanmaq, burulmaq [DTS,s.407]. Semantik dəyişikliyə uğrayan *qayıt* ləksemi müasir dildə «getdiyi yoldan və ya yerdən geriye, əvvəlki yerinə dönmək», «yenidən müraciət etmək» mənala-

rında öz əksini tapmışdır: Getmişəm, oxumuşam, yenə də *qayıdub* bu kəndə, sizin aranızda gəlmişəm. (C.Cabbarlı). Bu mövzuya sonra yenə qayıdacağıq [3,c.1,s.398].

Qapıl – tutulmaq: er evdə qapıldı «kişi öz evində tutuldu» [DTS,s.421]. Bu sözün kökü olan *qap* «tut» felinə eyni mənada Neftçala şivələrində rast gəlmək mümkündür: -Iyağmı it *qapıb*. Məcduma söz diməg olmur, o sat *qapır* adamı. *Qap* ləksemi dilimizin lüğət fonduna aşağıdakı mənalarda daxil olmuşdur: 1. birdən əlini uzadıb cəld götürmək, qamarlamaq: Mirkazımın atdığı qızılı göydecə *qaparaq*, göy jiletinin kiçik cibinə yerləşdirdi. (S. Rəhimov); 2. çalmaq, oğurlamaq, götürüb qaçmaq: Dedi: - Yorgən üçün imiş bu tələş; Yorgən *qapdılar*, kəsildi savaş. (Sabir).

Qapılmaq sözü də semantik dəyişikliyə məruz qalaraq «bir şeyə həddindən artıq aludə olmaq, uymaq, bütün fikrini, özünü tamamilə bir şeyə həsr etmək» mənasında işlədilir: [Kərimxan] bütün varlığı ilə başladığı işin şövqünə *qapılmışdır*. (M. İbrahimov). Lakin buna baxmayaraq, o, hər an hissə *qapılmayacağına* söz verir (H. Mehdi). [3,c.1,s.424].

Qatıy – möhkəm, bərk. Azərbaycan ədəbi dilində -ğ səs düşümünü ilə eyni mənada (*qatı* şərbət, *qatı* soyuq), həmçinin səs tərkibini saxlamaqla «südü bişirib bir qədər soyutduqdan sonra içərisinə maya qataraq üstünü basdırmaqla hazırlanan ağartı, yoğurt» mənasında (üzlü *qatıq*, üzsüz *qatıq*, *qatıq* çalmaq) [3,c.1,s.449] görmək mümkündür. Əslində *qatıq* südə nisbətən möhkəm, qatı olduğu üçün belə adlandırılmışdır.

Qına – cəzalandırmaq, əziyyət vermək [DTS,s.444]. Qismən semantik dəyişikliyə uğrayaraq «məzəmmət etmək, danlamaq, təqsirləndirmək» anlamındadır: Ay məni *qınayan*, ağlama deyib; Ağlar yarı gedən, bəs ağlamazmı? (Vidadi). Dostlar, uzun danışsam məni *qınamayın* siz; Mən hələ az demişəm vətənimdən, elimdən. (S. Rüstəm) [3,c.1,s.514].

Qonaqlıq – qonaqpərvərlik [DTS,s.455]. Fono-semantik dəyişiklik nəticəsində «bir münasibətlə tanışları evinə və ya başqa yere dəvət edib, onları yedirib-içirmə, ziyafət» mənası ilə *qonaqlıq* şəklində almışdır. Dünən Qazan xanın qəsrində *qonaqlıq* idi. (M.Rzaquluzadə) [3,c.1,s.544].

Qurtla – qurddan (həşəratdan) təmizləmək [DTS,s.469]. Müasir Azərbaycan dilində *qurdlanmaq* şəklində qalıb, «çox qalmaqdan, istidən, yaxud başqa bir səbəbdən qurd düşmək, iylenmək» mənasını bildirir. Pendir qalıb, *qurdlanıbdır*. Düyü *qurdlanıb* [3,c.1,s.580]. Bu ləksem «paxıllıq etmək, üreyində paxıllığını çəkmək» kimi məcazi mənada kəsb etmişdir.

Sanççaq – nizə [DTS,s.484]. *Sancaq* sözü müasir ədəbi dil leksikasına «kağız vərəqlərini və s.-ni bir-birinə bəndləmək üçün dəmirdən qayrılmış ucu iti dəftərxana gərəyi» (sənədlərə sancaq vurmaq), «yaxaya, başa sancmaq üçün adi və ya qiymətli metaldan qayrılan müxtəlif ölçülü və formalı qadın bəzəyi» mənalarında daxil olmuşdur: Ərkinaz heç kəsin ağlına gəlməyən sırqalar, kulonlar, qol-

bağlar, bilərziklər, boyunbağlar, *sancaqlar* sifariş edərdi. (H. Mehdi) [3,c.4,s.26].

Sarsiy - kobud [DTS,s.488]. *Sarsaq* sözü bu gün «səfeh, gic, axmaq» mənasında işlədilir. A kişi, *sarsaq* olma, gəl odunu şələlə dalma. (Ə. Haqverdiyev). Nə *sarsaq-sarsaq* danışırısan? (M.N. İtəfələri) [3,c.4,s.32].

Savlaş – söhbət etmək: ol meniñ birlə savlaşdı [DTS,s.492]. Sav «söz» kökündən düzəlmiş, dilimizin lüğət fondunda *savaşmaq* şəklində «dalaşmaq, vuruşmaq, küsüşmək, söyüşmək» mənalarında qalmışdır: Dost dost ilə əbəs yerə *savaşmaz*; Sevənin sevəndən könlü bulanmaz. (M.P. Vaqif). Gah xoşluğunun, gah *savaşınan*; Köksünü açmağın nə damağı var? (Aşıq Ələsgər) [3,c.4,s.9].

Tam – divar [DTS,s.529]. *Dam* sözü dilimizin lüğət fondunda aşağıdakı mənaları ifadə edir: 1. ev, bina: Kənddəki evlərin hamısı torpağın altında tikilmiş qara *damlardan* ibarət idi. (İ.Əfəndiyev); 2. evin, binanın, tikilinin örtüsü: Adamlar *damin* üstündə gecələyirdilər. (Ə. Məmmədخانlı); 3. bir, ya iki tərəfi açıq, üstüörtülü yer, tikili: A kişi, indi bu dumanda, çiskində kazaklar tamam *dam* altında yığışblar. (M.F. Axundov); 4. heyvanları saxlamaq üçün qapalı yer, fövle: Qoyun, quzu, dana, xötək; Mal-qara dolur *dama*. (B.Vahabzadə); 5. həbsxana: İndi *dama* girəndə ağlin başına gələr. (S.Rəhman) [3, c.2, s.27].

Tamay – boğaz [DTS,s.529]. *Damaq* sözü müasir dildə «ağız boşluğunun üst tərəfi», «ağız» semantikasındadır: *Damaq* saitləri. Qüdrət iri barmaqları arasındakı papirosu sakit-sakit övkələyib *damağına* qoydu. (H. Mehdi) [3,c.2,s.27].

Teñək – hava, göy [DTS,s.552]. *Tənək* sözü indi üzüm ağacı, meynəyə aid edilir ki, bu da onun havada, göydə olması ilə bağlıdır: Salxım-salxım olacaqdır ağ üzüm *tənəkləri*; Yəlinləri dolacaqdır yenə sağmal inəklərin. (S.Vurğun) [3,c.4,s.163].

Ters – səhy; çətin [DTS,s.555]. *Tərs* sözü ədəbi dildə aşağıdakı mənalarda ehtiva olunmuşdur: 1. bir şeyin əks tərəfi, arxası: ... səliqəsiz qara biglərinin əlinin *tərsi* ilə silib, borc və niyə dəftərlərini götürdü. (Ə. Əbülhəsən); 2. biri o birinin əvəzinə və ya əksinə olan: Ayaqqabını *tərs* geymək; 3. öz dediyindən, öz əməlindən, öz xasiyyə-tindən əl çəkməyən, tərslik edən, inad, höcət: Rüstəm dayı əl qatmasa Şirzadın işi düzələn deyil. Elə bir *tərsə* rast gəlib ki! (M.İbrahimov); 4. ağıllı, hirsli, qaşqabaqlı: Mirzə yenə üzümə *tərs* baxdı. (Mir Cəlal); 5. İndi belə görünür hər şeyi *tərs* demisən. (B.Vahabzadə) [3, c.4,s.172].

Toy - Qədim və orta əsr türk yazılı abidələrində müxtəlif mənalarda qeydə alınmış bu sözün «xalq, kütlə» mənası [DTS,s.572] bugünkü «evlənmə mərasimi, habelə həmin mərasimlə əlaqədar olaraq düzəldilən şənlik, şadlıq məclisi» semantikasındakı olan *toy* sözü ilə uyğunluq təşkil edir: O, kasıb da olsa, *toy* çaldıranda var-yoxunu əsir-gəməmişdi. (H. Mehdi). [Onlar] bir cah-calal açdılar, bir *toy* vurdular ki, bütün rayon tökülüb gəldi. (İ. Hüseynov) [3,c.4,s.194].

Tüpür – əsmək (küləyə aid) [DTS,s.598]. *Tüpürmək* şəklində «ağız suyunu, bəlgəmi, tüpürçəyi və s.-ni ağızdan rədd etmək, atmaq» mənasında, *üfürmək* şəklində isə «dodaqlarını büzərək ağızdakı havanı şiddətlə bir şeyə yönəltmək» mənasında nitqdə təzahür edir: Musa kişi demisindən dərin bir quillab alaraq kənara *tüpürdü*. (İ.Əfəndiyev). Gülsənəm arvad aşağı əyilib ocağı üfürməyə başladı. (H. Mehdi) [3,c.4,s.219,262].

Tütün – tüstü [DTS,s.601]. *Tütün* sözü Azərbaycan ədəbi dilində «yarpaqlarında nikotin olan quşuzümü ailəsindən ot-bitki» (Tütün ən çox papiros istehsalı üçün becərilir. H. Qədirov), «həmin bitkinin papiros çəkmək, iyləmək və ya çeynəmək üçün işlədilən qurudulmuş və xırda doğranmış və ya ovulmuş yarpaqları» («Золотое руно» tütünü ilə dolu qutu [Rüstəmin] qabağında açıq qalmışdı. M.İbrahimov) mənalarında normativləşmişdir. Bu ləksəmə «tüstü» se-mantikasında da təsadüf edilir. Oturdu diz-dizə qaçaqlar bütün; Çadırı doldurdu şərəblə, *tütün*. (S.Vurğun) [3,c.4,s.220]. Gəmi gə-dəndə verir fitini; Asimana qalxır onun *tütünü*.

Tütək – çaydan, bardaq və s.-nin burnu [DTS,s.601]. Semantik dəyişikliyə uğrayan *tütək* sözü müasir dildə «qarğı və s.-dən qayrılmış nəfəsli xalq musiqi aləti» mənasında işlədilir: Ayna bir müddət uzaq-dan gələn *tütək* səsinə qulaq verdi. (Ə. Məmmədخانlı) [3,c.4,s.220]. Əslində, hər iki əşyanın zahiri görünüşü arasında müəyyən uyğunluq görmək mümkündür.

Ulay - yük heyvanı, minik at [DTS, s.608]. Azərbaycan dilində *ulaq* ləksemi «yük və ya minik heyvanı, eşşək» semantikasındakı qalmışdır: Bəli, Məmmədхəsen əmi bir *ulaq* aldı. Amma bu *ulaq* başı-bələli *ulaq* imiş. (C.Məmmədquluzadə) [3,c.4,s.230].

Jumyaq – dairəvi, şiş [DTS,s.279]. Fono-semantik dəyişikliyə uğrayaraq, *yumaq* şəklində, «top kimi sarınmış sap, ip və s.» mənada dövrümüzə gəlib çatmışdır: Keçəlin anası gündə bir *yumaq* ayırırdı, Keçəl aparıb onu bazarda satardı (Nağıl). Dildə «büzüşmək, yığışmaq» mənalı *yumağa dönmək* frazeologizminə də rast gəlmək mümkündür: Rüstəm bəy kimi bir pəhləvanın beli bükülüb, özü dönüb bir *yumağa*. (N. Vəzirov) [3,c.2,s.564].

Esnə – vıyıldamaq (küləyə aid): esin esnədi «külək vıyıldadı» [DTS,s.184]. *Əsnə* feli bu gün dildə «yuxu gəldikdə, yaxud yuxudan təzə ayılında, yaxud da yorğunluq nəticəsində qeyri-iradi olaraq ağız geniş açaraq dərindən və davamlı surətdə nəfəsini içəri çəkib dərhal buraxmaq» mənasında əks olunmuşdur: Katibə yorğunluğunu bilməyib *əsnayəndə* əlini ağızına tutdu. (H. Mehdi) [3,c.2,s.296].

2) Məna daralması

Müasir Azərbaycan dili ilə müqayisədə, qədim türk materiallarında müşahidə olunan faktlardan biri də məna daralmasıdır. Məs.: Qədim, eləcə də orta əsr türk yazılı abidələrində «hər cür yemək, qida» mənasında qeydə alınmış *aş* [DTS,s.61] ismi ədəbi dildə «plov», Basarkeçər şivəsində «əriştə» [5,s.18] mənasında işlədilir. Neftçala şivəsində *dovğa aşı*, *əriştə aşı*, *xəmir aşı* ifadələrinin tərkibində «yemək» mənasını bildirir. Az *aşım*, ağrımaz başım; nə tökər-

sən *aşına*, o da çıxar qaşığına; *aşının* suyunu vermək; az(acıq) *aşın* duzu deyil; *aşına* su qatmaq; Əli *aşından* da olmaq, Vəli *aşından* da; harada *aş*, orada baş kimi frazeologizm və məsəllərdə *aş* ismi ilkin semantikasını saxlamışdır. Quba və Dərbənd şivələrində bu köklə bağlı *aşamağ* «xörək yemək» felinə də rast gəlirik.

Tədqiqatçı K.Quliyeva qeyd edir ki, bu söz qıpçaq təzahürüdür. Dərbənd azərbaycanlılarının dilinə qumuq dilindən keçmişdir. Qədim türk sözü olmasına baxmayaraq, Azərbaycan dili üçün xarakterik deyil. O, haqlı olaraq, *aşa* felini İran təzahürü hesab edənlərə öz etirazını bildirərək göstərir ki, əgər *aşa* feli *aş* «sorba» ismindən törəyibsə, onda hər ehtimala qarşı, onun fel keyfiyyətində formalaşmasını türk dillərinin xüsusiyyəti ilə bağlamaq lazımdır [34,s.24].

«Türk dillərinin etimoloji lüğəti»ndə bu sözlə bağlı daha ətraflı məlumat rast gəlirik. Belə ki, *aş* ismi «yemək» mənasında türk, türkmən, Krım-tatar, qırğız, qazax, noqay, tatar, başqırd, uygur dillərində; «sorba» mənasında türk, karaim (həmçinin onun Krım dialektində), tatar, başqırd dillərində; «plov» mənasında özbək dilində, türk və uygur dillərinin dialektlərində; «çörək» mənasında xakas, qumuq dillərində işlədilməsi lüğətdən məlum olur. *Aşa* «yemək» feli Krım-tatar, qaraçay, balkar, qırğız, tatar, başqırd, *asa* şəklində qazax, qaraqalpaq, yakut, *aca* şəklində Tuva, *aşı* şəklində karaim dilində öz əksini tapmışdır. Həmçinin eyniköklü *aşxana* «mətbəx» sözü müxtəlif fonovariantlarda türkmən (*aşxana*), türk, Krım-tatar (*aşxane*); tatar (*aşxana*); qırğız (*aşkana*); qazax, qaraqalpaq (*asxana*) dillərində müşahidə olunur. «Xörək hazırlamaq, bişirmək» mənasını ifadə edən *as* feli də *aş* «yemək» ismi ilə uyğunluq təşkil edir: Ay Pərzad xalə! Yeri onları [uşaqları] da yığ gətir, bir yerdə yeyək, bozbaş *asmışam*. (Çəmənşəminli). [Salman] bir-biri ilə yanaşı iki qara daş qoyub, qazançanı onların üstündən *asmışdı*. (H.Mehdi) [3,c.1,s.134]. Bu fakta Altay dilində də rast gəlirik. Kazan *as* [39,s.210-212].

Bütün bu faktlar, həmçinin dildə işləklilik xüsusiyyətini itirmiş eyniköklü digər sözlər (aş başçısı «baş aşbaz» və s.) *aş* «yemək» isminin türk mənşəli olması bir daha sübut edir.

Çayla – qışqırmaq, səs salmaq; şırıltı ilə axmaq [DTS,s.136]. **Çay** «səs-küy» [DTS,s.135] ismindən düzəlmiş bu söz müasir Azərbaycan dilində **çağlamaq** «çağiltı ilə axmaq, şırıltı ilə köpüklənərək tökülmək» şəklində işlədilərək yalnız suya aid edilir: Nəbi ...qijiltı ilə gedən çaylara, qayalardan **çağlayıb** tökülən şəlalələrə tamaşa edirdi. (S.Rəhimov).

Bu ləksəmə «qaynamaq, coşmaq» (məcazi) mənasında da rast gəlmək mümkündür: Q getdi, **çağladı** ürəyində kin; Getdi sorasında baharın, yazın. (N. Xəzri). Bir **çağlayan** həyat olsun bu yerlər (Z. Xəlil) [3,c.4,s.410].

Çağ «səs-küy» ismi asemantik kök şəklində **çağa** «körpə», **çağırmaq** «səsləmək», **çığırmaq** «qışqırmaq» sözlərinin tərkibində qalmışdır.

«Qohum» mənasını bildiren **çegän** [DTS,s.252] sözü fonosemantik dəyişiklik (*yegän>yegna>yezna*) nəticəsində «bacının əri»

mənasında dildə qalmışdır: Onunçün da, doğrusu, *yeznamə* yazığım gəldi və bu səbəbdən qoltuq cibimdən dəftərcəni çıxartdım və uzatdım *yeznamə* tərəf. (C. Məmmədquluzadə) [3,c.3,s.524].

Kişi «insan» mənalı [DTS, s.310] bu söz bu gün «cinsə qadının əksi» semantikasındadır: Arvad üzül *kişidən*, *kişi* üzül arvadın əlhəzər! (Atalar sözü) [3,c.3,s.77].

«Ayaq» və «qədəh» mənalı **ayaq** [DTS,s.27] ləksəminin isə yalnız birinci mənası nitqdə işlənmə tezliyinə malikdir: Əlində tilov, başında səbət şlyapa, *ayağında* brezent şalvar və köynək Əhmədi-biqəm gəlir. (M. İbrahimov) [3,c.1,s.67].

Arxeoloji qazıntılar zamanı məlum olmuşdur ki, tarixən qədəh insan ayağı (baldır və ayaqdan ibarət) formasında düzəlmişdir. Buna əsasən dəyə bilərək ki, **ayaq** ləksəminin yuxarıda göstərilən I mənası əsas, II isə törəmədir.

Oylan həm «erkək uşaq», həm də «oğul» mənalərini özündə ehtiva edən [DTS,s.363] bu isim dilimizin lüğət tərkibinə «erkək uşaq» mənası ilə daxil olmuşdur. **Oğul** «övlad» sözü isə müstəqim surətdə Azərbaycan dilinin leksikasında fəaliyyətdədir: Uşaqlarından biri **oğlandır**, ikisi qız. (Y.V.Çəmənşəminli). Son zaman Rüstəm kişi **oğlunun** tora düşməsindən, pis bir günah işləməsindən qorxurdu. (M.İbrahimov) [3,c.3,s.435].

Qisir. Vaxtilə həm insana, həm də heyvana aid edilən bu «sonsuz» [DTS,s.448] sözü bu gün yalnız heyvanlarla əlaqələndirilir: **Qisir** inək.

3) Məna genişlənməsi.

Tarixi inkişaf nəticəsində sözün semantikasında diqqəti cəlb edən faktlardan biri də genişlənmə, yaxud diferensiasiya prosesidir. Məs.: Quş balasını ifadə edən **bala** [DTS,s.80] sözü bu gün Azərbaycan dilində həm insanın, həm də heyvanın «körpəsi, uşağı» mənasında işlənir: Qulaq asm, mənim **balalarım**, ürəyimə damıb ki, mən bu yataqdan durmayacağam. (M. İbrahimov). Gah yetişmiş meyvələri dərib yeyərdik, gah quş yuvalarından **bala** düşürüb oynardıq. (S. S. Axundov) [3,c.1,s.187].

Qədim türkcədə «arvadın kiçik bacısı»na istinad edilən **baldız** [DTS,s.80] sözü Azərbaycan dilinin lüğət fondunda «arvadın və ya ərin bacısı» mənasında təzahür edir: Məsmənin həyatının üçüncü səhifəsi öz **baldızının** qəyyumluğundan çıxdığı tarixdən başlayır. (S.Hüseyn) [3,c.1,s.169].

Türk dili materiallarında «tək qollu, qolsuz» semantikasına müşahidə etdiyimiz **çolaq** [DTS,s.152] sözü bu gün bir qıçı qısa və ya şikəst olan; axsaq, topal (bəzən də qolu şikəst) olanlara aid edilir: [Teymurun] **çolaq** olduğunu da bilmirmiş. (M.N. lətifələri) [3,c.1,s.446].

Tarixən «dəstə» mənasında müəyyənleşən **sap** [DTS, s.485] sözü dilimizin lüğət fondunda aşağıdakı mənalarda daxil olmuşdur: 1.pambiq liflərindən, yaxud süni liflərdən nazik eşilmiş ip: Qərənfil bacı **sap** əyirirdi. (İ. Əfəndiyev); 2. dəstə: Baltanın **sapı**. Külüngün **sapı**. Belin **sapını** sıxdıqca [Səməd] ovuclarının qızıxdığını hiss edir,

özələlərində tanış, ləzzətli bir sızıltı duyur. (İ. Hüseyinov); 3. bitkilərin budaq, yarpaq, çiçək kimi hissələrini daşıyan və ağaclarda odunlaşaraq gövdə halını alan hissəsi: Armud ağzıma, *sapı* Savalana. (Atalar sözü) [3,c.4,s.27].

Həmçinin «dəstək düzəltmək» mənalı *sapla* [DTS,s.485] feli bu gün «iynənin gözüne *sap* keçirmək», «əl yeri qayıрмаq», «ucu şiş, aləti *sapına* qədər keçirmək» [3,c.4,s.28] mənalərini bildirir.

Qop «qalxmaq» [DTS,s.456] feli müasir ədəbi dildə aşağıdakı mənalarda müəyyənleşmişdir: 1. dərtilmək, çəkilmək və s. nəticəsində kəsilmək, üzülmək, qırılmaq: Paltarın düymələri *qopdu*. Kolun budağı ayının gücünə davam etməyib *qopdu*. (S. S. Axundov); 2. ayrılmaq, əlaqəsini kəsmək (oturduğu, ya yaşadığı yerdən): Rza Qəhrəmani cəld hərəkətlə yerindən sıçrayıb, yaribihuş halda torpaqdan *qopmaq* istəməyən Məhbusinin qollarını açdı. (M.İbrahimov); 3. bircədən və şiddətlə başlamaq, zahir olmaq, eşidilmək // qalxmaq: Ata oğlunu belə görəndə sinəsindən odlu bir fəryad *qopdu*. (M.Rzaquluzadə). Qoşun pərakəndə bir halda çılpaq çöllərlə gedir, yerdən *qopan* toz aləmi bürüyürdü. (Y.V.Çəmənzəminli) [3, c.1,s.547].

Qədim türkcədə «səfir» anlamında olan *elçi* [DTS, s.169] leksemi müasir Azərbaycan dilində «bir dövləti başqa bir dövlətdə təmsil edən diplomatik nümayəndə, səfir», «oğlan və ya onun adamları tərəfindən qız istəmək üçün qız evinə göndərilən şəxs», «ümumiyyətlə nümayəndə», «müjdəçi» mənalərində normativleşmişdir: Zeynəbin adı bir elə şöhrət tapdı ki, *elçi elçi* üstündən gəlirdi. (C. Məmmədquluzadə). Baharla birlikdə onun şux *elçiləri*: qaranquşlar ... hərəni öz dilində qarşılayırdılar. (M. Rzaquluzadə). Çindən gəlmiş *elçiyiz*. (H. Cavid) [3,c.2,s.204].

Qədim türkcədə «xəstələnmək», «ağırlaşmaq» (xəstəliyə aid) mənasında qeydə alınmış *açı* [DTS,s.4] felinə bu gün *ağrı-acı* paralelinin tərkibində «yorgunluq hissi», «xəstəlik» semantikasında rast gəlirik. Bədənimin *ağrı-acısı* çıxdı. Taxtabənddə adam nə rahat yarırmış. Adam yuxudan ayılında da heç yerində *ağrı-acı* duymurmuş. (Ə.Əbülhəsən) [3,c.1,s.51]. *Acımaq* feli müasir dildə müstəqil işlənərək «yazığı gəlmək, ürəyi yanmaq; heyfşilənmək» mənalərini bildirir: Səməd ustaya *acıdı* və səyini qiymətləndirərək maasını ... artırdı. (M.İbrahimov). Itirdiyim vaxta *acıyıram*. (Mir Cəlal) [3,c.1,s.163].

Qədim və orta əsr türk yazılı abidələrində «qohum», «qardaş» mənasında əks olunmuş *qadaş* [DTS,s.401] leksemi *qardaş* fonetik tərkibində müstəqil şəkildə «qardaş», *qohum-qardaş* ifadəsinin tərkibində isə «qohum» semantikasında işlədilir: Bütün *qohum-qardaş* başına toplanmış olduğu halda... [Günəşin] qəlbi açılmaz, üzü gülmürdü. (A. Şaiq) [3,c.1,s.553].

Qədim türkcədə «qırmızı» mənasında rast gəldiyimiz *qızıl* [DTS, s.450] sözü müasir dildə «sarı rəng, bahalı bəzək şeyləri və s. qayıran və dəyər vahidi kimi işlədilən qiymətli metal», «qızıl rəngində olan», «çox qiymətli» semantikasında yayılmışdır. Bununla ya-

naşı, «qırmızı» mənasında *qızıl-qırmızı* leksik paralelinin, *qızılağac* (bot.), *qızıl bayraqlı, qızılqaz* (zool.), *qızılquyruq* (zool.), *qızılduzlu, qızılöz* (zool.) sözlərinin tərkibində qalmışdır. [3,c.1,s.505-507].

Tarixi leksikologiyada «bərabər, uyğun» semantikasında əks olunmuş *tuş* [DTS,s.590] leksemi Azərbaycan dilində getdikcə ilkin mənasını itirsə də, eyni mənada *tay-tuş* «yaşadılar» ifadəsinin tərkibində qalmışdır: Şahmar nənəsini tək qoyub, hara gedə bilərdi? El-oba, *tay-tuş* ona nə deyərdi. (B. Bayramov) [3,c.4,s.129].

Tədqiqatçı K.T.Ramazanova isə *tay-tuş* qoşa sözünü dost-düşmən qoşa sözünün sinonimi kimi izah edir [18,s.56]. Lakin müəllifin bu fikri ilə razılaşmaq mümkün deyil. Çünki o, *tay-tuş* leksik paralelini izah edərkən, obyektə müasir dil prizmasından yanaşmış, *tuş* sözünün tarixi mənasını nəzərə almamışdır. Həm də özünün başqa məqaləsində də qeyd etdiyi kimi, qoşa sözlərin birinci komponentində əsas, ikinci komponentində isə köməkçi söz (antonim yox) sabitləşir [20,s.61-66].

Tuş sözü dilimizin lüğət tərkibində müstəqil surətdə «qabaq, qarşı, qənşər, ön», «birbaşə, düz, bilavasitə» mənalərində ehtiva olunmuşdur: Ədalət canavara *tuş* gəlmiş quzu kimi, naçar nəzərlərlə aşağıdan-yuxarı zabitə baxırdı. (Mir Cəlal). Daim sevinc axtaran daim qəm *tuş olur*. (B. Vahabzadə). Bu yarganın başından *tuş* İstisuya gözəl bir funikulyor çəkmək olardı. (B. Bayramov) [3,c.4,s.216].

Türk dilləri tarixində «parça, tikə» mənasında işlənən *kesək* (bir *kesək* etmək «bir tikə çörək»)[DTS,s.302] sözü müasir Azərbaycan dilində «quruyub bərkimmiş palçıq yumrusunu» bildirir: Varlığı daş kimi, *kesək* kimi sət; Bir insan eşqilə girməyənlər var. (S. Vurgun) [3,c.3,s.55]. İstidən tərləmiş İsmayıl ... cırıq çustlarından çıxan barmağını *daş-kesəyə* vurmamaq üçün yolun kənarında bitən otların üstü ilə gedirdi. (S. Şamilov). *Daş-kesəkli* torpağı qazımaq mümkün deyil [3,c.2,s.45].

Qədim türk sözləri leksik paralellərin tərkibində. Biz əvvəlki bəhslərdə türk mənşəli sözlərin inkişaf nəticəsində müxtəlif (fono-morfoloji, semantik, fonosemantik) dəyişikliyə uğrayaraq müasir Azərbaycan dilində əks olunmasını müəyyən qədər şərh etdik. Lakin dilimizdə qalan bütün türk sözləri yalnız bunlarla məhdudlaşmır. Belə ki, bir qrup qədim türk sözləri vardır ki, reliktdə yalnız qoşa sözlərin tərkibində mühafizə olunmuşdur.

Tarixən «qab» mənasını ifadə edən *qaça* [DTS,s.400] ismi müasir Azərbaycan dilində ayrılıqda heç bir funksiya daşımır. Yalnız «qablar» semantikasında olan *qab-qacaq* leksik paralelinin tərkibində qalmışdır: Küçələrə tökülmiş sınıq *qab-qacaqları* görürkən ... yolçunun ürəyi sıxıldı. (M. Ənvər) [3,c.1,s.386].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qədim türk yazılı abidələrində də bu paralelə rast gəlmək mümkündür: *qa qaça* «qab-qacaq» [DTS,s.400].

Qədim türk leksik qatında «yaxın, tanış» mənasında funksionallaşmış *qonum* [DTS,s.455] sözü müasir dildə öz işləklik xüsusiyyətini itirmiş, təkəcə «yaxın və uzaq qonşular»a aid edilən *qonum-*

qonşu qoşa sözünün tərkibində mühafizə olunmuşdur: Bu qədr qış-qırığa durdu **qonum-qonşu** tamam. (M.Ə.Sabir). Dərviş o qədr gözəl təqlid edirdi ki, **qonum-qonşu** heyran qalırdı. (S.Rəhman) [3,c.1, s.545].

Tarixi mənbələrdə «xalq, camaat» mənasında əks olunmuş **kün** ləksemi bu gün müstəqil şəkildə işlənməyə də, eyni mənada **el-gün** ifadəsinin tərkibində qalmışdır: **Elindən-günündən** ayrı düşüb. Elim, **günü**m.obam sənən. (S. Vurğun).

Abidələrin qeydə alındığı dövrdə də **el kün** ifadəsi artıq funksional xarakter daşıyır: sənəmiş kişi bildi el kün işi «təcrübəli (sınanmış) insan xalq işini bilir» [DTS,s.326].

Qədim və orta əsr türk yazılı abidələrində **sav** «söz» [DTS,s.491] şəklində qeydə alınmış bu ləksem öz tarixi formasına yaxın bir vəziyyətdə müasir dildə **söz-sov** paralelinin tərkibində qalmışdır: Qadınızı alım, qızlar, bir də öyər-əskiyyə yoxlayın ki, **söz-sov** olmasın. (M. İbrahimov). Əsgər bostan suvaranların danışığını və **söz-sovlarını** qaldırmaq üçün Kəsanın bostanına çatacaq miqdarda su artırdı. (S. Rəhimov) [3,c.4,s.102].

Sav isminin asemantik kök şəklində **savaşmaq** «dalaşmaq, vuruşmaq, söyüşmək, küsüşmək» ifadəsinin tərkibində də rast gəlmək mümkündür. Həm morfoloji, həm də semantik dəyişikliyə uğramış – tarixən **savlaş** fonetik tərkibində, «söhbət etmək» [DTS,s.492] mənasında işlədilmiş bu ləksemi öz dövrü üçün düzəltmə söz hesab etmək lazımdır.

Tarixi leksikologiyada «nüfuz, hörmət» mənasında normativləşmiş **san** [DTS,s.483] ismi bu gün arxaikləşsə də, ona **ad-san** qoşa sözünün tərkibində eyni semantikada təsadüf olunur: Ə, sənın mahal-da adın var, sanın var, balam, bu nə işdir? (S. Rəhimov). Əvvələn, malınız, pulunuz artar, ikinci, **ad-san** çıxardarsınız. (M.F.Axundov). İran sahəsinə hər bir tərəfdən **adsız-sansız** üsyançılar piyada əsgər kimi üz qoymuşdular. (Mirzə Adıgözəlbəy) [3,c.1,s.59].

Müasir Azərbaycan dilində «tamamilə dağıtmaq», «məhv etmək», «alt-üst etmək» mənasında olan **darma-dağın** ləksemi paralelinə rast gəlirik ki, tərkibində arxaikləşmiş **darma** sözü mühafizə olunmuşdur: Partlayışlar baş verəndən sonra çox böyük bir sahədə torpaq **darmadağın** edilirdi. (Ə. Sadiq). Qızın bu sözü yenə də mənim fikrimi **darmadağın** etdi. (M. S. Ordubadi) [3,c.2,s.38].

Tarma sözü qədim türkcədə «cırmaqlamaq» mənasını ifadə etmiş düzəltmə sözdür ki, kökündə **tar** «ləğv etmək, başlı-başına buraxmaq, səpmək» feli durur. **Tarma** sözündən isə dilimizdə fonetik dəyişikliyə uğramış **tarmaq** «dırnaq, caynaq» ismi düzəlmişdir. [DTS,s.536,538].

Qədim və orta əsr yazılı abidələrində «hissə, ölçü, hədd» mənalılarında qeydə alınmış **ülüş** [DTS,s.625] sözü də Azərbaycan dilində işləklik xüsusiyyətini itirmiş, «bölüşdürmək, paylaşdırmaq» mənalı **pay-bölüş etmək** ifadəsinin tərkibində (şivələrdə, həmçinin **pay-pülüş, pay-püş** şəklində də) qalmışdır: Buyurun, yenə başda əyləşin, elin var-yoxunu təzədən **pay-bölüş** eləyin. (B. Bayramov) [3,c.3,s.474].

Qədim türk ləksik qatında «arıq» semantikasındakı olan **uruq** [DTS,s.589] ləksemi (**aruq** sözü isə «yorgun» [DTS,s.58] semantikasındakı olub) müasir dildə köhnəlmiş sözlər sırasına keçmiş, yalnız **arıq-uruq** [3,c.1,s.123] (Neftçala şivəsində **arıq-turuq**) ləksik paralelinin tərkibində diqqəti cəlb edir.

Türk dilləri tarixində «tanış» mənasında əks olunmuş **biliş** [DTS,s.100] sözü dilimizin əsas lüğət fondundan çıxsa da, relikt halda **tanış-biliş** paralelinin tərkibində qalmışdır: Bu boyda şəhərdə zəng eləmədiyim **tanış-biliş** qalmayıb. (I. Hüseynov) [3,c.4,s.134].

Tarixi mənbələrdə «yandırmaq» semantikasını ifadə edən **yaqtur** [DTS,s.238] feli Azərbaycan ədəbi dilində müstəqil işlənmək hüququndan məhrum olmuş, lakin **yandırmaq-yaxmaq, yanib-yaxmaq** kimi qoşa sözlərinin tərkibində qalmışdır: Əzizim baxar doymaz; **Yandırmaq-yaxmaq**, doymaz; Baxdıqca gözlərimdən; Qanlı yaş axar, doymaz (Bayatı). Kişi **yanib-yaxlaraq** bu dəfə cavab verməyə söz tapmadı. (I. Əfəndiyev) [3,c.2,s.488].

Yuxarıdakılardan bir daha aydın olur ki, sinonim sözlərin birləşməsindən yaranan yeni ləksemi vahid hər iki komponentin ifadə etdiyi mənanı kəmiyyətə görə qüvvətləndirir və genişləndirir.

Asemantik kök morfemə çevrilmiş qədim türk sözləri. Azərbaycan ədəbi dilində sözdüzəldici şəkildə artırılması yolu ilə yaranmış düzəltmə sözlər geniş yayılmışdır. Dilimizin lüğət tərkibinə daxil olan yüzlərlə ləksemi asanlıqla kök və şəkildə ayırmaq mümkündür. Bu növ sözlərin kökü müstəqil ləksemi vahid kimi işlənmək hüququna malikdir. Lakin bir qrup düzəltmə sözlər də vardır ki, onların morfoloji quruluşunu Azərbaycan dili materialı əsasında müəyyənləşdirmək olmur. Hazırda tərkib hissələrinə ayrılı bilməyən belə sözlərin əksəriyyəti kök morfemin asemantikləşməsi, yəni semantik yükəndən-mənadan mərhum olaraq öz müstəqilliyini itirməsi nəticəsində meydana çıxmışdır. Tədqiqatçıların bəziləri bu qəlibdən olan sözləri sadə, bəziləri isə düzəltmə hesab edir. Y.Məmmədov qeyd edir ki, «asemantikləşmə qədim sözlərin və başqa dil vahidlərinin bir qisminin dilin sonrakı inkişaf mərhələlərində müstəqilliyini itirməsi, qalıq şəklində başqa söz və ifadələrdə izini saxlamasıdır. Bu, türk dillərində sözlərin bir hissəsinin təkhecalılıqdan çoxhecalılığa doğru inkişafını şərtləndirən dil proseslərindəndir» [16,s.12]. A. Rəhimov isə göstərir ki, asemantikləşmə iki şəkildə təzahür edir. Birinci halda söz tamamilə, ikinci halda isə qismən arxaikləşir və müasir Azərbaycan dilində formaca asemantik kök morfemə çevrilir. Müəllif I halı ləksemi asemantikləşmə, II halı isə morfoloji asemantikləşmə adlandırmışdır. [Bax:21,s.100-101]. Biz də bu bölgünü əsas götürdük.

1. Ləksik asemantikləşmə.

ast «dalan, döngə» [DTS,s.61] – **astana** «kandar, qapının ağzı» [3,c.1,s.135]; **bağ** «hönkürtü ilə ağlamaq» [DTS,s.81] – **banlamaq** «qışırmaq, bağırmaq» [3,c.1,s.194]; **qur/qursay** «belbağı» [DTS, s.466,468] – **qursaq** «belbağı» [3,c.1,s.586]; **quç** «ağuşuna almaq» (**qucaq**) [DTS,s.463] – **qucaq** «ağuş» [3,c.1,s.588]; **es** «azalmaq»

(**eksük**) [DTS,s.168,183] – **əskilmək** «azalmaq» (əskik) [3,c.2,s.293,294]; **dal** «budaq» [DTS,s.158] – **dalaşmaq** «savaşmaq» [3,c.2,s.24]; **jaba** «vəhşi» [DTS,s.221] – **yabanı** «çöldə özbaşına bitən, vəhşi» [3,c.2,s.466]; **jay** «yaxınlaş» (**yayüq**) [DTS,s.224,225] – **yaxın** «məsafə etibarilə çox uzaqda olmayan», «inanılmış» [3,c.2,s.514]; **jaş** «yaşıl, təzə» (**jaşil**) [DTS,s.245,246] – **yaşıl** «ot rəngində olan; kal» [3,c.2,s.520]; **joq** «yüksək yer» (**joqaru**) [DTS,s.273] – **yuxarı** «üst, yüksəkdə olan», **yoxuş** «dik (yer)», **yüksək** «uca» [3,c.2,s.561,569,573]; **joq** «kasıb» [DTS,s.273] – **yoxsul** «kasıb» [3,c.2,s.561]; **körk** «obraz», «gözəllik» [DTS,s.317] – **görkəm** «xarici, ümumi görünüş» [3,c.3,s.196] (**kör** «görmək» felindən düzəlmiş **görk** sözünə ədəbi dildə «nüməyiş» mənasında təsadüf edilir); **or** «biçmək» [DTS,s.370] – **oraq** «ot və s. biçmək üçün qısadəstəli, yarım dairəvi, kəsici kənd təsərrüfatı aləti» [3,c.3,s.447]; **ög** «ağıl, fikir» [DTS,s.378] – **öyrənmək** «mənimsəmək», **öyrətmək** «təlim etmək», **öyrəsmək** «adət etmək», **öyüd** «nəsihət» [3,c.3,s.463]; **taşar** «torba» (dağar) [DTS,s.526] – **dağarcıq** «çox vaxt dəridən tikilən kiçik torba» [3,c.2,s.12]; **tün** «gecə» [DTS,s.597] – **dünən** «keçən gün, irəliki gün» [3,c.2,s.176]; **tün** «istirahət etmək» [DTS,s.586] – **dinc** «sakit», **dincəlmək**, «istirahət etmək» [3,c.2,s.111]; **gilä** «şikayətlənmək» [DTS,s.195] – **giley** «şikayət», **gileylənmək** «şikayətlənmək», **gileyli** «narazı» [3,c.3,s.163]; **tot** «kök, dolu» [DTS,s.578] – **totuq/totuş** «kök, koppuş» [3,c.4,s.201]; **üzä** «yuxarı» [DTS,s.629] – **üzəri** «üst» [3,c.4,s.245]; **ba** «sarımaq» (**bay, bayla**) [DTS,s.76,78] – **bağ** «ip, sap və s.», **bağlamaq** «bənd etmək, sarımaq» [3,c.1,173,176]; **bar** «getmək» (**barış** «bir-birinə tərəf getmək») [DTS,s.83-84] – **barış** «sülh» (**barışmaq**) [3,c.1,s.197]; **boş** «azad, boş» [DTS,s.113] – **boşamaq** «izdivacını ləğv etmək» [3,c.1,s.311]; **çay** «səs-küy» [DTS,s.135] – **çağa** «körpə», **çağırmaq** «dəvət etmək», **çağlamaq** «qaynamaq» (məc.), «sırıltı ilə axmaq», **çığır** «qışqırmaq» [3,c.4,s.409,410,439]; **jem** (<ye) «qida, yemək» (**jemiş**) [DTS,s.135] – **yemək** «qida, ruzı» [3,c.2,s.531], **yemiş** «qovum» [3,c.2,s.532]; **key** «geyinmək» (**keyim**) [DTS,s.294] – **geyim** «paltar» [3,c.3,s.138]; **söz** «söz» (**sözlä**) [DTS,s.511] – **söyləmək** «demək» [3,c.4,s.103]; **suv** «su» [DTS,s.515] – **suvarmaq** «sulamaq», **suvaq** «mala» [3,c.4,s.110].

2. Morfoloji asemantikləşmə

Morfoloji asemantikləşmə də dil tarixində geniş yayılmış proseslərdəndir. Məsələn, qədim türkcədə məlum növdə olan **qar-** «qarımaq» [DTS,s.422] feli müasir Azərbaycan dilində müstəqil şəkildə işlədilmir. Lakin əslində **qar-** felinin qarşılıq-müştərək növü olan **qarış-** feli məlum növə çevrilərək Azərbaycan dilində qorunmaqdadır. **Qar** – felinin işə tarixən məlum növdə olmasını qarşılıq-müştərək bildirən **qarış** sözünün mövcudluğudur.

Məlum növdə olan **sı** – «sındırmaq» [DTS,s.502] feli müasir dildə **sınmaq** şəklində ifadə edilir.

Məlum növdə olan **sor-** «soruşmaq» [DTS,s.524] feli bu gün müstəqil işlədilmək hüququna malik deyil. Lakin əslində qarşılıq-

müştərək bildirən **soruşmaq** feli məlum növə çevrilmişdir ki, kökündə asemantik **sor-** feli durur.

Əslində qayıdış bildirən **yumşalmaq** feli məlum növ kimi qəbul edilmişdir ki, kökündə asemantik **jumsa** «yumşal» [DTS,s.279] morfemi dayanır.

Tarixən «yaşınmaq» mənasında olan **jaş** [DTS,s.246] feli qismən arxaikləşərək **yaşınmaq** sözünün tərkibində asemantik kökə çevrilmişdir. Bu fel də əslində qayıdış növdə olsa da, məlum növ hesab edilir.

Türk dilləri materialında «yarasmaq» mənasında qeydə alınmış **jara** [DTS,s.239] feli dildə öz işləkliyini itirmiş, yalnız **yarasmaq** sözünün tərkibində mühafizə olunmuşdur. Bu fel əslində qarşılıq-birgəlik növdə olsa da, məlum növə çevrilmişdir.

Qədim türk yazılı abidələrində «yüksəlmək, qalxmaq» sernantikasında olan **jüksä** [DTS,s.285] feli dilimizin əsas lüğət fondundan çıxsa da, məlum növ kimi qəbul edilmiş **yüksəlmək** sözünün asemantik kökünə dönmüşdür.

Tarixən məlum növdə olan **jađ** «yayımaq» [DTS,s.223] feli müasir dildə **yayımaq** sözünün asemantik kökünə çevrilmişdir.

Qədim və orta əsr türk ədəbiyyatında əks olunmuş **köj** «yanmaq» [DTS,s.312] Azərbaycan dilinin lüğət tərkibindən çıxsa da, **göynəmək** felinin tərkibində asemantik kök kimi qalmışdır.

Müasir Azərbaycan dilində asemantik kökə çevrilmiş sözlər sırasına **silk** «silkləmək» [DTS,s.500], **it** «itələmək» [DTS,s.215] və s. kimi çoxlu sayda ləksəm daxil etmək mümkündür.

Bütün bunlar dilin lüğət tərkibinin əsrlərin yadigarını qoruyaraq bizə təqdim edən zəngin xəzinə olduğunu bir daha sübut edir.

Qədim türk sözləri Azərbaycan dili şivələrində

Ədəbi dil səviyyəsində dil yaruslarından illər keçdikcə daha çox dəyişikliyə məruz qalan leksika olduğu halda, dialektlərdə başqa mənzərə ilə rastlaşırıq. Belə ki, yalnız dialekt leksikası cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar lüğət tərkibində baş verən dəyişikliklərdən nisbətən kənarında durur, daha mühafizəkar xarakter daşıyır. Məlum olduğu kimi, ədəbi dil üçün arxaik sayılan türk sözlərinin bir qismi Azərbaycan dili şivələrində geniş işlənmə diapozonuna malikdir. Bu haqda K.M.Musayev yazır ki, Azərbaycan dili ərəb və fars dillərinin təsirinə məruz qaldığına görə türk abidələri və digər türk dilləri üçün səciyyəvi olan türk leksikası dialekt və şivələrdə qorunur [37,s.70]. Həmin sözlər əlimizdəki ən qədim mənbə sayılan uyğur, Orxon abidələrindən zəngin xəzinə – şivələr hesabına dövrümüzə gəlib çatmışdır.

E.Əzizov da haqlı olaraq qeyd edir ki, «əgər müasir ədəbi dilimiz üçün arxaikləşən, lakin şivələrdə mühafizə edilən sözlər müxtəlif dövrlərin yazılı abidələrində işlənsə, şübhə yoxdur ki, həmin leksik vahidlər abidənin yarandığı dövrün şivələri üçün də işlək olmuşdur» [10,s.223].

Sözsüz ki, həmin leksik vahidlərin hamısı dövrümüzdə olduğu kimi gəlib çatmamışdır. Məhz bu səbəbdən də dialekt leksikasının qədim türk leksik qatma məxsus sözlərini üç qrupa aid etmək olar:

1. Müasir Azərbaycan dili şivələrində ilkin forma və mənə xüsusiyyətlərini saxlayanlar.

2. Fono-morfoloji dəyişikliyə uğrayanlar.

3. Semantik dəyişikliyə uğrayanlar.

1. Müasir Azərbaycan dili şivələrində ilkin forma və mənə xüsusiyyətlərini saxlayanlar.

Aba. Tarixən həm «ana», həm də «ata» mənalarını ifadə edən [DTS,s.1] bu sözə Quba, Gədəbəy, Ordubad, Zəngilan şivələrində *aba* şəklində «ata» [5,s.1], Neftçala, Cəbrayıl, Qax, Şəmkir şivələrində *aba* şəklində «ana», *apa* şəklində isə «ata» mənalarında təsadüf olunur. *Aba* ləksiminin Neftçala şivəsində işlədilməsi qeydə alınmış faktdır. Görünür, bu şivədə həmin sözün «ana» mənasını da ifadə etməsi cənub – Təbriz dialekti ilə əlaqədardır. Çünki məhz Təbriz dialektində *aba* «ana» mənasında işlədilir.

«Ata» mənəsində *aba* sözü ilə türk, türkmən, bəlkə, uйğur dillərində, «ana» mənəsində isə (müxtəlif fonovariantlarda) Tuva və s. dillərdə rastlaşırıq [39,s.54-56]. Karaim dilinin Kırım dialekti üçün «ata» mənəsində *baba* termini xarakterik olduğu halda, burada *aba* ləksiminə də təsadüf edilir [36, s.261]. M.Kaşğari lüğətində *aba* sözü «ata» mənəsində Tibet, «ana» mənəsində isə oğuz dillərinə aid edilir [Dizin, s.1]. Şübhəsiz, həmin ləksimə Kırım dialektində təsadüf edilməsi oğuz qrupu dillərinin (müasir türk dilinin) təsirinin nəticəsidir.

Aba sözü fono-semantik dəyişikliyə uğrayaraq *abay* şəklində «ləzgi qadın» (Şəki), «xala» (Qax) [2,s.15], *əbə* şəklində «nənə; ana» (Böyük Qarakilsə), *əbəci* (Sabirabad) // *əvəci* (Dmanisi, Marneuli) // *əvənçi* şəklində (Qazax, Tovuz) «mama» mənəsində [2, s.212] işlədilir.

Ay - qalxmaq (yuxarı): aydı bulit kökräju «gurultulu bulud qaldı» [DTS,s.16]. Bu söz *ağmax* şəklində «çıxmaq» mənəsində Füzuli rayon şivəsində işlədilir: - Qoyun dağa ağdı [2,s.21].

Araşdırmalara görə, ilk mənəsi «dağı aşmaq», «dağı qalxıb, onu aşıb – keçmək» olmuş, sonralar həmin mənəni almışdır. Başqa türk dillərində və ya onların dialektlərində bu sözə geniş təsadüf olunur [28,s.25].

Ayuz – inəyin ilk südü. [DTS,s.24]. Dialektlərdə eyni mənada, lakin müxtəlif variantlarda müşahidə olunur: *ağuz* (Zaqatala, Ağdam, Qax, Şəki, Zərdab) // *ağuz* (Neftçala, Quba, Sahbuz) // *ağruz* (Əli-Bayramlı) // *ağızdıx* (Gədəbəy, Tovuz) [5, s. 5]: – Ağızdan yaxşı mərəxə oluy [2,s.19].

Alçaq – sadə, təvazökar, mülayim: köñül tutsa alçaq... [DTS, s. 34]. «Sadə» mənəsində, *alçax* şəklində Qazax şivəsində işlədilir: - Usuvun yaxşı xəşeyti var, *alçax* adamdı [2,s.35]. «Xoşxasiyyət» mənəsində Şəki şivəsində qeydə alınmışdır: - Filankəs *alçaqxasiyyət* adamdır [28,s.28]. Ordubad şivəsində *alçax köñül* «sadə qəlbli» ifadəsinin tərkibində müşahidə edilir. *Alçax* «sadə təbiətli» sözü Azərbaycan dilinin Urmiya şivəsində də işlənir [9,s.231].

Alçax «sadə təbiətli» sözü Azərbaycan dilinin Urmiya şivəsində də işlənir [9,s.231].

Alçak «xoş xasiyyət, mehriban» ləksiminə müasir türkmən dilində də rast gəlik [15,s.139]. *Alçaq* ifadəsi «rəzil, namərd» mənəsində müasir Azərbaycan, türk, Kırım-tatar dillərində, «səmimi, mehriban» mənələrində isə türk, tatar dialektlərində, başqırd dilində qeydə alınmışdır [39,s.143].

Ayırta – qiymətləndirmək; mükafatlandırmaq, mərhəmət göstərmək; ucaltmaq; saymaq, hörmət etmək. [DTS,s.19-20]. İsmayılı, Xanlar, Cəbrayıl, Saatlı, Şəmkir şivələrində assimilyasiya hadisəsi nəticəsində *agırramağ* şəklində formalaşan bu söz «hörmət etmək, hörmətini saxlamaq, əzizləmək» mənələrində işlədilir: - Mən səyi indiyətən həmməşə *agırramışam*, hayıf ki, qədrimi bilmədim (Saatlı) [1,s.47].

Ağırla feli ilə eyni mənada «Kitabi-Dədə Qorqud»da (–Ozan, evin tayağı oldır ki, yazıdan-yabandan evə bir qonaq gəlsə, ər adam evdə olmasa, ol anı yedirər-ıçırər, *ağırlar-əzizlər*, göndərər), M.Füzulinin əsərlərində (Bir içim su ilə *ağırlamadin* mehmanın) rastlaşırıq. Türk dilində *ağırla* feli yuxarıdakı mənələrdə işlənir [22,s. 72].

Bu fel *ayır* «qiymətli, əziz» sifətindən düzəlmişdir [DTS,s.19]. Həmin sifətin əsasında isə *ayırliq* «hörmət, ehtiram» ismi də formalaşmışdır [DTS,s.20]. Qazax rayonu şivələrində isə bu əsasa söykənən *agırrıx* «yaylağa köçərkən aranda saxlanan ağır şeylər», *agırxıçı* // *agırrıxçı* // *agırxıçı* «camaat dağa köçərkən kənddə qalan gözətçi» [2,s.20] isimləri qeydə alınmışdır.

Ayıl – mal-qara saxlanan yer [DTS,s.18]. Şəki, Balakən, Zəngilan, Biləsuvar, Əli Bayramlı, Neftçala şivələrində də *ağıl* «tövlə, heyvanlar üçün ətrafı hasarlanmış, üstü açıq yer» mənəsini bildirir: - Mən bu ağla qoyun salmaram (Cəbrayıl) [2,s.20].

Al – hiylə yalan: alıñ arslan tutar, kücin siçyan tutmas «hiylə ilə aslan tutmaq olar, güclə siçan tutmaq olmaz» [DTS,s.31]. Bu sözlə eyni fono-semantik variantda Ağcabədi, Ağdam, Bakı, Cəbrayıl, Füzuli, Bərdə, Qazax şivələrində rastlaşırıq [5,s.8]. *Aldıl* ifadəsinin tərkib hissəsi kimi isə Şuşa dialektində müşahidə olunur: - *Aldılınən* yazığı aparıf işə salıflar [2,s.32].

«Hiylə» mənəsində *al* sözü XVII əsrdə Qövsi Təbrizinin qəzəllərində əks olunmuşdur:

İstədim hər gah ləlin vəslini səhba kimi

Bağrımı qan eylədin bir *al* ilə mina kimi.

Vaqifin dilində *al* ləksimi «qırmızı» mənəsində səkkiz yerdə işlədilmişdir [8,s.35]. Səməd Vurğunun yaradıcılığında isə «kələk gəlmək» mənəsində *ala qoydu* ifadəsinə rast gəlik: Laçın məhkəməsi mənə *ala qoydu*.

Al isminin izinə müasir ədəbi dildə leksik baxımdan aseman-tikləşmiş *aldan-*, *aldat-* fellərində rast gəlik. Bu fellərin əsasının *alda-* olması göz qabağındadır. Belə ki, *al* kökündən düzəlmiş *alda* M.Kaşğari divanında qeydə alınmışdır: ol jayını aldı «o yağını aldı» [DTS,s.34]. Nəsimi qəzəllərində də bu söz məhz *alda* şəklində

işlənmişdir: *Al* ilə ala gözlərin *aldadı*, *aldı* könlümü, *Alini* gör nə *al edər*, kimsə irişməz *alına*; Bu əbrusi-dünya kim, gah *al* geyər, gah yaşıl, *Al* ilə *aldar* səni, olmaya kim *aldanasan*?

Bu məsələdən bəhs edən Y.Məmmədov göstərir ki, *al* asemantik sözünün öz törəməsi ilə əvəz olunması müasir dildən çox-çox qabaq başa çatmışdır. Həmin isimdən fel yaranması isə *al+la→al+da* şəklində olub. (Belə bir inkişaf yolunu Neftçala şivəsində bizim müşahidə etdiyimiz bir fakt da təsdiq edir: - Məs: *alladma* - E.Ə.)

Alda feli noqay, başqırd, tatar, qırğız və s. türk dillərində indi də ayrılıqda işlənir. Görünür, *alda* > *aldar* inkişafı XVI əsrdən sonra başa çatmışdır. Çünki XVI əsrdən sonrakı yazılı abidələrdə hələlik *alda* formasına rast gəlinməmişdir. Türk /osmanlı/ dili abidələrində isə *alda* feli XIX əsrdək işlək olmuşdur. Ş.Sami lüğətində artıq bu söz yoxdur [16, s. 30].

Aluc - alça [DTS,s.40]. Müasir ədəbi dilimizdə fonetik dəyişikliyə uğrasa da, Quba şivəsində öz tarixi formasını saxlamışdır: - Git ağacdan aluc dər [2,s.35].

Bayir - qaraciyər; ürək [DTS,s.78]. Tarixən müxtəlif mənə bildiren bu söz «qaraciyər» mənasında Gəncə, Kürdəmir, Qax, Mingəçevir, Şəki, Şəmkir, Şuşa, Qazax (- Qoynun bağrının bir yaxşı kavaf yedix') [5,s.28], «ürək, qəlb» mənasında isə Ağdam, Cəlilabad, Füzuli, Kürdəmir, Quba, Şəki, Gəncə, Neftçala və s. [5,s.28] şivələrində işlədilir: Bi az gec olsa, *bağrun* çaddamı yacağ ki (Neftçala).

Bayir ifadəsi «ürək» mənasında, müxtəlif fon-variantlarda başqırd, özbək, uyğur, Altay və s. dillərdə də qeydə alınmışdır [40,s.18].

Bu ləksem «qaraciyər» mənasında Cəbrayıl, Biləsuvar, Qazax, Tovuz şivələrində *qarabağır* şəklində də müşahidə edilir: - O *qarabağırdan* birəz kabab pişirin (Cəbrayıl) [2,s.112].

Görünür, həmin şivələrdə *bağır* sözü «ürək» mənasında da işlədilir (yaxud işlədilib). Ona görə də *qaraciyəri* ondan fərqləndirmək üçün *qarabağır* (burada *qara* rəng bildirir) ifadəsindən istifadə olunur. Necə ki, *ciyər* sözü müstəqil işləndə, *ciyərpərə* tərkibində «ürək» bildirir: - *Ciyərim* yandı susuzluqdan; - *Ciyərin* yanmasın, yazıqsan.

Bağır sözü asemantik kök şəklində *bağırmaq* leksik vahidinin tərkibində qalmışdır.

Aj - demək, danışmaq: Bularda talusin əjajin sara «bunların ən yaxşısı haqqında danışacağam sənə [DTS,s.25]. Bu ləksem *aymağ* «demək, söyləmək» şəklində Füzuli, *ayutmağ* şəklində Quba, Dərbənd şivələrində işlədilir: - O, ma: söz *aydı* [2,s.26].

Həmin söz türk, türkmən, qırğız, qazax, noqay, qaraqalpaq, özbək, başqırd, uyğur dillərində bu gün də işlənməkdədir [39,s.112].

Qarım - çuxur, xəndək [DTS,s.427]. Ağcabədi, Bərdə, Borçalı, Gədəbəy, Kürdəmir, İmişli, Qazax, Şəmkir, Gəncə, Salyan şivələrində qeydə alınmış *qarım*: -1.ocaq üçün qazılmış yer; 2. yağış suyunun axıb getməsi üçün qazılmış yer; 3. alaçağın içinə suyun dolmaması üçün onun ətrafında qazılmış xəndək; 4. çəpər çəkmək üçün qazılmış ensiz yer mənalarını bildirir: - Tez olun, *qarım* qazın, qazannarı

asax (Qazax), - *Qarım* olmasaydı, sel alaçağa girərdi (Gəncə) [5,s.311]. Bu söz *qarəv* «içərisində təndir olan ev; mətbəx» ifadəsinin tərkibində (*qarım+ev*, yəni «qarımı olan ev») Şahbuz şivəsində müşahidə edilir [2,s.117].

Qımız - qımız [DTS,s.452]. *Qımız* sözüne «mayasız süd, üzsüz süd» mənasında Balakən şivəsində rast gəlirik: - Yaxşı *qımız* var, yiyirənmi? «Turş» mənasında isə Ağdam şivəsində təsadüf edilir: - Bu çörək lap *qımızdı* [2,s.136].

M. Kaşğari lüğətində də bu sözün «turş» mənası qeydə alınmışdır: qımız almıla «turş alma» [DTS, s.444].

Qurut - qurudulmuş süzmə [DTS,s.470]. Bu ifadə heç bir fonetik və semantik dəyişikliyə uğramadan Qazax, Şahbuz və Ordubad şivələrində işlədilir: - Ayran torbada süzülür, suyu gedir, olur çirtdən, çirtdən da gündə qurudub *qurut* əmələ gətirillər (Ordubad) [2, s.158].

Qanda - harada [DTS,s.418]. Harada? sual əvəzliyinin tarixi forması ilə Dəvəçi şivəsində rastlaşırıq: - Qaşların *qandadır*, *qanda*? Kipriklərin durub sanda [2,s.110].

Jemiş - meyvə, toxum: jemiş jüşdi «meyvələr yetişdi» [DTS, s.255]. *Jemiş* sözü müasir Azərbaycan ədəbi dilində semantik daralmaya məruz qalsa da, «hər cür meyvə» mənasında Balakən (- Bu il *yemişimiz* bol olub), «quru meyvələrin qarışığı», «üzüm qurusu» mənalarında isə Şamaxı və Cənubi Azərbaycan dialektlərində işlədilir: - Bəşir bayramçun *yemiş* alıb [2, s. 245].

Jengə - qardaşın, əminin və dayının arvadı [DTS,s. 256]. *Yengə* ləksemi Azərbaycan dilinin Kirovakan, Amasya, Zaqatala şivələrində «qardaşın, əminin və dayının arvadı» mənalarında; Tovuz, Qazax, Borçalı şivələrində isə «qardaşın və əmioğlunun arvadı» mənalarında özünü göstərir: - Mənim *yengəm* beş yaş mənən böyükdü. (Kirovakan) [2,s.246].

Dilin inkişafı prosesindəki dəyişikliklərlə bağlıdır ki, bu gün *yengə* sözü daha çox «toy günü gəlini oğlan evinə aparən qadın» mənasında işlənir.

Jeg - yaxşı: Ötükən jışda jeg idi joq ermiş «Ötükən yaylasında yaxşı hökmdar yox idi» [DTS,s.252]. Quba, Dərbənd şivələrində «yaxşı» mənalı bu söz elə *yeg* şəklində [34, s. 18], Qazax şivəsində isə *ey//eyi* şəklində qeydə alınmışdır: - Mənim kefim *eydi* [2, s. 210]. Qazax şivəsindəki bu variant müasir Türkiyə türkcəsindəki *iyi*, Kırım-tatar dilindəki *eyi*, qaraqalpaq dilindəki *eqi* [39,s.246] sözünü xatırladır. «Kitabi- Dədə Qorqud» da həm *yeg*, həm də *eyi* variantları ilə rastlaşırıq. Yalan söz bu dünyada olunca, olmasa *yeg* [Drez.4.11].

Jıyla - ağıla: Oylan jıyladı «uşaq ağıladı» [DTS,s.266]. Müasir ədəbi dilimizdə *ağıla* şəklində qalan bu söz Şəki, Quba, Dərbənd şivələrində öz tarixi formasını saxlayaraq, məhz *yığıla* şəklində işlədilir: - O qız nə yaman *yığılyr*. (Şəki) [2,s.248].

Tutmac - ərşətə şəklində xəmir xörəyi [DTS,s.592]. *Tutmac* sözü ilə «xəmir, əvəlik və lobyadan bişirilən xörək» mənasında Qu-

ba, Şamaxı və Göycay şivələrində rastlaşırıq: - *Tutmacın* xəmirin yoğurdum. (Şamaxı) [2,s.391].

Tez – qaçmaq, qaçıb getmək: «maral qaçıb getdi» [DTS,s.557]. Ordubad şivəsində *təzmək*, Qazax şivəsində *tezmək*, Neftçala şivəsində isə *tezikməg/təzikməg* fonovariantlarında «hürküb qaçmaq, qorxub qaçmaq» mənasında qeydə alınmışdır: - Qalxozun qoyunları bə gecə *təzib* yataxdan çıxmışdılar. (Ordubad) [2,s.376].

Ə.Cəfəri yazır ki, *tezmək* «gəzmək» deməkdir və çox vaxt gəzmək, azmaq sözləri ilə birlikdə işlədilir: -*Gəzif-təzməxdən* yoruldux (Qazax). Klassik ədəbiyyatımızda bu sözün «gəzmək» mənasında işləndiyini görürük: -*Təzmə* gahi yolda, gahi dağda. (Xətai); -Sanasan bir aydır *təzə çıxıbdır*. (M.P.Vaqif) [25,s.54].

Zənnimizcə, *təzmək* felinin «gəzmək» mənası bir qədər sonrakı dövrün məhsuludur. Çünki Orxon abidələrində də, M.Kaşğari lüğətində də o, «qaçmaq» mənasını bildirir.

Tülä – tükünü tökmək: at tülädi «at tükünü tökdü» [DTS,s.596]. Dialekt leksikasında da (Şamaxı, Şeki, Qax, Quba) *tüləmək* sözü «tükünü tökmək, dəyişmək» mənalərini bildirir: - Bu toyux tükünü *tülüyür*. (Şeki) [2,s.392].

Tüläk - tük tökmə [DTS,s.596] sözü Quba və Dərbənd şivələrində semantik dəyişikliyə uğrayaraq «bic, hiyləgər» mənasında işlədilir. Bu sözlə bağlı K.Quliyevanın araşdırmaları diqqəti cəlb edir [bax: 34, s. 18].

Un – səs: er üni bütti «kişinin səsi qırıldı» [DTS,s.625]. Heç bir fonovariantik dəyişikliyə uğramadan Şuşa, Laçın, Şamaxı şivələrində yayılmışdır: - Geçə-gündüz *ünüm* göyə qalxır (Laçın) [2,s.399]. Bu sözə ədəbi dilimizdə təsadüf olunsada, daha çox dialekt leksikası üçün seçiyəvidir. Q. Abdullayeva yazır ki, *ün* sözü 50-ci illər ədəbi nəslinin dilində çəmi bir dəfə qeydə alınmışdır: Nə əlim çatır ona, nə *ünüm* yetir ona (İ.Səferli). Müasir şer dilində isə bu sözlə rastlaşmaq mümkündür: Qırx yaşını ötürmüşən, Yeddi dağın arxasına. Əlin çatmır, *ünün* yetmir daha ona (C.Yusifzadə) [6,s.80].

Orän – pis [DTS,s. 388]. Pis, xarabə mənalı *örən* sözü öz tarixiliyini bu gün İsmayilli şivəsində saxlamışdır: - Yanına getmişdim, çox *örəndi* [2,s.351].

II. Fono-morfoloji dəyişikliyə uğrayanlar.

1) Fonetik dəyişiklik:

Enrä – kişnəmək [DTS,s.175]. Tovuz şivəsində eyni mənada (lakin yalnız erkək ata aid edilir), *ənrəmax'* (e>ə) şəklində işlədilir [2,s.219]. E>ə əvəzlənməsi cənub dialektinin əsas əlaməti olsa da, digər şivələrdə də bu hadisənin izlərinə rast gəlirik.

Esrük – sərxoş: esrük sergəklədi «sərxoş ləngər vurdu» [DTS,s.184]. Bu söz heç bir semantik dəyişikliyə uğramadan *əsrük'* səs tərkibində (e>ə, k>x) Qazax şivəsində [2,s.221], *əsriməg* «sərxoşluq etmək» formasında isə Quba, Dərbənd şivələrində qeydə alınmışdır. Bərdə, İmişli şivələrində isə *əsrimək* «qızmaq, çuşa gəlmək, həyəcanlanmaq» (dəvəyə aiddir) mənasında işlənir [10, s. 261].

Göründüyü kimi, *əsrimək* məsdərində həm e səsinin ə səsi ilə əvəzlənməsi, həm də i və r səslərinin yerdəyişməsi baş vermişdir. Bu felə qədim türk yazılı abidələrində *esür* «sərxoş olmaq» [DTS, s.184] şəklində rast gəlirik.

Ola bilsin ki, bu ifadənin kökü *əs* (küləyə aid) felidir. Çünki sərxoş adam ayaq üstə dayana bilməyib əsir, ləngər vurur.

Müasir ədəbi dilimizdə həmin söz *əsib-coşmaq* qoşa felinin tərkibində qalmışdır.

Enrä və **esrük** sözlərini bəzi tədqiqatçılar *ənrə* və *əsrük* kimi oxuyurlar. Sadəcə olaraq, biz «Qədim türk lüğəti»nə istinad etdiyimiz üçün 1-ci varianta əsaslanmışdır.

Keñäs – məsləhət: keñäs birlə etmiş kişi öz işi «insan öz işini məsləhət ilə görür» [DTS,s. 299]. Yazılı abidələrdən məlum olur ki, bu isim fel əsasında formalaşmışdır: *keñä* (>*keñäs* – felin qarşılıq növü): məniñ bilä keñäşdi «o, mənimlə məsləhətləşdi» [DTS,s.299]. Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında *keñä* asemantikləşərək, *ganəş* (e>ə, k>g, η>n) // *gəə:ş* «məsləhətçisi» felinin tərkibində qalmışdır: - Ged nənuə *gəə:ş*, o bilər (Neftçala). Əli Bayramlı şivəsində isə *keñäs* ismi asemantikləşərək *ganəşig* «məsləhət» sözündə saxlanmışdır: - Olar bizə *ganəşigə* gəldilər [2,s.281]. Bu ləksə M.Kaşğari lüğətində *keñəş* [Dizin,s.301], «Oğuz kağan» dastanında *keñəş* (jarlıq jarlab *keñəştilər*. 11/91), «Dədə Qorqud» dastanında *ganəş* (Qövlü qövmiylə *ganəşdimi?* [Drez.239.3]).

Tüs – yuxu [DTS,s.599]. Qazax, Zaqatala və Füzuli şivələrində eyni mənada *tuş* şəklində işlənir: - Bir gün yaxşı *tuş* gördüm (Zaqatala) [2,s.391]. Qazax rayonunun Muğanlı kəndində *tuş*, Marneuli rayonunun Sabirkənd kəndində *çuş* «yuxu, rəya» formaları qeydə alınmışdır [10,s.263].

Tuş «yuxu» mənasında qırğız, qazax, Altay dillərindən başqa bütün türk dili mənbələrində; «yuxugörmə» mənasında isə türk, Krım-tatar, karaim, qumuq, bəlkər dillərində (*tüş*), Altay dilində (*tös*), qazax, noqay, qaraqalpaq dillərində (*tüs*), uyuğur dili dialektində (*çüş*), türkmən dili dialektlərində (*diş*) və s. dillərdə hələ də işlənir. [41,s.328]. Bütün bunlar *tüş* sözünün həqiqətən türk mənşəli olmasını bir daha sübut edir.

Bildür – ötən il [DTS,s.105]. Neftçala şivəsində eyni mənada, *i>i, u>i* əvəzlənmələri ilə formalaşmışdır: - *Bildir* havalər yaman yaxşı keçirdi.

Müxtəlif variantlarda türk, türkmən, qaqauz, Krım-tatar, karaim, başqır, özbək dili və dialektlərində və s. türk dillərində qeydə alınmışdır.

V.V.Radlov haqlı olaraq göstərir ki, bu söz *bir yıldır* «artıq bir ildir ki» (*bildir* → *bir+yıl+tır*) ifadəsinin inkişafı nəticəsində yaranmışdır. M.T.Hautsma, J.Deni, V.Q.Yeqorov, M.Rəsənen bu fikri qəbul edirlər. C.Klason isə heç bir izahsız, amma qətiyyətlə V.Radlovun etimologiyasını inkar edir [40,s.41].

Uruy – toxum; nəsil [DTS,s.615], urıγ tarıγ – qohumlar [DTS,s.615]. Azərbaycan dili şivələrində *uruğ* sözünün «nəsil» mə-

nası geniş yayılmışdır: *urug* «nəsil, övlad, tayfa» (Göyçay); «tayfa, nəsil, əqrəba» (Sabirabad); «nəsil» (Yardımlı, Cəlilabad, Qax); *urug-turuğ* «nəsil» (Ağdam, Şuşa, Cəlilabad, Lənkəran): – Heç bütöy *urug-turuğunuzda* belə ağıllı uşağ olmuyuf. (Şuşa) [10, s. 254]. Neftçala şivəsində isə bu leksik vahiddən konkret olaraq hansısa bir tayfaya işarə etmək üçün istifadə edilmir. Yalnız qarğışın tərkibində təsadüf olunur ki, orada «kök-soy» mənasını ifadə edir: - *Uruğua-turuğua* lənət.

Eyni ifadə ilə «nəsil, kök» mənasında «Kitabi Dədə Qorqud» dastanında rastlaşırıq: - *Uruğin, turuğin* tanımaduğu soya qız verməşə yeg (O.S.Gökyay nəşri, 1973).

Uruğ sözü qazax, qaraqalpaq (*ürük*), qırğız (*uruk*), uygur (*uruk*), özbək (*urug*) dillərində əsasən «toxum» mənasında, özbək və qırğız dillərində isə həmçinin «tayfa, nəsil» mənalarında işlədilir [36, s. 234].

Jastuq – balıq: ol anar jastuq jastadı: «o, onun başının altına yastıq qoydu» [DTS, s. 245]. Dialekt leksikasında eyni mənada işlədilər bu söz müəyyən fonetik dəyişikliyə uğramışdır: *yasduğ // yasdığ* (Quba, Bakı) // *yassux* (Naxçıvan): - *U yasdığı* mənə, bir dirseqlənim. (Bakı) [2, s. 241].

Türmək – içərisinə yağ, pendir, yaxud ət qoyulmuş yuxa, çörək; *türməklən* – türmək hazırlamaq [DTS, s. 599]. Heç bir semantik dəyişikliyə uğramadan Neftçala şivəsində *dürməg* (*t>d, k>g*), Naxçıvan, Gəncə şivələrində *dürməy* (*t>d, k>y*), Cəbrayıl şivəsində *dürmək* (*t>d*), Şəmki, Oğuz şivələrində isə *dürməx* (*t>d, k>x*) şəklində formalaşmışdır. Tarixən bu isim əsasında yaranmış fel də eyni mənada Gəncə, Naxçıvan şivələrində *dürməxləməx* [2, s. 208] şəklində işlədilir. Oğuz şivəsində isə *dürmələməx* fonetik tərkibində qeydə alınmış bu söz bir qədər semantik dəyişikliyə uğrayaraq, «yiğib yumurlamaq» mənasını bildirir [2, s. 208].

Cigit – pambıq toxumu [DTS, s. 145]. Balakən, Hamamlı şivələrində *çiyid* (*t>d, g>y*) «meyvə çayrədi» [5, s. 106], Neftçala şivəsində isə *çiyid* «pambıq toxumu» mənasında işlədilir.

Egä – sahib, yiyə [DTS, s. 161]. Bu sözlə *əyə* (*e>a, g>y*) şəklində və eyni mənada Ordubad şivəsində rastlaşırıq: - *Kələmin əyəsi* gedib [2, s. 214].

Orxon abidələrində *igä* (ev *igäsi*) variantı da qeydə alınmışdır ki, bu, ədəbi dilimizdəki *iyə* sözü ilə daha çox səsleşir.

Ola bilsin ki, *egä // igä* tarixən *ög* «ana» [Orxon abidələri: KTŞ. 11, 31; IB. 53, 89, 90 və s.] sözü əsasında formalaşmışdır. *Ogsiz* «anasız, yetim» [KTŞm 9, Yn. XLV2] leksemi də həmin kökə bağlıdır. Göründüyü kimi, burada yetimlik ana ilə ölçülür. Müasir dilimizdə işlənən bir atalar sözü də bu fikri təsdiq edir: Uşağ anadan yetim qalar. Bu ifadəni həm həqiqət, həm də matriarxat dövrün izi kimi də qəbul edə bilərik. *Egä* sözü də «hər hansı bir varlığın, yaxud əşyanın anası, sahibi»ni bildirib: - O uşağın yiyəsi mənəm. - O evin yiyəsi mənəm. Bu gün isə canlı isimlə bağlı olduqda həm kişi, həm də qadına aid edilir.

İgäs – əsaslanmaq; toqquşmaq: kişilər iştə bir birigə *igäs*dilər. İki boya *igäsdi* [DTS, s. 204]. *Iyasməx* 'Tovuz şivəsində «sözleşmək», Neftçala şivəsində isə (*iyasməg*) «tənbəllikdən işi bir-birinə buyurmaq» mənasında işlədilir: - Niyə *iyərsiniz*, aranızda nə düşüf? (Tovuz) [2, s. 233]; - Bir-birü:zə *iyəsmiyün* (Neftçala).

Kirit – açar [DTS, s. 309]. Azərbaycan dili şivələrində: Cəbrayıl, Qax, Kürdəmir, Ordubad, Qubada *kilid* (*r>l, t>d*) «açar», «qapıya daldan keçirilən uzun dəmir» mənalarını ifadə edir: - Qapımızın *kilidi* xarab olub (Cəbrayıl); - *Kilitlə* qıfılı açılar (Ordubad); - Qapının *kildini* vur (Quba). [2, s. 261].

Azərbaycan ədəbi dilində, eləcə də Neftçala şivəsində *kilid* «qifil» mənasını verir.

Qaşya – heyvanın almindakı ağ ləkə: - *qaşya at* [DTS, s. 431]. Qazax, Marneuli, Dmanisi, Balakən, Şəmki, Tovuz, Şəki və Neftçala şivələrində *qasqa* (*ğ>q*) «alın», «heyvanın almindakı ağ ləkə» mənalarını bildirir: - Güllə canavarın *qasqasının* dəymişdi (Balakən); - Bir *qasqa* at da mən mimmişdim. (Şəmki) [2, s. 124].

Juqa – incə; çörək [DTS, s. 281]. Yuxa (*q>x*) sözü Cəbrayıl və Şuşa şivələrində «yayma və nazik çörək», Neftçala şivəsində isə «nazik yayılmış xəmir» mənalarında işlənir: - Mən bir öynədə iki *yuxadan* çox yeyəmmərəm (Cəbrayıl) [2, s. 249]. Neftçala şivəsində həmin mövqedə ərəb mənşəli *fətir* (fatir «zəif») sözündən istifadə edilir. Bu şivədə *yuxa* həm də «incə, kövrək» mənasını bildirir: O:un eləliginə baxma, ürəgi *yuxadı*. Qazax, Tovuz və Şuşa şivələrində «yumşalma», «insafılı olmaq», «kövrəlmək», «azalmaq» mənalı *yuxal* fəlinə də rast gəlirik: - Da:ürəyi *yuxalıf*, qavaxkı kimi zalım döy; - Su yuxalıf, taxıl ussux qalax. (Qazax) [22, s. 20].

Müasir türk dilində jufka «nazik çörək, yayma», qağauz dilində isə jufka «zəif» mənasını bildirir [15, s. 158].

Tuşaγ – atın qabaq ayaqlarını çidarlamaq üçün kəndir [DTS, s. 590]. Şamaxı şivəsində eyni semantikada, *tuşax* şəklində qeydə alınmışdır: - *Tuşax* gətir, atı *tuşaxla* [2, s. 391].

Göründüyü kimi, tarixi *tuşa*- «çidarla» [DTS, 590] feli də daşlaşaraq Şamaxı şivəsində *tuşaxla* sözünün tərkibində dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Tədqiqatçıların fikrincə, *tuşa*- özü də isimdən düzəlmə feldir (*tuş + a*). Müasir türk dillərində də bu söz qeydə alınmışdır: *tuşa* (qırğız, Lobnor), *tuja* (Altay), *tusa* (qaraqalpaq, xakas dilinin Koybal dialekti), *tusa* (qazax), *tuza* (xakas) və s.; *duşak* (türkmən), *tuşak* (Altay), *tusav* (qaraqalpaq), *tusav* (qazax), *tuşav* (tatar) [41, s. 306].

Taşsağ – çoxdanışan, uzunçu [DTS, s. 235]. *Yanşağ* sözü Quba şivəsində də «çoxdanışan, uzunçu» mənasını bildirir. - Uni mən çox yaxşı tanıyadam, çux *yanşağ* adamdu [2, s. 240]. Yazılı abidələrdə müşahidə edilən «çox danışmaq» *yanşa* feli isə Quba şivəsində *yanşağlamağ* asemantik kök morfeiminin tərkibində qalmışdır: - Uni üz başına buraxsan əxşəməcən *yanşağlar*. [2, s. 240].

Tümkä «ağılsız, axmaq» [DTS,s.597]. Qazax şivəsində *tünga* (m>n, k>g) «anlamaz,yaddaşsız» mənasını bildirir: - Sən nə *tüngəsə-nə* [2,s.393].

Qarınça – qarışqa [DTS,s.427]. Ədəbi dilimizdə *qarışqa* şəklində işlədilən bu söz Qazax şivəsində tarixi formasını nisbətən qoruyaraq *qarışqa* vəziyyətini almışdır: - Qaynə: *qarışqa* təki, üsdünə yarpaq qoyollar [2,s.119].

XVII əsr Qövsü Təbrizinin divanında da eyni mənalı *qarınca* sözüne təsadüf edilir:

Qarınca öz qədrincə vurar, yığar, dağıdar,
Flaman mənim əlimi dövrü – ruzigar açmaz.

Bu ləksemə *qarınca* şəklində Bədir əd-Din İbrahimin əsərində (XIV əsr), həmçinin türk və türkmən dili faktlarında rast gəlmək mümkündür [38, s. 273].

Oba – tayfa, nəsil [DTS,s.362]. Qazax şivəsində fonetik dəyişikliyə uğrayan (*b>v*) bu söz «tayfa», «özgə» mənalarını bildirir: - *Ova ovanın* itiyini bayatıyan gəzər [2,s.344].

Epmək/yetmək – çörək [DTS,s.175]. Dialekt leksikasında «çörək» bildiren bu söz Şəki şivəsində *epbex*, Ağdam, Bolnisi, Cəmbək, Gədəbəy, Goranboy, Qarakilsə, Mingəçevir, Şəki, Tovuz, Yevlax şivələrində *apbax*; Oğuz, Şəki şivələrində *apbax*, Dərbənd şivəsində *appeg*, Ağdaş, Göyçay, Kürdəmir şivələrində *appək*, Culfa, Naxçıvan şivələrində isə *appay* şəklində işlədilir: - Biz yaxşı *apbax* yapmışox (Şəki) [5, s. 162; 174]. Bu söz eyni mənada Nəsimi şerlərində də qeydə alınmışdır:

Kimün ki, oldu nəsibi əzəldə həqdən eşq,
Ana nə şərbətü məcun görək, nə *appəgü* aş [35,s.87].

Büşkäl – kökə formasında incə çörək [DTS,s.133]. Bu ləksemə *bürüşdə* (*büşkäl>bürüşkäl>bürüşkə>bürüşdə*) fonetik tərkibində «yaxşı birləşirilmiş, bişib qızarmış çörək» mənasında Bakı şivəsində təsadüf olunur [5,s.67].

Enä – kəsmək, nişanlamaq: - Ol qoyın enədi «o, qoyunun qulağını kəsib nişanladı» [DTS,s.173]. Qazax şivəsində həm *ənax* «heyvanın qulağına vurulan nişan» isminə, həm də eyni köklə bağlı *ənəmax* fəlinə rast gəlmək mümkündür. Bu fel Gədəbəy şivəsində də işlədilir: - Malın qulağını *ənəllər* kin, qarışx tüşməsin özgəninkinə [5,s.173]. Qazax və Məgri şivələrində *en* «qaramalın qulağına vurulan damğa» mənalı ismə də təsadüf edilir: Bayrış ə:m deyirdi ki, kecinin qulağında *en* var. (Məgri) [5,s.162].

Ənamək feli Ş.İ. Xətəinin dilində də qeydə alınmışdır:

Qoyun quzusuna nasıl mələdi,
Oküzün qulaqna kimlər *ənədi* [13,s.71].

Qılıq – rəftar, xarakter [DTS,s.443]. Şəki şivəsində də *qılıx* (q>x) «xasiyyət», «rəftar» mənasında işlədilir. - Həsənin *qılığı* çox yaxşıdı [2,s.135]. Dialekt leksikasında bu kökdən düzəlmiş *qılıqlamaq* «aldatmaq», «dilə tutmaq» (Marneuli, Dmanisi), *qılıqlamaq* «yaltaqlanmaq» (Kirovakan), *qılığına girmək* «dilə tutub, yola gətirmək», *qılıxlı* «xoşxasiyyətli» (Şəki, Neftçala) ifadələri də mövcud-

dur. Yazılı abidələrdə isə *qılıqlıy* ümumi anlayış olub, «hansısa xarakterə, rəftara malik olan»a aid edilir [DTS,s.134].

2) Kombinator dəyişiklik.

Səsdüşümü nəticəsində formalaşanlar:

Arıy – təmiz, pak [DTS,s.51]. Azərbaycan dili şivələrində eyni mənada, lakin *arı* (Ağdam, Füzuli, Qazax, Quba, Şahbuz, Şəmkir, Tovuz), *ari* (Bakı, Xaçmaz) [5,s.17], *ari* (Neftçala) formalarında, -ğ səs düşümü ilə müşahidə edilir: - Aydan *ari*, sudan dur! bəxdəvər (Neftçala). «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında da bu ifadə ilə rastlaşırıq: Aydan *ari*, gündən görklü qız qardaşın Baniçığ... [Drez.83.12].

XVII əsr ədəbi dilində *ari* «saf» sözü öz işləklilik xüsusiyyətini itirməmişdir:

İmtahan lazım deyil, çün *aridir* dinarımız (Qövsü);

Bu dəvəyi riddən *ari* durur billah riyadendür (Məsihi).

Arı «təmiz» sözü türk, tatar, qırğız, xakas, Tuva dillərində də işlədilir [39, s.185].

TutuY – girov [DTS,s.592]. «Girov» mənalı bu ləksemə Şuşa şivəsində *tutu* şəklində (söz sonunda -ğ düşümü ilə) müşahidə edilir:

- Bir xəli *tutu* verif pul aldı [2,s.592].

Qadaş – qardaş: edi-ök sevündi qadaşın körüp «o, qardaşını görüb, çox sevindi» [DTS,s.401]. Ədəbi dilə *qardaş* şəklində işlədilən bu söz Şəki, Zaqatala [5,s.300], Zərdab şivələrində *qada* fonetik tərkibində -ş səsdüşümü ilə qeydə alınmışdır: -*Qadam* tarlıya getdi. (Zərdab) [2,s.105].

Jablaq – pis, qərəzli [DTS,s.221]. Sabirabad, Salyan, Neftçala, Şahbuz, Culfa, Kəlbəcər, Laçın, Kürdəmir şivələrində eyni mənada, *yava* şəklində (söz sonunda -q düşümü ilə) işlədilir: - Səfər *yava* danışır. (Salyan) [2,s.239].

Ütrük – hiyləgər [DTS,s.629]. Heç bir semantik dəyişikliyə uğramadan, Ağdam, Ordubad, Cəbrayıl, Laçın şivələrində *ütük* formasında (söz ortasında *r* düşümü ilə) müşahidə olunur: - Sən mənə *ütüksən*. (Laçın) [2,s.401].

Səsartımı nəticəsində formalaşanlar:

Anıt – qırmızı rəngli, suda üzən, ördəyə bənzər quş [DTS,s.47]. Dialekt leksikasında *anqut* şəklində (n>nq), eyni mənada Ağdam, Şuşa, Neftçala şivələrində işlədilir. Ağdam, Bakı, Dərbənd, Şamaxı, Neftçala şivələrində *anqut* sözü «acgözlüklə yeyən, hər nə gəldi yeyən» adama da aid edilir: - Zalım elə bil *anqudu* (Ağdam); - *Anqut* kimi nə versoy udadı (Dərbənd). Oğuz şivəsində *anqut* «avam, qanmaz», Şəki şivəsində *anqut qalmax* «tək, tənha qalmaq», Cəmbək, Füzuli, Qarakilsə şivələrində *anqutu çıxmax* «həddindən artıq arıqlamaq», Bərdə şivəsində *anqutboğaz* «çox arıq, boğazı incəlmiş, uzunboğaz (adam)» [5,s.15-16] ifadələri ilə də rastlaşırıq.

Sin – süzülərək torpağa getmək (su haqqında): suv jerkä sinqi [DTS,s.500]. Naxçıvan şivəsində *zinə* (ə səsatımı) sözü «sızılan, süzülən» mənasını bildirir. - Sarab *zinə* sudu [2,s.226].

Qatma – yağda bişirilmiş çörək [DTS,s.435]. *Qatma* sözü *qatdama* şəklində Borçalı, Gədəbəy, Qazax, Naxçıvan, Şəmkir, Tovuz

şivələrində, *qatda* şəklində isə Borçalı şivəsində «yağda bişirilərk üzərinə şəkər tozu səpilməmiş qoğal» mənasında formalaşmışdır [5,s.315].

Silk – çırpmaq, yellətmək [DTS,s.500]. Qazax, Gəncə şivələrində «çırpmaq» mənalı bu söz *silixmæx* fonetik tərkibində (-i səs artımı ilə) qeydə alınmışdır [2,s.361]. Müasir ədəbi dilimizdə isə asemantik kökə çevrilərək, *silkələmək*, *silkələnmək* leksemlərinin tərkibində qalmışdır.

Assimilyasiya nəticəsində formalaşanlar.

Ündä – çağırmaq: - ol meni ündädi [DTS,s.625]. Ün «səs» ismindən yaranmış bu fele Gəncə şivəsində bu fele eyni mənada, *ünnamæx* şəklində rast gəlirik. Burada *n* səsi özündən sonrakı *d* səsine təsir edərək, onu öz qəlibinə salmışdır.

3) Morfoloji dəyişiklik.

İstər tarixən, istərsə də hazırda türk dillərinin lüğət tərkibində düzəltmə sözlər mühüm mövqeyə malikdir. Oz qrammatik funksiyasını itirmiş şəkilçilər də mövcuddur ki, bunların bəzilərinin yaratdığı mənə dialektde sintaktik yolla, bəzilərinin isə morfoloji yolla ifadə edilir.

Erinçän – tənbel [DTS,s.178]. Dialekt leksikasında eyni mənada *ərinçæx* şəklində Ağdam, Gədəbəy, Göyçay, Mingəçevir, Ucar şivələrində; *əringæc* şəklində Füzuli, İmişli, Kürdəmir, Salyan [5, s.176], Neftçala şivələrində işlədilir: -Lumi' *əringæc* adamdı. Göründüyü kimi, qədim türkcədəki *-cæn* şəkilçisi dialektlərdə *-cæx/-gæc* şəkilçiləri ilə əvəz olunmuşdur. Sözüün kökü isə *er* («işə etinasız, saymazlıqla yanaşmaq») olmuş, ondan *erin* feli [DTS,s.175], ondan isə *erincæn* sifəti düzəlməmişdir. Dialektlərdə bu düzəltmə sifət daha çox yayılsa da, Neftçala şivəsində *ərinmæg* «tənbellik etmək» felinə də təsadüf olunur.

Qars – dəvə yunundan üst paltarı [DTS,s.429]. Borçalı, Qazax, Şəmkir, Tovuz şivələrində «yapıncı»mənasında *qartı* fonetik tərkibində müşahidə edilir [5,s.313].

BuşuY – kədərlənmək [DTS,s.128] felinə Neftçala şivəsində *mısiğ olmağ* (*b>m, ş>s, u>i*) «kədərlənmək», «pərt olmaq» şəklində rast gəlirik. Qədim türk yazılı abidələrində eyni mənada *buş* leksemi də mövcuddur ki, bu da *buşuY* felinin düzəltmə olduğunu sübut edir. Şivələrdəki (Neftçala, İsmayılı) «qaş-qabaq» mənalı *mismuriğ* sözü də onu bir daha təsdiqləyir: - Nə *mismuruğu* sallayıb durmusan? (İsmayılı) [2,s.328]; - *Mismuriğu*: nöşün sallamısan? (Neftçala).

III. Semantik dəyişikliyə uğrayanlar:

Dialekt leksikasının tərkib hissəsi olan qədim türk sözlərinin heç də hamısı öz semantikasını saxlamamış, mənə genişlənməsi, mənə daralması, mənə dəyişməsi kimi proseslərdən keçmişdir.

1) Mənə genişlənməsi

Baba – ata: ançulaja amrar erti sizni tözüğü anası [n] b[abası]n] oylanı sevərcä «onlar səni uşaq anasın və atasın sevən kimi seviridilər» [DTS,s.76]. Füzuli, Başkeçid şivələrində *baba*; Qazax, Füzuli şivələrində *bava* şəklində işlədilən bu söz «ata» [5,s.25,37]; digər

şivələrdə isə «baba» mənasını bildirir: - Babam maña kitabı alıf (Başkeçid).

Baba leksemi «ata» mənasında türk, türkmən, özbək (və onların dialektlərində), qaqauz, karaim, Krım-tatar dillərində; «baba» mənasında isə türkmən, tatar, özbək (və onların dialektlərində), qaqauz, noqay və s. dillərdə qeydə alınmışdır [40,s.10-11].

Qart – qoca: Oyuq qayannuñ zanıda ... bir qart kişi turur bar erdi. «Oğuz xaqanın yanında təcrübəli bir qoca vardır» [DTS, s.429]. **Qart** leksemi dialekt leksikasında (Göyçay, Qazax, Qax, Mingəçevir, Ordubad, Salyan) «lovğa», (Qazax, Şəki, Salyan, Neftçala) «çoxbilmiş» mənalarını ifadə edir. Lənkəran, Salyan, Neftçala, Şamaxı, Şəki şivələrində *qart-qart danuşmaq* «böyük-böyük, lovğa-lovğa danuşmaq» ifadəsinə də rast gəlirik [5,s.313].

Dədə – ata [DTS,s.160]. Əksər şivələrdə «ata», Neftçala şivəsində isə həm «ata», həm də «baba» mənasında işlədilir: - Çox vaxt atıya dədə deyirüq; - Mən dədə:n bö:üq nəvəsiyəm.

Müasir türk dilində də «baba» mənasını bildirir. Ə.Tahirzadə qeyd edir ki, *dədə və baba* sözləri əvvəllər müqəddəs şəxslərə (məs.: Dədə Qorqud, Dədə Kərəm), yaxud da ilahi sayılan əşyalara aid edilirdi. O, fikrini əsaslandırmaq üçün «Şəki əvvəllər və indi» kitabının müəllifi Ə.İsmayılovdan sitatə gətirir: «Mustafa bəy xalq arasında «böyük dədə», yəni «ikinci Allah» titulu ilə məşhurlaşmışdı».

Şəki bölgəsinin Qutqaşen və digər şivələrində *ayboba* «ay baba»; *günboba* «gün baba»; *yəlboba*, *tüsdü boba* kimi terminlər var ki, onların II komponenti şamanlara məxsus *baba* sözündən düzəlməmişdir [42,s.75].

Yemiş – meyvə, toxum [DTS,s.255]. Yemiş sözü Balakən şivəsində «hər cür meyvə», Şamaxı, Cənubi Azərbaycan şivələrində «quru meyvələrin qarışığı», «üzüm qurusu»nu bildirdiyi halda [2,s.245], digər şivələrdə və ədəbi dildə «qovun»a aid edilir.

I.Nəsimi divanında da «toxum, meyvə» mənalı *yemiş* sözü qeydə alınmışdır: Tubi ağacının nədür *yemisi*? [35,s. 88].

SıYır – inək [DTS,s.502]. *SıYır* leksemi Qafan şivəsində «meşədə yaşayan vəhşi heyvan» [2,s.363], Qazax şivəsində isə «inək» mənasında işlədilir. Bu şivədə *sıYırçı* «naxırçı», *sıYırxana* «qaramal saxlanılan yataq», *sıYır damı* «mal tövləsi» ifadələri də mövcuddur. Ə.Cəfəri göstərir ki, *sıYırçın* sözü də bu köklə bağlı olub, mal-qaranın üstünə və buynuzlarına qonub, gözəl tərzdə oxuyan quş deməkdir [25,s.56-57]. *SıYır* sözünün etimologiyasını izah edən A.M. Şerbak Q.Vamperi ilə razılaşaraq bildirir ki, o, indiki-gələcək zaman feli olan *sağ* kökündəndir. «Inək» mənasında əsasən qıpçaq dillərini əhatə edir. Lakin türk dilləri arasında *inək* sözü daha geniş yayılmışdır [36,s.85].

TuY – bayraq [DTS,s.584]. *Tuğ* dialekt leksikasında həm «bayraq» (Şuşa, Bakı, Şamaxı), həm də «narın süpürgə» (Şuşa, Şəki, Gəncə, Ağdam, Oğuz, Ucar) mənalarını bildirir: - Anam öyi *tuğnan* süpürdü; - Meydana hər dəsdə öz *tuğnyan* gəlmişdi (Şuşa) [2,s.387]. Əslində şivələrdə *tuğ* sözünün «süpürgə» mənasında işlə-

dilməsi təsadüfə deyil. Bu, tarixən bayrağın – *tuğun* at quyruğundan hazırlanması və narın süpürgənin də ona bənzəməsi ilə əlaqədardır.

Cibin – milçək, ağcaqanad [DTS, s.145]. *Cibin* sözü Neftçala şivəsində «milçəy»ə, Masallı şivəsində isə «bal arısı»na aid edilir [2,s.443]. – Uç yeşik *cibin* saxle:ram (Masallı); – Qara *cibin* qalmıyib day evə dolmamış (Neftçala).

O.N.Tuna göstərir ki, bu ifadə şumer dilində zibin, türk dilində isə çibin «milçək» (*z>ç*) şəklində formalaşmışdır.

Cibin ləksemi Qaraçay-balkar dilində [15,s.234], uyğur (*çibün*), özbək (*çivin*), qırğız (*çubun, çumun*) Altay (*çumun*) dillərində «milçək» mənasında işlədilir [38, s. 274].

Ojlä – günorta [DTS, s.382]. Dialektlərdə *önə* // *öynə* şəklində müşahidə edilən bu söz Quba, Dərbənd şivələrində «günorta», «günorta istirahəti», Neftçala şivəsində isə «vaxt, çağ» mənalarını bildirir: – Nəxir ö:nədə yeylağa çatdı (Quba) [2, s.350]; – Sə:r öynə pütün işdərimi görüb qıtarıdım (Neftçala).

2) Məna daralması:

Belgü – nişan, əlamət [DTS,s.93]: qut belgüsü biliq «xoşbəxtliyin əlaməti bilikdir» [DTS,s.93]. Dialekt leksikasında *bəlgə* (Gəncə, Kəlbəcər, Kürdəmir, Oğuz, Ordubad, Şəmkir, Zəngilan) // *bəliyə* (Şəki) // *bəllə* (Lənkəran) «oğlan evindən qız evinə aparılan nişan», *bəlgə* (Ağdam, Salyan) «əkin sahələrinin sərhəddini bildiren nişan» [5,s.44] və s. mənaları bildirir.

Qayadaş – qohum [DTS, s. 405]. «Ata», yaxud «böyük qardaş» mənasında *qağa* şəklində Qazax, Tovuz, Ağdam, Şəmkir, Gədəbəy, Əli Bayramlı şivələrində; *qa:* şəklində isə Füzuli, Qəbələ şivələrində işlədilir: – Ay *qağa*, sən getmə, uşaxlar özdəri götürəcəxlər. (Şəmkir); – *Qa:m* gəldi. (Füzuli) [2,s.105].

Qara – baxmaq [DTS, s.424]. «Gözlərini zilləmək» mənasında bu köklə bağlı *qaralamax* sözü Kürdəmir, Şamaxı şivələrində [5, s. 308], *qaralamağ* variantı isə Bakı, Neftçala şivələrində qeydə alınmışdır: – Uşağ səi *qaralib* (Şamaxı) [2, s. 115]. Vaxtilə ümumi anlayış olan *qara* feli dialekt leksikasında konkretləşib və asemantik kökə çevrilib.

Tabar – əmlak [DTS,s.526]. *Tavar* ləksemiə (*b>v*) Quba şivəsində «avara – camış» mənasında təsadüf edilir: – Tavar utlarda utduyadı [2, s. 369]. Orta əsr abidələrində «mal-qara» mənasında *mal-davar* ifadəsinin tərkibində işlədilmişdir. Bu ləksem «heyvan» mənasında türk dili dialektində (*tavar*), qırğız dilində (*tabar*), uyğur dialektində (*tava; tavar:*) və s. dillərdə yaşamaq hüququndadır. «Əmlak» mənasında isə İbn Mühənnə lüğətində, Qütübün yaradıcılığında, «Yusif və Züleyxa» əsərində qeydə alınmışdır [41,s.113 - 114].

3) Məna dəyişməsi:

Avala – toplaşmaq: anın tegrə kişi avaladı «xalq onun ətrafına toplaşdı» [DTS,s.69]. Semantik dəyişikliyə uğrayaraq, *aval* şəklində Qax şivəsində «məhəllə»; Göyçay, Qazax şivələrində «əngəl, bəla, çətinlik» mənalarında işlədilir: – Tülkü toyuxlara *aval* olub (Göyçay); – İşim *avala* tüşüf (Qazax) [5,s.20]. Neftçala şivəsində isə *aval* «yük»,

«xərc» mənalarını bildirir: – Yaşarın bayı'sı uşaqları da gəlib, *avali* yap ağırtaşib. Yuxarıdakı nümunələr içərisində yalnız Qax şivəsindəki *aval* ilkin mənasına daha yaxındır.

Adağ – ayaq [DTS, 8]. Ağcabədi, Ağdam, Bərdə, Gəncə, Göyçay, Qazax, Şəmkir, Şuşa, Tərtər şivələrində *adax* «uşağın ilk addımları»; Mingəçevir şivəsində *adax durmax* «ilk addım atmaq»; Ağdam şivəsində *adax-adax* «addım-addım», «yavaş-yavaş»; Gədəbəy şivəsində *adax-çəçəx'* // Oğuz şivəsində *adax-çöçəl*/Füzuli şivəsində *adax-çiçə* «uşağın ilk addımları»; Daşkəsən və Füzuli şivələrində *adaxlamax* «ilk addım atmaq» [5,2], Neftçala şivəsində *adaxlı* «nişanlı», *adaxlamağ* «nişanlanmaq» kimi qədim türkcə ilə bağlı ifadələrə rast gəlirik.

Anıx – pis [DTS,s.45]. *Anıx* İsmayılı şivəsində «üstüörtülü» mənasını verir: – Bu iş *anıxdı* [5,s.15].

Bayırdaq – qısaqollu gödək qadın köynəyi [DTS,s.78]. *Bayırdaq* ləksemi Quba, Salyan, Şəki, Zaqatala şivələrində «bələk bağı, uşağın beşiyyə bağlamaq üçün parçadan hazırlanan enli bağ» semantikasındadır: – Uşağın belinə *bayırdaqı* bərk çək ki, yürügdən yıxılmasın (Salyan) [5, s. 28].

Baj – varlı [DTS,s.79]. Qazax şivəsində *bay* «xoşbəxt», *bay olmax* «xoşbəxt olmaq»; Gəncə şivəsində *bay* «ərköyün», *baylandırmax* «kəkəltmək», *baylaşmax* «kəkəlmək» [5,s.38] sözlərinə rast gəlirik.

Basa – ardınca, sonra: men anda basa keldim «mən ondan sonra gəldim» [DTS,s.85]. *Basa* kökündən düzəlmiş *basalax* sözü «məsil, tayfa» şəklində Bərdə, Daşkəsən, Gədəbəy, Gəncə, Xanlar, Mingəçevir, Şəmkir, Tovuz şivələrində işlədilir: – Burda altı *basalax* var. (Xanlar) [5,s.34].

Basağ – ox ucluğu [DTS,s.87]. Bu ləksem «biçin zamanı yerə tökülən sünbül» mənasında Ağdam, Füzuli şivələrində *basax*; Kəlbəcər şivəsində *basşax*; Quba, Neftçala şivələrində *basşaq* fonetik tərkibində işlədilir: – Uşaxlar *basşax* yığmağa gediflər. (Kəlbəcər) [2,s.61].

Qapçaq – çayın sel kimi axdığı yer [DTS,s.420]. Dialekt leksikasında semantik dəyişikliyə uğrayaraq, «su qabı, su içilən qab» mənasında Kürdəmir, Salyan, Yardımlı (*qabçağ*), Mingəçevir (*qafşax*), Cəlilabad, Göyçay, Saatlı, Sabirabad, Salyan şivələrində (*qapçağ*) [5,s.299,301,306] işlənmə diapozonuna malikdir.

Qağan – xaqan: qağanı alp ermiş «xaqanı igid imiş» [DTS, s. 405]. *Qağan* sözü Lənkəran, Meğri, Neftçala şivələrində «igid», «qüvvətli» mənalarını verir: – Qardaş, o day *qağandı*, adam-madam saymır [5,s.301]; – Əli *qağan* igid çıxıb ki ya: mə: onnan qorxırsan? (Neftçala). Qağan sözünə «kükremiş, qəzəbli» mənasında «Kitabi – Dədə Qorqud» da (*Qağan* aslan qopdi Dəpəgöz), «Dastani-Əhməd Hərəmi» də (*Qağan* aslan kibi çapınaydı) rast gəlirik.

Qarı – 1. əlin barmaqqlar olan hissəsi; 2. arşın (ölçü vahidi) [DTS,s.426]. Dialekt leksikasında *qarı* «yarım metrlik ölçü vahidi» (Balakən) [2,s.118]; *qarı* «qolun dirsəkdən yuxarı hissəsi», «qoyunun

qabaq ayaqlarının dizdən yuxarı hissəsi» (Bərdə, Borçalı, Kürdəmir, Qazax, Ucar), *qari* (Şəki, Tabasaran) [5,s.311,312] sözləri tarixin yadigarı kimi diqqəti cəlb edir. Ədəbi dilimizdəki *qarış* «baş barmaqdan çəçələ barmağa qədər olan hissə» sözü də *qari* leksemi əsasında formalaşmışdır.

Qaraq – göz [DTS,s.425]. «Baxmaq» mənalı qara felindən yaranmış bu ifadəyə Şəmkir şivəsində *qaroy* şəklində «kor» mənasında təsadüf edilir. – Azarradım, gözdərim *qaroy* olmuşdu, sonra doxdurrar sağaltdı [2,s.119].

Qarsa – ülgü ölçmək [DTS,s.429]. *Qarsmax* şəklində Qarakilsə, Mingəçevir, Şuşa şivələrində «gödəltmək», «daraltmaq» mənasında; Kürdəmir şivəsində «sıxışdırmaq» mənasında, Zəngilan şivəsində «ütmək» mənasında qeydə alınmışdır: - Götü çuxanın qolunu bir az *qars* (Şuşa); - Anam məni bir az *qarsdı* (Kürdəmir); - Yalav üzgözümü *qarsdı* (Zəngilan) [5,s.313]. Görünür, *qarsa* «ülgü ölçmək» feli *qari* «arşın» ismindən yaranmışdır.

Qut – 1. can, ruh, həyatı güc; 2. xoşbəxtlik, səadət, bərəkət, uğur [DTS,s.471]. Cəbrayıl, Qazax, Qarakilsə, Meğri şivələrində *qut* sözü «güc, qüvvət» mənasını ifadə edir: - Bir tikə əppəx ye, ürəyinə *qut* olsun (Qazax); - Uş gündü *qutdan* düşüp (Cəbrayıl) [5,s.349]. Neftçala və Salyan şivəsində bu leksemin «tumurcuq» mənasına təsadüf edilir: - Ağajdar yavaş-yavaş *qut* bağliyr (Salyan) [5,s.349]; - Ağacın *qutin* tökmə (Neftçala).

Ağacın tumorcuğu onun uğuru, bərəkəti sayılır. Bu baxımdan Neftçala və Salyan şivələrindəki *qut* öz tarixiliyini müəyyən qədər saxlamışdır. K. Quliyeva isə göstərir ki, Salyan şivəsindəki *qut* sözü oyanmanı bildirir, yazın gəlişilə bağlıdır və qırqız, Tuva dillərindəki «canlanan», «güc verən» mənalı ilə uzlaşır [34,s.20]. Ə.Ş. Tahirzadə yazır ki, *qut* anlayışı şamanlarda «rüşeym, insan, heyvan və bitkilərin həyatı başlanğıcı», həmçinin «insanın qəlbi» mənasında qorunub. Şəki bölgəsində *qut* inamı ilə bağlı digər qalıqlar da qorunub. Məşhur sovet arxeoloqu S. M. Qaziyev bildirir ki, Qutqaşen ərazisində etiqaçlıların məbədgahları aşkar olub. Onun fikrinə, *qut* termini hansısa bütə aid edilib və Qutqaşen toponiminin özü də bu sözdən yaranıb [42,s.88].

Qazax şivəsində *qut* «kar olmaq, qulağı batmaq, döng olmaq» mənalarda işlədilir: - Yuaş danış, qulağımı *qut elədin*. [25,s.54] *Qut* leksemi Neftçala və Qazax şivələrində *matı-qutu qurumaq* ifadəsinin tərkibində də rast gəlirik: - Elə söz də: ki, adamın *qutu quruyor*, söz də tappe: r danışmağa; - Əhməd yazıx elə xarav oluf ki, görəndə *matım-qutum qurudu* (Qazax); - Elə söz danışdı ki, yap *matım-qutum çekildi*; - Qorxıdan *matım-qutum qurıdı* (Neftçala). Bu frazeoloji birləşməni Vaqifin dilində də görmək olar: Onları görəndə zəhrin olur çak; *Qutun qurur*, nitqin batar, ağlarsan (Əsərləri, 1957, s.125).

Bu məsələ ilə bağlı M. Seyidov yazır: «Azərbaycanlılar danışığı dilində qorxu, təəccüb bildirmək üçün deyirlər: «*matım-qutum qurudu*». *Mat* sözü bəzi türk dillərində, o cümlədən teleut dilində «həqiqi», «saf» mənalını bildirir, *qut* isə «ruh», «ürək» mənalını bildi-

rir. Yuxarıdakı ifadəni belə başa düşmək olar: təəccübdən, qorxudan mənim saf, günahsız ruhum məni tərk etdi». K. Quliyeva isə bu fikrə etirazını belə bəyan etmişdir: «Biz qəbul edirik ki, *qut* «ruh», «ürək» bildirir. Lakin *matın* «saf» mənasını ifadə etməsi ilə razılaşmırıq. Ən əvvəl ona görə ki, Azərbaycan dialekt və şivələrində *mat* «şərbət» bildiren söz var. «*Matım-qutum qurudu*» ifadəsi çox güman ki, bu mənə ilə bağlıdır. Həmin ifadəni belə başa düşmək lazımdır: qorxudan şərbət mənim ağzımda qurudu» (34,s.19 - 20).

Yuxarıdakı fikirlərə əsasən, onu deyə bilərik ki, K. Quliyevanın qənaəti ilə heç cür razılaşmaq olmaz. Əvvəla, onun göstərdiyi *mat* «şərbət» sözü ərəb mənşəli *ma* «su», «pivə», «şirə» [ƏFL,s.321] kökündən yaranıb, ikincisi, şərbətin bu ifadəyə heç bir dəxli yoxdur. Digər tərəfdən də, əgər *mat* sözü «şərbət» mənasında işlənilibsə, onda *qut* sözü hansı mənədir?! Bəlkə, tədqiqatçının izahında əks olduğu kimi, «ağız» mənasındadır?! Çünki «*matım-qutum qurudu*» ifadəsində ağız sözü əks olunmayıb.

Mat leksemının digər izahlarına gəlincə isə, tədqiqatçı alimlərdən M. Seyidovun «saf», «həqiqi» versiyası bu ifadə ilə bağlı özünü doğrultmur. Əvvəla, ona görə ki, burada tərəflərdən biri digərini təyini deyil, bunlar leksik paralellər, qoşa sözlərin ya biri digərinə sinonim olur, ya da biri digərini tamamlayır. Məs.: ad-san, el-gün, daş-kəsək, zurna-balaban, top-tüfəng, qab-qasıq və s. Buna əsaslanaraq, deyə bilərik ki, *matım-qutum qurudu* // *çekildi* birləşməsindəki *mat-qut* yaxın mənalı sözlərdir. Göründüyü kimi, hər ikisi I şəxs mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edib. Onu da əlavə etmək istədik ki, Azərbaycan dilinin Neftçala, Ağdam dialektlərində *qaramat*, Quba dialektində isə *qərəmət* sözü işlənir. Bu da «qəm, kədər» bildirir: - Qızı elə bil *qaramat* basıb, heç bir işi alınmır (Neftçala). B.B. Əhmədov bu leksemin I tərəfinin *qara*, II tərəfinin isə *neybər/niybət* (heca düşümü və *b> m* əvəzlənməsilə) kökündən yandığını bildirir [13, s. 143]. Biz isə belə fikirləşir ki, *qaramat* sözünün II tərəfi məhz haqqında bəhs etdiyimiz *mat* sözüdür, burada «ruh» anlamındadır. *Qaramat* – «bəd ruh, şər qüvvə» deməkdir. Həmçinin şahmat oyununda istifadə olunan *mat eləmək* «qarşı tərəfin qüvvəsini tükətmək» ifadəsi də bu baxımdan diqqəti cəlb edir. Beləliklə, bütün bunlar sübut edir ki, *qut* və *mat* leksemləri sinonim sözlərdir. Unutmamalıyıq ki, şivələrdə bir qədər semantik dəyişikliyə uğramış *mat-məhəttəl qalmaq* «təəccüb qalmaq», *matım-matım baxmaq* «heyran-heyran baxmaq» kimi ifadələr də var.

Zaqatala şivəsindəki *qod/qot* «qarğıdalı qıçası» [5,s.337, 342] sözü də *qutun* «güc» mənası ilə bağlıdır. Qarğıdalı özəyinin möhkəmliyi belə qənaətə gəlməyə əsas verir.

Qodi – güclü [DTS,s.452]. *Qut* «güc» ismi əsasında formalaşmışdır. Zaqatala şivəsindəki *qota* «sütun» [5,s.342], Şəki şivəsində *qodu* «çəpər çəkmək üçün yerə basdırılan ağac» [5,s.337] sözü də *qodi* isminin semantik dəyişikliyə uğramış şəklidir.

Erdəmliq – ləyaqətli (alp men erdəmliq men), **erdəmsiz** – ləyaqətsiz (erdəmsiz kişi) [DTS,s.176]. Azərbaycan dili şivələrində

ərdəm (İmişli, Naxçıvan) «hünər, bacarıq», (Qax) «görmək», «boy-buxun» mənasında; **ərdəmli** (Ağdam, Culfa, Füzuli, Mingəçevir, Naxçıvan, Ordubad, Şamaxı, Ucar) «güclü, bacarıqlı, qüvvətli»; **ərdəmsiz** (İmişli, Naxçıvan, Şərur) «zəif, gücsüz, bacarıqsız» [5,s.175] mənalarında işlənmək hüququndadır.

Büskäc – çörək [DTS,s.133]. Oğuz şivəsində **bürçəh** (**büsgəc** → **bürçək** → **bürçəh**) «duru xörək» [5,s.67], Zaqatala şivəsində isə «ərişdə» [2,s.93] semantikasındadır.

Bozla – nərildəmək (dəvəyə aid edilir) [DTS,s.115]. Füzuli, Gəncə, İmişli, Qax, Qarakilsə, Mingəçevir, Şəmkir şivələrində **bozdamax** «oxşaya-oxşaya ağlamaq», «ucadan oxumaq və ya çalmaq» mənalarını ifadə edir: - Kişi gəldi başdadı **bozdamaga** (İmişli); - Vəli dayı, bir yaxşı Koroğlu **bozda** görəx' (Şəmkir) [5,s.60].

Evcı – qadın, arvad: bolma evcı qulı [DTS,s.189]. **Əfci** şəklində Basarkeçər, Borçalı, Gədəbəy, Hamamli, Xocavənd, Qazax, Tovuz şivələrində «qadın işinə qarışan kişi», «xırdaçı, çürükçü» mənalarında; Mingəçevir şivəsində «xəbərci, sözgezdiren» mənasında müşahidə olunur: - Qadınların işinə qarışan kişiye **əfci** de:rix' (Basarkeçər); - Nəbi yaman **əfci** kişidi. (Gədəbəy) [5,s.166]. Dialektlərdə (Çəmbək, Gədəbəy, Qazax) **əfci-əfci danışmaq** «boş-boş, mənasız danışmaq» ifadəsinə də rast gəlirik: -**Əfci-əfci** danışma, yaxşı danış. (Gədəbəy) [5,s.166].

Efrän // evrän – səma, göy [DTS,s.195,165]. Qazax şivəsində **əfəran**, Ağbaba, Basarkeçər, Cəbrayıl şivələrində **əfərdə** şəklində formalaşaraq, «güc, qüvvət, taqət, nəfəs» mənalarını bildirir: - Oküzün **əfərdəsi** qalmayıf ki, kotanı çəkə (Basrkeçər). – Səni gözdəməx'dən **əfərdəm** kəsilif (Ağbaba) [5,s.166]; - Çəmədən elə ağırdu kın, **əfəranmi** kəsdi gətirənədən. (Qazax) [2,s.221]. Gücün, nəfəsin Allah tərəfindən verilməsi, yəni bilavasitə göydən gəlməsi bu sözlər arasındakı semantik bağlılığı sübut edir. Həmçinin xalq arasındakı «nəfəsimi Allahdan // göydən alıram» ifadəsi də fikrimizi təsdiqləyir.

Javalıq – boşluq, heç nə [DTS,s.248]. Neftçala şivəsində **yavannıx** öz tarixi mənasına zidd olaraq, «kalorili yeməyə», əsasən «tərkibində ət olan xörəyə» aid edilir: - **Yavannıxımız** qıtarıb.

Jel – capmaq (ata aid edilir) [DTS,s.254]. Bu kök əsasında dialekt leksikasında aşağıdakı sözlər formalaşmışdır: 1. **yelbə** «yeyin qaçan at»: - Bu at çox **yelbədi** (Salyan); 2. **yelli** (Neftçala, Salyan) «cəld, tez, sürətlə»: - Oyə **yelli** get, Bayram (Salyan); 3. **yegin** (Bakı, Quba) «cəld, tez»: - **Yegin** ul, apar məni ato:un yanına (Quba) [2,s.243, 244].

Jön – yağ [DTS,s.276]. **Yön** ləksəmindən düzəlmiş **yönnü** sözü Neftçala və Cəbrayıl şivələrində «yaxşı» mənasında işlədilir: - Sən heç **yönnü** şey yersən ki, əməl ələsən? (Cəbrayıl) [2,s.249].- O, sən diyən də **yönnü-başdı** adam dö:ür (Neftçala).

Kür – cəsur, qoçaq [DTS,s.328]. Azərbaycan dili şivələrində (Ordubad, Şuşa, Qazax, Tovuz, Şamaxı, Salyan) eyni fonetik tərkibdə, lakin «pis xasiyyətli», «tənbəl», «acız» semantikasında qeydə alınmışdır: - Filankəsin uşağı elə **kürdü** kün (Qazax) [2,s.275].

Küz – payız: ol jil küzün «o ilin payızında» [DTS,s.331]. Heç bir fonetik və semantik dəyişikliyə uğramadan Borçalı, İmişli, Qax, Ordubad şivələrində müşahidə olunur: - Qoyunu yaz otar, yaz otarmadın duz otar, duz otarmadın, küz otar (İmişli). **Küz/güz** sözləri dialektlərdə (Ağcabədi, Ağdam, Bakı, Basarkeçər, Bərdə, Biləsuvar, Cəbrayıl, Cəlilabad, İmişli, Kürdəmir, Qarakilsə, Laçın, Meğri, Saath, Ordubad, Salyan, Şəmkir, Tovuz, Zəngilan, Zərdab və s.) «quzu saxlanılan üstüörtülü yer», (Meğri, Ordubad) «əkin sahəsində kiçik arx», (Cəlilabad, Füzuli, Göyçay, Xocavənd, Quba) «xışın və ya kotanın açdığı şırımla müəyyən hissələrə bölünmüş əkin sahəsi», «əkin sahələrini bir-birindən ayıran şırım» mənalarında da yayılmışdır. Bununla yanaşı, **küzdax** (Qazax) «payız otlağı»; **güzdex** (Şəki) // **güzdax** (Daşkəsən, Füzuli, Gədəbəy, Xanlar, Ordubad, Zəngilan) «payızda göyəren ot», «yayda çalınmamış biçənək», «yaz otu»; **güzdax** (Ordubad) «payız yunu», (Qarakilsə) «payızda yetişən xiyar»; **güzdax** (Biləsuvar) // **güzdax** (Tovuz) «payızda qoyun-quzu saxlanılan yer»; **güzdüx** (Basarkeçər, Çəmbək, Xanlar) «payızlıq taxıl»; **küzdüx** (Füzuli) «payızlıq»; **güzəm** (əksər dialektlərdə) // **güzəm** (Göyçay) // **küzəm** (Bakı, Füzuli, Kürdəmir, Sabirabad) «payızda qırılan yun»; **güzəmləndirməx** (Kəlbəcər) «qoyun yununu çoxaltmaq, artırımaq», **güzlək** (Ordubad) «payızlıq taxıl» [5,s.209,210,298] və s. kimi düzəltmə sözlər də az deyil.

Ok – 4 yaşı keçən heyvan: ök at [DTS,s.382]. İsmayılı şivəsində **ökbəli** «cəsarətli, ürəkli» sözünün asemantik kökünə çevrilmişdir: **Ökbəli** adaman bayır-bacağa çımağ bəd dö:li. [2,s.349].

Oklaş – toqquşmaq, döyüşmək. Gəncə şivəsindəki **ökəşdirməx** «əzik-əzik etmək», **ökəşməx** «əzilmək», **ökəş-ökəş olmaş** «əzik-əzik olmaq», **ökəşix** «əzilmiş» anlamları tarixi **ökləş** feli ilə yaxından səsləşir. – Paltarım **ökəş-ökəş** oluf [2, s.350].

Bişiy – 1. suda bişirilmiş (qidaya aid); 2. qaynadılmış (şəraba aid) [DTS,s.105] Neftçala şivələrində «çayın puçalı, çöküntüsü» mənalı diferensial **puşıl** // **püşül** // **pülüş** // **püloş** // **plüşüg** // **psol** ləksəmi diqqəti cəlb edir. Həm tarixi **bişiy**, həm də dialektdəki **puşıl** və onun variantları **biş** kökü əsasında düzəlmişdir. M.Kaşğari lüğətində **piş** «dağar və tulum gibi şeylerin dibində kalan çöküntü, tortu» [Dizin,s.474] semantikasındadır. Neftçala şivəsindəki **puşıl** (və onun variantları) «çayın bişimişi, çöküntüsü» mənasını ifadə edir. Çünki quru çayın mahiyyəti dəm aldıqdan – bişdikdən sonra üzə çıxır və o, çöküntüyə çevrilir.

Saj – boş düzənlik: saj jazı [DTS,s.481] Neftçala şivəsindəki **say** (saç) «düz saç», **saya** (yer) «düz, hamar yer»; Bakı şivəsindəki **saysu** «dənizdə dayaz yer» ifadələri qədim **say** kökü ilə bağlıdır: - Bura **saya** yerdı; - Uşağın qəşəng **say** saşları var (Neftçala); - Dayı qa-bağə gedmiyün, diyəsən **saysudu** (Bakı) [2,s.354].

Sız – 1. sızmaq, damcı-damcı tökülmək; 2. arıqlamaq [DTS, s.506]. Ədəbi dildə, eləcə də dialektlərdə eyni mənali **sız** feli işlənsə də, bu köklə bağlı Qafan şivəsində **sızançı** «az-az yağan yağış», Gəncə şivəsində **sızqontu** «azca, az-az», Qafan şivəsində **sızqa** «suyu

az olan bulaq», bəzi şivələrdə isə *sısqa* (Şamaxı) «balaca, arıq» kimi ifadələrə rast gəlirik: - Bu güz *sızanqı* bir yağış yağdı (Qafan); - Bı-zavları apar, *sızqadan* su içsin (Qafan); - Çaya *sızqontu* su gəlir [2,s.363].

Siri – möhkəm tikmək [DTS, s.505]. *Siri* (yorğan, döşək) öz tarixiliyini qorumaqla əksər şivələri əhatə edir. Lakin Qafan şivəsində fərqli mənə kəsb edən *sırımlamağ* «yamamaq» ləksemində də təsadüf edilir: - Dədəm çarığımı sıırladı [2,s.364].

Tarım – xan nəslindən olan qadın və uşaqlara verilən titul [DTS,s.537]. Bu ləksem semantik dəyişikliyə məruz qalaraq Salyan şivəsində *tarım*, Neftçala şivəsində isə *turım* «bəzək, siğal» şəklində işlədilir: - Ozinə belə *tarım* verib ki, gəl görəsən (Salyan) [2,s.373]; - Gə: *tırımlanıb* hara gedirsən? (Neftçala).

Tarxan – titul (hökmdarlara məxsus) [DTS,s.539]. Bu sözlə bağlı akademik Z. Bünyadov yazır: «Kür və Araz çayları arasındakı yerlərdə hunlar ölkəsi əmələ gəlmişdi. Ərəb müəllifləri bu hun başçı-larını «tarxan» adlandırırdılar» [7,s.172]. Bu gün ərəb dilində «tən-bəllik» mənasını ifadə edən *taraxi* [ƏFL, s.621] sözü işlədilir. Görünür, həmin söz *tarxan* ləksemnin fonosemantik çalarındır. M.Kaşğari lüğətində isə göstərilir: tarxan – islamlıktan önce verilmiş olan bir adtır. «bey» demektir [Dizin,s. 577].

Ə.Ş.Tahirzadə qeyd edir ki, «*tarxan* // *tarxan* titulu ilə «Alban tarixi» əsərində «ağa» mənasında rastlaşırıq. Şəki və Qutqaşen şivə-lərində *Tarxan* antropnim səciyyəsi daşıyır, adətən, monqol tacirlə-rinə aid edilir» [42,s.80].

Tarxam leksik vahidi Neftçala, Salyan, Bakı şivələrində «ər-köyün, tənbel» mənasında öz əksini tapmışdır: - *Tarxam* adam oxı-yammaz (Salyan); - Sən o:u *tarxam* bögidmisən (Neftçala). Bu şivə-lərdə *tarxamlaşmaq* «korlanmaq, xarab olmaq», *tarxam* olmaq «ər-köyün olmaq» kimi ifadələr də mövcuddur: - Bı uşağ yaman *tarxam-laşib*, heç sözə baxmır (Salyan) [2,s.373]; - *Tarxam* olmisən, bi də: iş – gücə yaramırsan (Neftçala).

Tekəş – titul [DTS,s.530]. Laçın, Şuşa şivələrində *təkəş* sözü «özünü çəken, forslu» mənasını bildirir: - Bizim Məmməd yaman *təkəşdi* (Laçın) [2,s.337].

Terək – qovaq: bir tizig terək «bir sıra (düzüm) qovaq» [DTS, s.553]. Neftçala şivəsində qalan *terə* «pencər» leksik vahidi *terək* ismi ilə bağlıdır: - *Terəli* doğa:n ayrı ləzzəti var. Pencər ilə qovaq ağacının yarpaqları arasındakı uyğunluq belə qənaətə gəlməyə əsas verir.

Türlüg – müxtəlif fərqli [DTS, s.599]. Bu söz bəzən ədəbi dil-də eyni mənada *dürlü* şəklində öz əksini tapsa da, Tovuz şivəsində «məhsuldar, bol məhsullu» mənasında (*dürrü*) işlədilir: - Hələlix'də bizim bağdan *dürrü* bağ yoxdu [5,s.159].

Uruy – toxum, *uruyla* – toxumu toplamaq [DTS,s.615]. (Bu sözün «tayfa» mənası haqqında bir qədər irəliddə bəhs edilmişdir). Qədim türkçə ilə əlaqədar Neftçala şivəsində *urı* «ağacın başında qalan sonuncu meyvə»; Cəbrayıl, Ağdam şivələrində *uralamax* «bosta-nda məhsulu axırıncı dəfə tamam yığmaq» kimi leksik vahidlərə

təsədüf edilir: -Böyün qalxozun bosdanını *uralyacaxları*. (Cəbrayıl) [2,s.396].

Çap – üzmək (suda şappıldayaraq): er suvda çapdı [DTS,s.139]. Neftçala, Salyan, Tovuz şivələrində *çap* «avar» məfhu-munu ifadə edir: - *Çapkeş* lötgəni *çapnən* sürür (Salyan) [2,s.439]; - Lötgə:n *çəpin* sal yerinə (Neftçala). *Çap* sözünün dialektlərdəki mə-nası onun suda olması – üzməsi ilə bağlıdır.

Amrən // imrən – sevmək [DTS,s.41,209]. «Balasını istəyərek səs çıxarmaq» (inəklərə aid) mənasında *imrəmməğ* Əli Bayramlı; *imrəmməx* Çəmbərək, Daşkəsən, Gədəbəy, Hamamlı, Karvansaray, Qazax şivələrində işlənir: - İnəx' gəlif qapıda *imrəner*, dur get bu-zoyunu altına burax, sağ (Qazax); - Buzoyu görüf *imrəner* inəx' (Karvansaray) [5,s.257].

Canac – zəif, gücsüz, ölüvay, qorxaq [DTS,s.138]. Qismən fon-no-semantik dəyişikliyə uğrayaraq *çana* «pis, yararəsiz, mənasız» şəklində Ağdaş, Bərdə, Gəncə, Göyçay, İmişli, İsmayılı, Kürdəmir, Qax, Mingəçevir, Oğuz, Şəki, Zərdab şivələrində; *canna* şəklində Zaqatala şivəsində; *canaxlamax* «çatılmaq, yarımaq» (qoza aiddir) şəklində isə Kəlbəcər şivəsində geniş yayılmışdır: - Naxoşun halı *canadı* (İsmayılı); - Söztün var, söz danış, *cana* danışma (Gəncə); - Dəğirman yap *cana* işdiyir (İmişli); - Təzə vaxdı qozun üsdə gözəl olur, sonra *canaxlıyır*, ağı açılır (Kəlbəcər) [5,s.70].

Una – razılaşmaq [DTS, s.612]. Neftçala şivəsində *unamağ*, Qazax şivəsində *unamax* formasında «başa düşmək, güman etmək, əhəmiyyət vermək» mənalarda dialekt daşıyıcıları tərəfindən işlə-nilir: - Doğrusu, söylədiyini eşitdim, əmbə nə dediyini *unamadım* (Qazax) [2,s.396]; - Mən də gördüm, ancağ *unamadım*; - Eşiddim, ancağ *unamıram* ki, o, elə adam ola (Neftçala).

Beləliklə, Azərbaycan dili dialektlərində türk dilləri ləkəsinin daha qədim dövrləri ilə bağlı ləkəmlərin, yaxud onların izlərinin mühafizə olunmasını müşahidə etdik. Şivələrdə təsadüf edilən, ədəbi dilimizdə isə özünü göstərməyən və ya formaca ədəbi dil sözlərinə oxşayıb, məzmunca başqa mənə daşıyan bu sözlər tarixi leksikoqra-fiya üçün əvəzsiz materiallardır.

Nəticə etibarilə aşağıdakıları deyə bilərik:

Qədim türk dili abidələri müasir türk dillərinin tarixi leksiko-logiya məsələlərini araşdırmaqda çox böyük elmi əhəmiyyətə malik-dir.

Qədim türk dilində qeydə alınmış və XIV əsrə qədərki dövr türk xalqlarının yazılı abidələri ilə bağlı olan ümumtürk sözləri Azər-baycan dilinin də ilkin leksik qatına aiddir.

Qədim türk dilində və müasir Azərbaycan dilində işlənən söz-lərin böyük əksəriyyəti qədim və orta əsr Azərbaycan yazılı abidələ-rində də mövcuddur.

Qədim türk leksikasına daxil olan sözlərin bir qismi heç bir dəyişikliyə uğramadan müasir Azərbaycan ədəbi dilində, yaxud onun şivələrində qorunmaqdadır.

Qədim türk sözlərinin əksəriyyəti fonoloji və ya semantik dəyişikliyə uğramaqla müasir Azərbaycan ədəbi dilində, həmçinin şivələrində işlənir.

Qədim türk dilinə aid sözlərin bir qismi şəkilçi qəbul etdikdən sonra öz müstəqilliyini itirmiş və müasir Azərbaycan dilində aseman-tikləşmişdir.

ƏDƏBİYYAT Azərbaycan dilində

1. Ağayev Ə. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində işlənən bir neçə arxaik söz haqqında // Azərb. SSR EA-nın «Xəbərləri». Ədəb., dil və inc. ser., 1978, №4.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1964.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə. Bakı: Elm, 1964 – 1987.
4. Azərbaycan dilinin leksik-semantik quruluşu məsələləri: Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1982.
5. Azərbaycan dialektoloji lüğəti. 2 cildə. 1-ci c. Ankara: TDK, 1999.
6. Azərbaycan dilinin tarixi leksikasına dair tədqiqlər: Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1988.
7. Bünyadov Z. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı: Azərnəşr, 1993.
8. Qurbanov Z. Q. XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin leksikası. Namizəd. dis. Bakı, 1972.
9. Əzizov E. İ. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası: Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı. DDA. Bakı, 1990.
10. Əzizov E.İ. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999.
11. Əzizov E. Söz xəzinəsi: Söz haqqında araşdırmalar. Bakı: Maarif, 1995.
12. Əhmədov B. Bir neçə söz və ifadənin yozumu // Maarifçi. 1999, 20 noyabr.
13. Əhmədov B. B. Azərbaycan dili şivələrində fonoloji-semantik söz yaradıcılığı. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1994.
14. Zahidəli V. «Kitabi-Dədə Qorqud»un leksikası haqqında bəzi qeydlər. // Azərb. SSR EA-nın «Xəbərləri». Ədəb., dil və inc. ser., 1998, №3-4.
15. Zeynalov F. Türkologiyamızın əsasları. Bakı: Maarif 1981.
16. Məmmədov Y. Azərbaycan dilində sözlərin leksik-semantik inkişafı. Bakı: APİ nəşriyyatı, 1987.
17. Ramazanov K.T. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrinin leksik xüsusiyyətlərinə dair qeyd // Azərb. SSR EA-nın «Xəbərləri». Inc. elm. ser., 1962, №7.
18. Ramazanov K.T. Qohumluq bildiren qoşa sözlər // Azərb. SSR EA-nın «Xəbərləri». Ədəb., dil və inc. ser., 1970, №3.
19. Ramazanov K.T. Türk dillərinin cənub-qərb qrupunda qoşa sözlər (Yemək-icmək adları) // Azərb. SSR EA-nın «Xəbərləri». Ədəb., dil və inc. ser., 1974, №2.
20. Ramazanov K.T. Cənub-qərb qrupuna daxil olan türk dillərində alət, geyim, ev şeyləri, daş-qaş adlarından ibarət qoşa sözlər // Azərb. SSR EA-nın «Xəbərləri». Ədəb., dil və inc. ser., 1973, №1.
21. Rəhimov A.R. M. Kaşğarının «Divanü luqat-it-türk» əsəri və Azərbaycan dilinin leksikası. Namizəd. dis. Bakı, 1985.
22. Rüstəmov R.Ə. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində fel. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1965.
23. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü. Bakı: Maarif, 1989.
24. Cəfərov Q.H. Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi. Bakı: Elm, 1984.

25. Cəfəri Ə. Qazax dialektində arxaizmlər // Azərb. SSR EA-nın «Xəbərləri». İct. elm. ser., 1960, №1.
26. Cəfərov S. Ə. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı: Maarif, 1982.
27. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi: Təşəkkül dövrü. Bakı: ADU nəşri, 1976.
28. Hacıyeva Z. T. İlk anadilli abidələrimizin arxaik qatının leksik-semantik xüsusiyyətləri. Bakı: Elm, 1997.
29. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962.

Rus dilində

30. Асланов В.И. Историческая лексикология азербайджанского языка: проблем реконструкции. АДД. Баку, 1973.
31. Вопросы диалектологии тюркских языков. Т. 4. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1966.
32. Гаджиев Т. Джебраильский говор азербайджанского языка. АКД. Баку, 1962.
33. Древнетюркский словарь. Л.: Наука, 1969.
34. Кулиева К.Ф. Древнетюркский лексический пласт кубинского и дербндского диалектов азербайджанского языка. АКД. Баку, 1989.
35. Мехтиева С.Г. Насими и диалекты современного азербайджанского языка // Из-во АН Азерб. ССР. Сер. лит., яз. и искуc., 1980, №1.
36. Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. М.: Наука, 1975.
37. Мусаев К.М. Лексикология тюркских языков. М.: Наука, 1984.
38. Наджит Э.Н. Исследования по истории тюркских языков XI - XIV вв. М.: Наука, 1989.
39. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на гласные. М.: Наука, 1974.
40. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на буквы «Б». М.: Наука, 1978.
41. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на буквы «В», «Г» и «Д». М.: Наука, 1980.
42. Тагирзаде А.Ш. Древнетюркский лексико-грамматический пласт в диалектах и говорах азербайджанского языка (на материалы Шекинской зоны). АКД, 1972.
43. Чобанов М.Н. Лексика азербайджанских говоров Болнисского района Грузинской ССР. АКД. Ташкент, 1973.
44. Шелёпова Л. И. Диалекты как источник этимологии. Томск, 1977.

БЫТОВАЯ ЛЕКСИКА ГАГАУЗСКОГО ЯЗЫКА

(на основе названий одежды и обуви)

«Когда говорят, что язык представляет собой кладовую историю народа – его носителя, прежде всего имеется в виду лексика, которая непосредственно реагирует на все изменения в жизни народа. Ни фонетика, ни грамматика языка не может показать нам условия жизни народа так полно, как лексика». Общеизвестно, что в лексике любого языка имеется неимоверное количество слов. Для успешного исследования всех лексических единиц, необходимо разделить лексику на тематические группы. Тематический метод изучения лексики применяется учёными ещё в XI–XII вв. Так, например, выдающийся восточный филолог аль-Замахшари в арабско-персидском тематическом словаре «Мукаддима ал-адаб» представил словарный материал, распределённый по тематическим и лексико-семантическим группам ведётся и в тюркологии. К числу таких работ можно отнести исследования К.М.Мусаева, М.Асамуддиновой, И.Отарова, И.Мамедова и др. К.М.Мусаев изучил лексику тюркских языков в следующих разделах: названия животных, названия растений, названия частей тела животных, названия частей растений, термины родства, названия дней недели и др. аффиксов. Изучение лексики гагаузского языка по тематическим группам имеет важное историческое значение. Л.А.Покровская отмечает, что «необходимо дальнейшее изучение лексического состава гагаузского языка, особенно в плане выяснения соотношения тюркских и заимствованных слов в каждой тематической группе. Таким образом, можно будет выявить основную, наиболее древнюю словарный фонд гагаузского языка». Как известно, гагаузский язык стал «открытием» для тюркологов в начале второй половины XX века. Отсюда не трудно догадаться, что количество исследований как по лексике, так и по грамматике составляют лишь каплю в море науки.

Начало изучения лексики начато именем выдающегося тюрколога Д.К.Дмитриева. В 1950-е годы он рассмотрел гагаузскую лексику с точки зрения его происхождения. В данной статье были выделены пласты заимствованной лексики (греческий, романский и славянский). Лексика арабского и персидского происхождения не выделена в отдельный пласт. Некоторые из них рассматриваются в разделе статьи «Семантические отличия гагаузской лексики от турецкой». В данной работе Н.К.Дмитриева мы находим кое-какие неточности, и делаем попытку дать правильное происхождение некоторых слов. Изучение гагаузской лексики было продолжено в 60-е годы в связи с работой над ГРМС и исследованием диалектов и говоров. Б.П.Туканом была написана диссертация, где он исследует вулканештский диалект гагаузского языка. Изучение лексических заимствований из болгарского, русского и молдавского языков было начато Е.К.Колца и Б.П.Туканом. М.Н.Губогло изучил терминологию по скотоводству. В 70-е годы началось изучение гагаузской ономастики и топонимики. С.С.Куроглу изучил личные имена гагаузов. Изучению гагаузских географических названий посвящена и книга И. В. Дрона. В данной работе, предметом нашего исследования является бытовая лексика гагаузского языка. Данная тематическая группа является так же очень обширной. Для более полно-

го, плодотворного и результативного исследования мы решили рассмотреть только названия одежды и обуви.

В древние времена наши предки одежду носили, чтобы защититься от свирепых морозов или палящего солнца. Уже скоро одежда стала носить и эстетическое значение. Из исторических, этнографических данных нам известно, что одежда народов раньше в корне отличалась друг от друга. Так, воины римлян и греков носили юбки, тогда как тюрки – воины Атиллы носили шаровары или штаны. Для своего «конного» образа жизни с конем и на коне древние тюрки придумали одежду: шаровары, не длинный кафтан, сапоги с каблуками и всё остальное. Мурад Аджи справедливо отмечает, что Европа впервые увидела штаны у тюрков. В своей книге он пишет, что шили штаны из шерсти и шёлка уже две тысячи лет назад на Древнем Алтае. Об одежде людей Атиллы Приск пишет довольно сухо: „Они носят короткие суконные полукафтаны из некрашеной шерсти, которую прядут и ткнут их жёны, белые широкие шаровары и кожаную обувь, привязанную на подъёме ноги ремнями... Одежда их (женщин) весьма опрятна и ловко сделана, она состоит из исподницы и кофты тёмно-синего цвета, обшитых светлой каймой или без, белой рубахи, спущенной ниже юбки и убранный складками около шеи и рук с оборочко, похожею на кружева, девушки ходят с открытой головой, убирая себе волосы различными монетами. Все они носят серьги, запястья и кольца даже с трёхлетнего возраста».

Национальная одежда древних тюрков, не изменилась за века. Данный «гардероб» мы обнаруживаем у всех сегодняшних тюрков мира, начиная с уйгуров и кончая гагаузами. Почти без изменений осталась и лексика, обозначающая названия одежды и обуви.

В данной работе мы рассмотрим некоторые гагаузские названия одежды и обуви, представляющие наибольший интерес в тюркологии.

Аба. Одним из старых названий верхней одежды, которым пользуются и сегодня, является *aba*. В ГРМС слово *aba* имеет несколько значений: 1) грубое домотканое сукно; 2) плащ, пальто из абы; 3) войлок; 4) валенки (ГРМС, 22).

Первоначальным значением данного слова было значение «сукно». Об этом пишет Н.И.Гаген-Торн: «аба – название сорта материи ... Одежда получила название по материалу». В современном гагаузском языке слова *aba* в основном употребляются в значении «пальто», а остальные значения данного слова стали архаизмами. Слово *aba* зафиксировано и в словаре В.В.Радлова: *aba* 1) грубая шерстяная материя; 2) турецкий суконный кафтан. В.В.Радлов относит это слово к арабскому языку (РС, I, 619).

Оно бытует и в других тюркских языках: тур. *aba* «грубая шерстяная материя, плащ из такой материи» (БТС, 1), азерб. *əba* «ритуальная одежда муллы» (АРЛ, 1), ног. *aba* «халат (без рукавов), плащ из шерстяной ткани, «ритуальная одежда муллы» (НРС, 2).

Существует мнение, что слово перешло в тюркские языки из арабского языка: ср.: *əba* «название шерстяной одежды в виде плаща» (АРС, 28). В арабско-русском словаре отмечено и слово *gaba* «верхняя одежда, кафтан, халат» (АРС, 54). Но в Словаре Махмуда Кашгари мы обнаружили термин *qaba* в значении «накидка раба» (МК, I, 461). С.Ибрагимов и М.Асамуддинова отмечают, что этот термин часто встречается в произведениях узбекских поэтов-классиков, обозначая длинную мужскую одежду. Посредством тюркских языков сло-

MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ TÜRK DİLLƏRİ LEKSİKASINDA GEDƏN PROSESLƏRƏ DAİR

Məhəbbət MİRZƏLİYEVƏ
filologiya elmləri doktoru

DİLİN LÜĞƏT TƏRKİBİ. TƏŞƏKKÜL, İNKİŞAF VƏ TƏKMİLLƏŞMƏ.

(müləhizə və düşüncələr)

Dilin lüğət tərkibinin inkişafı tarixində baş verən hər hansı dəyişiklik ictimai-siyasi, elmi, mədəni və mənəvi proseslərin nəticəsində meydana çıxır. R.A. Budaqovun göstərdiyi, «dilnin lüğət tərkibi dilin mənzərəsini əks etdirir: lüğət tərkibi nə qədər zəngin və çoxcəhətli olursa, dil də bir o qədər zəngin və inkişaf etmiş olur».

İctimai hadisə olan dil tarixi kateqoriyadır. Bu baxımdan da dilin mənsub olduğu xalqın tarixinin daşıyıcısı olduğunu iddia etmək, xalqın elm, mədəniyyət və mənəviyyatının inkişaf yolunu özündə əks etdirdiyini söyləmək heç də əsassız deyildir. İctimai həyatın müxtəlif sahələrini bütün çalarları, əlvanlığı, tam spektri ilə özündə təcəssüm etdirən dil xalqın həyatını, onun tarixini, ictimai-iqtisadi, siyasi, elmi və mədəni əlaqələrini yaşadan əbədi varlığa çevrilir. Hər bir söz tarixi realılıqların, mühüm hadisələrin şahidi, zamanın «siltəqlıqlarına» mərdliklə sifrə gərən və bəzən də müəyyən dəyişikliklərə uğrayan əvəzsiz tarixi abidədir.

Elm göstərir ki, bütün bir dövrün məhsulu olan dil ümumxalq xarakteri daşıyır. Məhz buna görə də bir iqtisadi quruluşdan digərinə keçid dildə köklü dəyişiklik yarada bilmir. Bu, dilin yalnız inkişafı prosesində güclü təkan rolunu oynayır. S.I. Ojeqov yazır: «Действительно, общественная жизнь в революционные времена в эпохи общественных переломов и социальных сдвигов всегда характеризуется напряженным и ускоренным развитием. Эти эпохи являясь веками в истории народа образуют и своеобразные вехи в истории языка в периоды интенсивного развития общественной жизни». Son on ildə müstəqillik əldə etmiş türk dövlətlərinin rəsmi ana dillərinin (türk xalqlarının dövlət statusu qazanmış dillərinin) əsrlərin dərininə uzanan şərəfli tarixi bunu bir daha sübut edir.

«Dil insan aqlının qüdrətli silahıdır, insan həyatının böyük neməti və tükənməz xəzinəsidir. İnsan təbiət və həyatın mənasını, mübarizə və yaşayışının qayəsini ən bariz və aydın şəkildə dil vasitəsilə ifadə etmişdir». M. İbrahimovun bu fikri həmin missiyanı həyata keçirən hər bir dil, o cümlədən türk dillərinə şamil edilə bilər.

Məlum olduğu kimi, dilin yaranma tarixi insanın əmək fəaliyyəti ilə bağlıdır. Dildə olan sözlərin yaranması, inkişafı və dəyişməsinin bir

¹ K.M. Mусаев. Лексикология тюркских языков, М., 1984, стр. 8.

² А.Е. Бартельс. Разделы словаря, семантические поля и тематические группы слов, Вопросы Языкознания, М., 1982, № 4, с. 54.

³ Л.А. Покровская. Современный гагаузский язык, Курс лекций, 1998, стр. 28.

⁴ Мурад Аджи. Европа, торки, Великая Степь, М. 1998, стр. 51.

⁵ Там же.

⁶ Н.И. Гаген-Торн. Болгарская одежда, Сборник музея антропологии и этнографии, с. 56.

⁷ С.Ибрагимов, М.Асамуддинова, Отражение профессиональной терминологии в «Дивану лугатит-тюрю» и «Кутадгу билик», Советская тюркология, Баку, 1972, №1, с. 121

⁸ И.Г. Добродомов, Вопросы хронологии тюркских заимствований в славянских языках, Советская тюркология, Баку, 1976, №6, с. 29.

⁹ S.Q. Əlizadə Türkmənsəli kəp sözü və onun törəmələri, Dilçilik coğrafiyası..., Bakı, 1982, s. 45.

¹⁰ Н.Х. Мамедов. Значение данных талышского языка в изучении истории азербайджанского языка дописьменного периода, Советская тюркология, Баку, 1984, с. 20.

¹¹ М. Сейидов. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən, Bakı, 1989, s. 92.

¹² И.М. Отаров. Профессиональная лексика карачаево-балкарского языка. Диссертация, Баку, 1976, с. 47.

¹⁴ А.Ш. Таирзаде. Этимолого-структурный анализ некоторых архаизмов азербайдж. яз. в диалектах и говорах шекинской зоны. Известия..., 1981, №1, с. 70.

¹⁵ О. Сулейманов. Азия, Эссе, публицистика, стихи, поэмы, Алма-Ата, 1989, с. 495.

¹⁶ İ. Məmmədov. Azərbaycan dilində qeyim adları, Elmi axtarışlar, III, Bakı, 2001, s. 9.

Словари

АРС - Арабско-русский словарь, М., 1986.

ARL - Azərbaycanca-rusça lüğət, Bakı, 1985.

Башк.РС - Башкирско-русский словарь, М., 1958.

БТС - Büyük Türkçe Sözlük, Doğan D. M. Ankara, 1992, 1197 s.

БРС - Болгарско-русский словарь, М. 1966.

БАРС - Большой Англо-русский словарь, М., 1979.

ГРМС - Гагаузско-руско-молдавский словарь, М., 1973.

ДТС - Древнетюркский словарь, Л., 1969.

К-БРС - Карачаево-Балкарско-русский словарь, М., 1989.

КРС - Киргизско-русский словарь, М., 1940.

Кум.РС - Кумыкско-русский словарь, М., 1959.

КТРС - Краткий туркменско-русский словарь, Ашхабат, 1968.

Монг. РС - Монгольско-русский словарь, М., 1966.

НРС - Ногайско-русский словарь, М. 1963.

ПРС - Персидско-русский словарь, М., 19

ПЭСРЯ - Преображенский А.Г. Этимологический словарь русского языка, М.,

РС - Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий, т. I-IV, СПб., 1893, 1899, 1905, 1911.

РКС - Русско-казакский словарь, М., 1954.

РУС - Русско-уйгурский словарь, М., 1956.

РТС - Русско-тувинский словарь, М., 1953.

РТУр - Русско-турецкий словарь, М., 1972.

РАС - Русско-алтайский словарь, М., 1964.

СЯЯ - Словарь якутского языка, М., Т. I. 1958, II, III - 1959.

Тат.РС - Татарско-русский словарь, М., 1966.

Турк.РС - Туркменско-русский словарь, М., 1969.

ТЛС - Türk Lehçeleri Sözlüğü, I c. Ankara, 1991, 1183 s.

ФЭСРЯ - Фасмер М. Этимологический словарь русского языка, М. I, II, III, IV, 1973.

ЭСТЯ - Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков, М., 1976, 1978, 1980.

ШЭСРЯ - Шанский Н.М. Этимологический словарь русского языка, М.

ЯК-БП - Н.М. Будаев. Лексические параллели японского и карачаево-балкарского языка. Запад-ные торки в странах Востока, Нальчик, 2002.

¹ Р.А. Будагов. Очерки по языкознанию, М., 1953

² С.И. Ожегов. Лексикология. Лексикография. Культура речи, М., 1974, с. 20

³ М. İbrahimov. Azərbaycan dili, Bakı, 1957, s. 5

sıra özəl xüsusiyyətləri vardır. Dil istisnasız olaraq insanın hər cür fəaliyyəti ilə bağlıdır. Buna görə də dilin lüğət tərkibinin əbədi inkişafda olması, müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalması son dərəcə labüddür. Belə ki, cəmiyyətin inkişafı nəticəsində yeni sözlər yaranır, bir sıra söz və ifadələr isə köhnəlib dili tərk edir. Sanki dərin dərya və ummanlarda olduğu kimi, dildə də «daxili təmizlənmə» prosesi gedir, dil cilalanır, təkmilləşir.

Deməli, dilin daim inkişafda olması danılmaz həqiqətdir. Lakin bu proses heç də hər zaman eyni tempi, bərabər sürətlə olmur. Çox vaxt isə cəmiyyətin siyasi, iqtisadi, mədəni və elmi həyatında baş verən dəyişikliklərlə bağlı olan bu proses olduqca yavaş, ləng gedir. Müxtəlif tarixi səbəblər üzündən ictimai-iqtisadi quruluşların biri-birini əvəz etməsi nəticəsində dildə bəzi söz və ifadələr sıradan çıxır, arxaikləşir, işlənir. Əlbəttə, arxaikləşmə prosesi heç də birdən-birə baş vermir, tədrici xarakter daşıyır. Arxaik sözlər həyatın müxtəlif sahələrinə aid ola bilər. Bu cür sözlərin dilin lüğət tərkibindən çıxması onların ifadə etdikləri məfhumların həyat meydanını tərk etməsi ilə əlaqədardır.

Dilin inkişafı təkcə cəmiyyətin daxilində maddi həyatın dəyişməsi əsasında baş vermir. Xalqlar arasındakı iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələrin inkişafı da dildə müəyyən izlər salır. Bu isə özünü dilin zənginləşməsinə xidmət edən alınma sözlərdə təzahür etdirir. Dilin lüğət tərkibi onun maddi bazasıdır. Belə ki, «слово как лексическая единица имеет материальную звуковую оболочку, которая является необходимым условием его возникновения и существования и которая хранит более или менее отчетливые следы его формирования и развития. Вместе с тем слово-носитель значения, оно выполняет функцию выразителя представления о предмете мысли, в свою очередь являющимся обобщенным отражением действительности»⁴

Elmdə qəbul edilmiş fikrə görə, insanlar ictimai əmək prosesində əşyaların mühüm cəhətlərini öyrənir, onları bir-birindən fərqləndirir, onlarla bağlı məfhumlar yaradır. Deməli, məfhumlar obyektiv gərəkliliyin, dünyanın dərk edilməsinin ən mühüm formasıdır. Əşya və hadisələrin ən mühüm əlamətlərini özündə əks etdirən məfhumlar isə dildə sözlər vasitəsilə ifadə olunur.

Sözlər hər hansı nitq fəaliyyətinin ilkin elementləridir. Dilin lüğət tərkibini təşkil edən sözlər heç də eyni xarakterdə olmur. Onlardan bəziləri çox, bəziləri isə az işlənir. Çox işlənən sözlər dilin aktiv, yeni əsas lüğət fondunu, az işlənən sözlər isə onun passiv fondunu, yəni dilin əsas lüğət tərkibini təşkil edir. Dilin əsas lüğət fondu olduqca mühafizəkar təbiətə malikdir.

«Hər bir dilin təbiəti iki əsas momentlə xarakterizə olunur: leksika və qrammatika». Dilin lüğət tərkibi dilin məna tərəfidir. Lakin bu, sözün əsl mənasında hələ dil demək deyildir. Dilin zəruri tərəfini qrammatik quruluş təşkil edir. Qrammatik quruluş əsasında sözlər bir-biri ilə müxtəlif sintaktik əlaqələrlə (yanaşma, uzlaşma və idarə s.) birləşir, müəyyən intonasiyaya malik olur və yalnız cümlədə ünsiyyət vasitəsi kimi «həyat

qazanır». Bütün müasir dillərdə sözlərdən istifadə olunması onların cümlələrdə dəyişməsi və birləşməsi zəruriyyətini yaradır. Hər hansı söz bunsuz konkret məzmunu uzaq, boş, müərrəd bir şey olar.

Hər bir söz xalqın və onun dilinin müəyyən inkişaf dövründə yaranır. Buna görə də söz xalqın təfəkkür tərzini, onun inkişaf səviyyəsi ilə bağlıdır. Söz insanın yaradıcı təfəkkürünün məhsuludur. Sözün təbiətini başa düşmək üçün onun ifadə etdiyi məfhumla əlaqəsini müəyyənləşdirmək lazımdır. Sözlər əşya və hadisələrlə münasibətdə meydana çıxır. Buna görə də onun aid olduğu əşya və hadisələr arasında fikri əlaqə olur ki, bu da sözün bütün cəmiyyət üzvlərinin qəbul etdiyi leksik mənası sayılır. Hər bir dilin leksik və qrammatik quruluşu arasında qırılmaz bağlılıq vardır. Bu əlaqənin xarakteri forma və məzmun kimi götürülən leksikaya və qrammatikaya münasibətdə meydana çıxır.

Qrammatika bir forma kimi məzmunu, yəni leksikaya nisbətən gec inkişaf edir. Leksika çox müəhərrik olduğu üçün qrammatika bəzən ondan geridə qalır. Belə vəziyyət bir zaman çoxlu yeni sözlərin yaranması, sözlərin məzmununun zənginləşməsi ilə köhnə qrammatik formaların arasında ziddiyyətin əmələ gəlməsinə gətirib çıxarır. Bu isə dilin gələcək inkişafı üçün də mühüm mənbədir.

Dilin leksik qatında baş verən dəyişikliklər dilin digər qatları ilə müqayisədə daha intensiv, daha güclü olur. Hər hansı dilin tarixi inkişaf mərhələlərinin öyrənilməsi bunu bir daha təsdiq edir. Dilin tarixi boyu leksik inkişaf həm dildaxili, həm də dilxarici amillərlə şərtlənir. Belə ki, bu zaman bir tərəfdən, dildaxili faktor kimi sözyaradıcılıq imkanlarının səciyyəsi, leksik-semantik qruplar arasındakı sistemli əlaqələr, sintaktik münasibətlər və sözün üslubi məqamları, digər tərəfdən isə dilxarici amil kimi mədəni, ictimai-siyasi proseslərin yeniləşməsi nəticəsində dilə kənardan yeni söz və terminlərin axını mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Türk dillərinin leksikasının son 10 ildə müstəqil türk dövlətlərinin yaranması ilə səciyyələnən xüsusiyyətləri məhz bu baxımdan böyük maraq kəsb edir. Müstəqillik dövrünün ilk illəri türk dillərinin inkişafında yeni bir mərhələdir. Bu mərhələdə ictimai-iqtisadi həyat, elmi-siyasi və mədəni durumla bağlı proseslərin bu və ya digər türk dilinə təsiri danılmazdır. İstər şifahi, istərsə də yazılı nitqdə, həm bədii, həm elmi, həm də rəsmi üslubda ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. Bu dəyişikliklər, sözsüz ki, özünü ilk növbədə dilin leksik qatında göstərir. Bu isə təbiidir.

Türk dillərinin lüğət tərkibində son dövrdə baş verən dəyişikliklər aşağıda göstəriləyi kimi qruplaşdırıla bilər:

1. Türk dillərinin fonetik, morfoloji normalarına müvafiq yeni sözlər yaranır;

2. dilin passiv fondunda qalmış söz və terminlər (xüsusilə arxaik və dialekt sözlər) yeni mənada dilə daxil olur;

3. dünyaya inteqrasiya ilə əlaqədar iqtisadiyyat, mədəniyyət, elm və siyasətlə bağlı əcnəbi söz və terminlərin müstəqil türk birbaşa dillərinə güclü axını baş verir.

Şübhəsiz ki, son nəticədə dilin lüğət tərkibində baş verən bu dəyişikliklər bütövlükdə dilin zənginləşməsinə, onun təkmilləşməsinə xidmət göstərir.

⁴ В.И.Цинциус. Проблемы сравнительно-исторического изучения лексики алтайских языков. В сб. «Исследования в области этимологии алтайских языков», Л., 1979, с.4

⁵ П.А.Рычков. Мышление и язык. Москва, 1960

MÜSTƏQİLLİK QAZANMIŞ TÜRK XALQLARININ DİLİNDƏ ALINMA LEKSİKA

Tariximizin bir çox mərhələləri kimi, iştirakçısı və şahidi olduğumuz XX əsrin 80-ci illərin sonu-90-cı və sonrakı illər dövrünün dil proseslərinin arasdırılıb öyrənilməsi də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu illər keçmiş SSRİ-nin tərkibində olmuş türk xalqlarının dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizəsi, milli-demokratik hərəkatın başlanması, totalitar rejimin süqutu, beynəlxalq aləmdə baş verən ictimai-iqtisadi və siyasi proseslərlə, ilk növbədə isə demokratikləşmə hərəkatı ilə bağlı olmuşdur. Umumiyyətlə, iyirminci yüzilliyin 90-cı illəri dünyanın siyasi xəritəsində ciddi dəyişikliklərin baş verməsi, bəşəriyyətin ən böyük mənəvisiyasi faciəsi olan müstəmləkə rejiminin tamamilə dağılması, yeni müstəqil dövlətlərin yaranması və getdikcə möhkəmlənməsi ilə səciyyələnir.

Cəmiyyətin hazırkı mərhələsində sosial-siyasi proseslərin dərk edilməsi və bunlardan düzgün məntiqi nəticələr çıxarılması, cəmiyyətdə yaranan qütbləşmə və qarşıdurmanın aradan qaldırılması, milli süürün və milli özünüdərk formalaşması, tariximizin qaranlıq səhifələrinin öyrənilməsi mühüm siyasi, elmi və əməli əhəmiyyət kəsb edir. Cəmiyyətdə baş verən bu keyfiyyət dəyişiklikləri dillərin inkişaf meyilləri ilə də bilavasitə bağlıdır. Bu prosesdə meydana çıxan yeni alınmalar da ekstralingvistik və lingvistik amillərin müəyyənləşdirilməsi üçün geniş imkanlar açır.

Cəmiyyət həyatı, türk xalqlarının həyatında olan köklü dəyişmə bilavasitə dilin leksikasında inikas olunur. «Лексика языка, необходимо рассматривать в процессе ее постепенного изменения в соответствии со сдвигами и изменениями в истории народа, носителя данного языка, следовательно, в этом плане приобретает особое значение правильно построенная периодизация истории лексики каждого конкретного языка»¹

Dillərin qarşılıqlı əlaqəsi, sözvermə və sözalma təbii prosesdir. Sözalma isə həm ekstralingvistik, həm də daxili, lingvistik qaydalarla şərtləndirilmiş mürəkkəb hadisədir.² Ekstralingvistik amillər bir-birilə qohumluq, dini münasibətlərə, mədəni əlaqələrə girən xalqların və tayfaların əraziyə qonşuluq mövqeyində yerləşmələrinin yekunu olaraq ticarət-iqtisadi, ictimai-siyasi kontaktın nəticəsidir.³

"Elm bir xalqın həyatı içərisində qapanmadığı kimi elmi istilahlər da yalnız bir dilin çərçivəsi daxilində qala bilməz". B. Çobanzadənin bu fikri bir dildən başqa dilə termin keçməsi prosesinin zəruriliyini göstərir. Bu zərurilik belə bir real şərtlə izah olunur ki, milli dillərdə terminolog-

yanın inkişaf tarixi "yalnız milli problem olmayıb, həm də beynəlmiləl xarakter daşıyır, dünya elmi və bəşər mədəniyyətinin tarixini, eləcə də xalqların qruplaşması və onların arasındakı mədəni əlaqələrin tarixi ilə bağlı problemləri əhatə edir".¹

Leksik və terminoloji vahidlərin bir dildən digərinə keçməsi dillərin lüğət tərkibini zənginləşdirməkdə və daxili strukturunu dəyişməkdə önəmli sayıla bilər. Bu gün Qərbdən birbaşa alınmaların intensivliyi demək olar ki, xeyli artmışdır. Bu prosesdə Avropa dillərinin müstəqillik qazamış türk xalqlarının dillərinə etdiyi müsbət təsiri qeyd etmək lazımdır.

Alınma leksika mütərəqqi prosesdir; bu prosesdə bir dilin lüğət tərkibi digər dilin sözləri hesabına zənginləşdir. «Займствование из области культуры, разумеется, возникает в результате контактов — отношений (экономических, политических и т. д.) между народами, говорящими на разных языках».

Dillərarası əlaqələrin tarixi göstərir ki, alınmanın səviyyəsi dil daşıyıcılarının mədəni münasibətlərindən və həmin dilin ictimai funksiyasından asılıdır. L. Blumfild yazır ki, alınma leksika vasitəsilə bir xalq digər xalqı yaxından tanıya bilər.

Sözalma elə bir lingvistik hadisədir ki, dilin müxtəlif səviyyələrində özünü göstərir. Bu hadisənin hərtərəfli öyrənilməsi leksik və terminoloji vahidlərin mənşəyinin, həmin sözlərin yayılma arealının əhatə dairəsinin və s. məsələlərin aydınlaşmasına imkan verir. «...alınma sözlərdən yerli-yerində istifadə olunması terminologiyamızın inkişafı və təkmilləşdirilməsi üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir».⁴

Dildə alınma leksikanın intensivliyi xalqlar arasında tarixi-mədəni əlaqələrin və dövlətlərarası münasibətlərin, elmi-texniki tərəqqinin informasiyavericilik və bilik sahələrinin genişlənməsi ilə bilavasitə bağlıdır.

Umumiyyətlə, demək olar ki, 70 il totalitar bir rejimdə SSRİ tərkibində yaşamış türk xalqlarının dilində leksik alınmalar sosialist ictimai quruluşunun inkişafına xidmət göstərmişdir.

Həmin dövrdə alınma söz problemi müxtəlif türk dillərində xeyli araşdırmalar mövzusu olmuş, rus dili və bu dil vasitəsi ilə Avropa dillərindən, eləcə də ərəb - fars və digər dillərdən alınmış leksik-terminoloji vahidlərin milli ədəbi dillərin inkişafındakı rolu, həmin söz və terminlərin mənimlənmə imkanları (fonetik, grafik, orfoqrafik, qrammatik, semantik və s.), leksik alınmaların struktur-semantik, genetik və üslubi xüsusiyyətləri, alınma prosesində ekstralingvistik və lingvistik amillərin mövqeyi, alınma sözlərin sözyaradıcılığı funksiyaları, həmin sözlərin

¹ Баскаков Н.А. Развитие языков в письменности народов СССР (на материале тюркских языков). — Вопросы языкознания, 1952, № 3, с. 28.

² Реформатский А. А. Введение в языкознание. М., 1955, с. 104.

³ Бертагаев Т. А. Лексика современных монгольских литературных языков. с. 329.

¹ Виноградов В.В. Вступительное слово на Всесоюзном терминологическом совещании, "Вопросы терминологии". М., 1961, с. 7.

² Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966, с. 150-151.

³ Блумфилд Л. Язык. М., 1968, с. 503.

⁴ Qasımov M. Dilimizdə terminlər necə yaranır? — Elm və həyat, 1979, № 6, s. 14.

deformasiya, adaptasiya, unifikasiya, kalkalaşma və s. əlamətləri monoqrafik tədqiqatlar mövzusu olmuşdur.

Artıq 10 ildir ki, keçmiş SSRİ –nin müxtəlif regionlarında məskunlaşmış türk xalqları m ü s t ə q i l l i k əldə etmişdir. Bu müddətdə dünya miqyasında baş vermiş hadisə və proseslər dilə də öz təsirini bu və ya digər dərəcədə göstərmişdir.

İctimai-siyasi, iqtisadi-mədəni, elmi-texniki və s. amillər, şübhəsiz, sözlərin prosesində də müəyyən yer tutur. Bu zaman sözlərin mahiyyəti dəyişir, yeni ictimai-siyasi quruluşa uyğun alınma leksika formalaşır. Qeyd etmək lazımdır ki, müstəqilliyin formalaşdığı ilk illərdən milli dillərdə fəaliyyət göstərən alınma leksikanın dəyərləri, sosialist ideologiyasını əks etdirən gücü zəifləyir. Bu yöndə alınma leksika həm elmi-nəzəri ədəbiyyatda, həm də mətbuatda işləkliyi artırılır. Keçid dövrünün ab-havasını əks etdirən terminoloji leksika formalaşır və müstəqillik qazanmış türk xalqlarının lüğət tərkibini zənginləşdirməyə başlayır. Bununla belə, bu prosesdə pərakəndəlik, qarışıqlıq özünü göstərir.

Məlumdur ki, alınan leksik-terminoloji vahidlər, ilk öncə, KİV-in dilində görünür. Mətbuat dilində alınmalar baş alıb gedir. Fikrimizcə, bunların hamısını alınma söz və termin hesab etmək düzgün sayılmaz. Həmçinin, həmin sözləri mənbə dil üçün neologizm də hesab etmək olmaz. Çünki həmin leksik-terminoloji vahidlər sözü alman dillərdə çoxdan mövcuddur. Müstəqilliyini yenidən qazanmış türk dilləri üçün yeni görünür. Ona görə də yeni quruluşun tələbi ilə meydana çıxan anlayışlar, mərhələli yeni leksik-terminoloji vahidləri də özləri ilə bərabər milli dillərə – türk dillərinə gətirir.

Bu prosesdə mürəkkəb, ziddiyyətli məqamlar da çoxdur. Məsələn, siyasi mövzuda məqalə üzərində işləyən politoloq istər-istəməz həmin mövzu ilə bağlı xarici ölkə mətbuatına da nəzər yetirir. Həmin materialda olan leksik-terminoloji vahidləri mənimsəyir və onun qarşılığını əksər hallarda türk dillərində tapa bilmir, ya da özünə əziyyət verib axtarmır. Beləliklə, siyasətçinin bəzən özünün də mənasını yaxşı başa düşə bilmədiyi söz və termin mətbuatın dilinə yol tapır. Müasir oxucu həmin yazını

¹ Bax: Qarayev A. Azərbaycan dilində Avropa dillərindən alınma sözlər. Doktorluq dissertasiyasının avtoreferatı, Bakı, 1990; Qarayev A. Müasir Azərbaycan dilində Avropa mənşəli leksik alınmalar. Bakı, 1989; Abbasova B. Sözlərin hadisəsinin əsasları. Bakı, Azərb. Dövlət Nəşriyyatı, 1995; Quliyeva X. Rus dilindən Azərbaycan dilinə kalkaetmə yolları. Nam. dissertasiyasının avtoreferatı, 1990; Xəlilova S. İnternasional terminlər. Bakı, «Maarif», 1991; Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü. Bakı, «Maarif», 1989; Məmmədli Nadir. Alınma terminlər. Bakı, «Elm», 1997; Алиева С. Структурно-семантический анализ терминов в Азербайджанском языке, заимствованных из русского языка. АҚД, Баку, 1990; Сафаралиева Дж. Принципы заимствования терминов из русского языка и через его посредства. АҚД, Баку, 1991; Гулямова Н. Г. Русские лексические заимствования в узбекском языке. АҚД, Ташкент, 1975; Джафаров Дж. Персидские слова в современном туркменском литературном языке. АҚД, Ашхабад, 1971; Орлов С. А. Проблема эквивалентов заимствованной лексики в современном турецком литературном языке. М., 1977.

oxuyur və bir çox söz və terminlərin mənasını başa düşə bilmədiyi üçün narazı qalır. Bu nöqsan müstəqillik qazanmış bütün türk dillərində müşahidə olunur. Lakin ola bilsin ki, bir türk xalqı aldığı leksik-terminoloji vahidi olduğu kimi işlədir, digər türk xalqı isə öz dilində həmin vahidin qarşılığını axtarıb tapır. Bu baxımdan Türkiyə türkcəsinin dil daşıyıcılarının fəaliyyəti xüsusilə qiymətləndirilməlidir. Doğrudur, Türkiyə türkləri müstəqilliyə çoxdan qovuşmuşlar. Buna baxmayaraq, onlar «Dilimize sahip çıkıyoruz», «Yabancı kelimelere karşılıklar» fikrini KİV vasitəsilə həyata keçirir, bu sahədə faydalı işlər görürlər. Fikrimizcə, yeni müstəqillik qazanmış türk xalqları onların təcrübəsindən çox şey öyrənməlidir.

Müstəqillik qazanandan sonra **Türkiyə türkcəsinə** fransız, ingilis, italyan və s. dillərdən küllü miqdarda söz və terminlər keçmişdir. Bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) Fransız dilindən keçən sözlər: prosedür, konkonktür, kota, kompakt disk, montalite, inisiyatif, resesyon, absürd, komplo, oportünizm, sempati, antipati, prerante etmək, prezantabe, prezantasyon, paradoks, paradoksal, kaos, parametre, kondisyon, sobote etmək, sabotaj, kreasyon, promosiyon, opsiyon, departman siviə və s.

2) İngilis dilindən keçən sözlər: spot, knov-hov, brokır, koç, kreativ-kreatör, sponsor, bilbord, non stop, zepinq, damping, branç və s.

3) Latin mənşəli alınma sözlər: persona, non, qrata, muşmula, humanizm və s.

4) İtalyan dilindən keçən sözlər: konkordato, tımpo və s.

Həmin alınma leksik vahidlər Türkiyə türkcəsində qarşılığı ilə birgə istifadə olunur. Qeyd etdiyimiz leksik alınmaların qarşılığını aşağıdakı kimidir: **Prosedür:** fransızca *procedure* (yarqılama üsulu; yarqılama evləri). Türk dilində «bir amaca ulaşmaq için tutulan yol və yöntem» anlamında istifadə edilməkdədir. Bu anlam üçün təklif edilən qarşılıq: **izlək.** Nümunə: Uçaqların satışlarında ihalə kanunları və yönetmeliklerin emrettiği izleye aynen uyulmuşdur. Bu termin Azərbaycan dilində «*prosedura*» şəklində işlədilir. Həmin dildə qarşılığı yoxdur.

Konkonktür: Fransızca *konconture* (rastlaşma; fürsət; toplu durum). Sosial elmlərdə «bir kurum, kuruluş, olay ve ya faaliyeti çevreleyen unsur və şartların tümü» anlamına gelen ve son zamanlarda basın yayım orqanlarında da bu anlamda kullanılan konkonktür için önceden de güzel bir karşılık teklif edilmişti: toplu durum. Nümunə: Milletlerarası toplu durum, bu kararların uygulanmasına imkan vermeyecektir.

Bu sosial terminə – ekzotizmə **konkonktür** şəklində mətbuat dilində rast gəlirik. Məs.: Bu kimi **konkonktür** təsadüfi hal sayılır.¹

Azərbaycan dilində «**rastlaşma**» mənasında istifadə olunur. Lakin az-az mütəxəssis bu sözün mənasını başa düşür.

Kota: Fransızca *quota* (ayrılan pay, kontencan) «ithal ediləcək malların tür, oran ve miktarlarını göstərən liste» anlamında istifadə olunan kota kəlməsi için teklif edilən karşılık, eski türk metinlerinde ve bu

¹ «Yeni Müsavat», 15 fevral 1996-cı il.

günkü Türk lehçelerininin birçoğunda «pay» anlamında yer alan «üleştir-mek» fiiliyle ilgili bir sözdür: ülüş, örnek: Dokuma ürünlerimize uygu-lanan ülüşün kaldırılmasını istedik.

Bu termin "kvota" şeklinde müasir Azərbaycan dilində də istifadə olunmaqdadır. «Ayrılan pay» mənasında.

Kotasyon: Fransızca *kotation* (deyerini tespit etme, deyerlendirme). Son zamanlar basın yayın orqanlarında daha çok dövir deyeri anlamında kullanılan bu kelmənin qarşılığı dilimizdə zaten vardır: deyer; örnek: Merkez Bankası döviz deyerlerini yüksek aşığıladı.

Azərbaycan mətbuatında maliyyə terminləri kimi *kotasyon* və *dəyər* leksik vahidləri müvazi olaraq işlənməkdədir: Malların *kotasyonları* (dəyərləri) çeşidli qiymətlərlə verilir.

Disket: Fransız dilində *disque* (disk; reak). Hazırda informatika terminologiyasında kompüterləşmə ilə əlaqədar olaraq işlədilen yeni terminlərdən biri də «*kompaktdisk*» birləşməsidir. Türk və türkmən dilində bu birləşmənin qarşılığı kimi «yoğun teker» birləşməsi işlədilir. Fransız dilindən alınmış bu ifadə *d i s k e t* (təkərçik / t e k e r c i k) şəklində müstəqillik qazanmış türk xalqlarının dilində də istifadə olunur.

Türkiyə türkcəsində "Termin sorunları vñ terim yapma yolları" adlı kitabın müəllifi prof. Hamza Zülfikar alınma leksikadan bəhs edərkən yazır ki, kabul etmək gerekir ki, başka dillerden alınan kelime ve terimler, türetilenlerden kat kat fazladır: traktor, vantilatör, raportör, hoparlör, liq, tribün, amatör, peron, randevu, kokteyl, parti, pedal, barac, proce, defile, kanalizasion, sinyalizasion, sezlonq, şampion, atletizm, turizm, manikür, pedikür, sosyoloq, prodüktor, rehabilitasion, etap, locistik, trafik, şomine, kamp, kompaniya, kapasite, ambalac, boykot, demokrasi, balo, bobin, dekoratör, disiplin, enflasion, formalite, qarac, kampo, kantin, kriz, lisans, micop, moral, nötr, normal, prensip, pasif, ekonomi, fultaym, rekolte, empoze, performans, sosyal, dekor, reaksiyon, otorite, sembol, sezon, sürpriz, serviz, rutin, politik, rota, tik, qaranti, qrev, lider, maske, lokavt. Miting, recim, santral, ton, teori, kurye, kültür, deklere, oce, ekspres, brans, endüstrü, enstitü gibi örnekler bu tür kelime ve terimlerin küçük bir bölümüdür.²

Türk dilində ictimai-siyasi həyatla bağlı realiyalar indiki dövrdə də mətbuat dilində geniş müşahidə olunmaqdadır. Məs.: dominant-yöneten, postulate-koyut, selektor-seçiçi, total-büfünsel, spiker-diktor, spor-sport və s.

Türkmən dilinə hələ müstəqillik dövründən əvvəl rus dili vasitəsilə digər dillərdən aşağıdakı leksik-terminoloji vahidlər keçmişdir:

Yunan mənşəli sözlər: академия, аксиома, атом, гимнастика, кафедра, климат, комедия, логика, кровать, метал, планета, театр, трагедия və s.

¹ «525- ci qəzet», 3 may 1992- ci il.

² H. Zülfikar. Terim sorunları ve terim yapma yolları. Ankara, 1991, s. 153.

³ Аллахвердиева Н. Э. Лингвистические особенности научно-технических терминов турецкого языка. АҚД, Баку, 2002, с. 24.

Latin mənşəli sözlər: абсолют, абстракт, автор, агент, аудитория, аграр, актив, глобус, декан, машин, норма, республика, ректор, революция, сатира, трибуна və s.

Fransız sözləri: аванс, адрес, атака, афиша, балет, банк, бригада, генерал, кабинет, капитан, командир, лейтенант, жанр, пальто, пресса, режиссер, ремонт, сюжет və s.

İngilis sözləri: бокс, баскетбол, волейбол, бюджет, вокзал, лидер, митинг, клуб, жемпер, рекорд, трамвай, футбол və s.

Alman sözləri: абзац, контора, папка, почта, орден, танс, слесарь, фартук, штаб və s.

İtalyan sözləri: ария, балкон, газет, квитанция, колонна, ракета, опера və s.

Son vaxtlar türkmən dilində rus dilindən alınmış *radist*, *student*, *artist*, *laborant* tipli sözlərlə paralel olaraq qadın cinsində *-ka(a)* şəkilçisini artırmaqla *radistka*, *studentka*, *artistka*, *laborantka* leksik vahidləri geniş şəkildə işlənməkdədir.¹

Umumiyyətlə, ayrı-ayrı türk dillərində alınma leksikanı tematik şəkildə qruplaşdırsaq, o zaman eyni alınmaların müxtəlif yazılış formaları ilə qarşılaşmalı olarıq. Odur ki, türkmən, Azərbaycan, qazax və s. dillərdəki alınma sözlərin, xüsusən də rus və Avropa mənşəli alınmaların leksik-semantik görüntüləri üzərində dayanmağı zəruri hesab edirik və bu xüsusiyyətlərin öyrənilməsi tədqiqatdan sonrakı dövrdə də həmin sahənin və yenilənmiş sahələrin tematik xüsusiyyətlərin tədqiqinə imkan yaradacaq.

İCTİMAİ-SİYASİ HƏYATLA VƏ HADİSƏLƏRLƏ BAĞLI ALINMA LEKSİKA

Müstəqillik əldə etmiş türk xalqlarının ictimai-siyasi həyatında mürəkkəb və ziddiyyətli hadisələr mühüm yer tutur. Bu hadisələrlə bağlı alınma prosesi çox intensivdir. Alınmalar cəmiyyətin bütün sahələrini əhatə edir.

Hazırda müstəqillik şəraitində türk xalqlarının ictimai-siyasi həyatında çoxlu alınma söz və terminlər fəaliyyət göstərir. Belə terminlərdən biri *konkordato* sözüdür. Bu kəlmə italyancadır. «Anlaşma» mənasındadır. Həmin termin üçün Türkiyə türkcəsində *iflasanlaşması* terminoloji birləşməsi təklif edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, müstəqillik qazanmış türkmən, qazax, özbək və qırğız dillərində və onların mətbuatında bu termin (anlaşma) Türkiyə ilə beynəlxalq əlaqələr nəticəsində daxil olmuşdur.

Mentalitet: Fransız dilindəki *mentalite* (anlayış, zehniyyət; düşüncə və s.) sözündəndir. Qarşılığı (zehniyyət-zehniyyət, anlayış, örnek, düşüncə) müxtəlif türk dillərində verilsə də, ən çox *mentalitet* sözünün işlənməsinə üstünlük verilir. Məs.: Azərbaycan xalqı mentalitetli xalqdır.

"Mentalitet" termini özbək elmi ədəbiyyatında da son zamanlar geniş şəkildə işlədilməkdədir. Məs.: Uzbek xalkı *mentalitetiqa* taallukli omillarni davlatning yurdik uzaqi sifatida talkin etqan tadjikotçi, ularni

¹ Вах: Колотова Г.А. Об употреблении в туркменской речи русских слов женского рода. – Изв. АН ТССР. Сер.обществ.наук, 1988, № 1, с. 87-89.

uç kismqə buladi. Qap şundaki, uzbek uz milliy *mentalitetiqə* kura, tabiatan bozor madaniyati kişisi xisoblanadi (Dexkanova D).

Hazırda müstəqillik qazanmış türk xalqlarının dillərində siyasi terminlərdən biri kimi *ekstemizm*, *ekstremist*, *fundamentalizm* alınmaları işlənməkdədir. Etnik və millətlərə ziddiyatlar; diniy *ekstremizm* və *fundamentalizm* ... (Yusupov O);

Terror termini də müstəqillik şəraitində türk dillərində eyni formada işlənilir. Məs.: özbək dilində: Dissertasiyada islom mamlakatlarında mavcud diniy-siasiy *terrorçilik*, cumladan, diniy akidaparastliqniñq salbiy evuz okibatları və uni keltirib çıxarqan sabablar taxlili beriladi (Dexkanova D).

Müstəqillik qazanmış türk xalqlarından biri də qırğızlardır. **Qırğızlar** Mərkəzi Asiyada yaşayan ən qədim xalqlardandır. Qırğız dilinin leksik tərkibi çox zəngin, rəngarəng və mürəkkəbdir. Alınmalar monqol, tunqus-mancur, ərəb, fars, rus və s. dillərə aiddir. Ərəb və fars dillərindən alınmalar qırğız dilində az olub, son dövrlərə aid hadisədir. Bu da təbiidir, çünki onlar XVIII yüzilliyə qədər islam dini ilə təmasda olmamış, müsəlmanlığı qəbul etməmişlər.

Orta Asiyanın, o cümlədən Qırğıstanın Rusiyaya birləşdirilməsindən sonra ilk dövrlərdə canlı danışiq dilində, sonralar isə ədəbi dilde rus dilindən alınmış söz və terminlər işlənməyə başladı.

Müstəqillik şəraitində qırğız xalqı da ictimai-siyasi, iqtisadi-sosial, elmi-mədəni inkişaf səviyyəsinə qədəm qoydu. Yeni bazar iqtisadiyyatı şəraitində təsərrüfat sahələri inkişaf etdi; yeni elm, təsərrüfat sahələri formalaşdı. Bu sahələrin yaranmasında xarici faktorların da rolu böyük oldu. Həmin sahələrlə əlaqədar olaraq yeni-yeni anlayışları ifadə edən söz və terminlər qırğız dilinin lüğət tərkibinə keçdi. Bunları sahələr üzrə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

A) Ədəbiyyat və incəsənətə aid alınmalar: faktor, paradoksal, psixoloqizm, podtekst, trop, proza, informasiya, teoriyalıq, arqument, silloqizm, realizm, syucet, metod, folklor, formasiya, povest, loqika, universal, tekst, avtor, prinsip, alleqoriya, diplomatiya, didaktik, tragediya, professionalizm, fenomen, arqument, problema, ensklopediya, epos, folkloristika, fond, seminar, praktika, etimoloqiya, orator, informa, epizod, estetika, yumoristik, patriot və s. Bu alınmaların cümlədə işlənmə məqamlarına diqqət yetirək: Oşondoy ele V. A. Kuxarenkonun, I. V. Arnoldun emqekterinde da p o d t e k s t maseleşine baylanıştuu a r q u m e n t t ü ü ilmiy- t e o r i y a l ı k oylor aytilgan; ² P o d t e k s t t i n tüzülüşün şartto- oçu neqizqi f a k t o r l o r d o n bolqon (1) z a k o n ç e n e m d ü ü l ü k menen p a r a d o k s a lduuluktun aykaşı cana (A. Kadırmambetova); K a r a l ı p c a t k a n m a s e l e q e b a y l a n ı ş t u u k o o m d u k n a d s t o y k a n ı n ö z - q ö r ü ş ü m e n e n b i r q e c a n ı k ö r k ö m - e s t e t i k a l ı k f o r m a s i y a q a (f o l k l o r d a n c a z m a a d a b i y a t k a) ö t k ö n 5 0 - 6 0 c ı l d a r q a ç e y i n k i k ı r q ı z a d a -

¹ Бах: Бажина И. Н. Русские заимствования в киргизском языке дооктябрьского периода. - "Тюркологические исследования", Фрунзе, 1970, с. 207

² А.Кадıрмамбетова. Кыргыз повесттериндеги подтекст проблемасы (50-60- жылдар). АКД, Бишкек, 2000, с. 2.

biyatın p o d t e k s t t ü ü p r o z a n ı n c a r a l ı ş ı n a e v o l y u s i y a l ı k d a y a r d ı k k a t a r ı e s e p t e q e n k ö z k a r a ş ı i l i m i y - t e o r i y a l ı k c a k t a n m o t i v i r o v - k a l o o a r a k e t i k ö r ü l ö t (A. Kadırmambekov).

Qeyd etmək lazımdır ki, bu terminlərdən elmin başqa sahələrində də istifadə edilir. Müasir Azərbaycan dilində bu alınmaların bir çoxu olduğu kimi işlənsə də, bəzi fonetik fərqlənmələr və rus dilində olduğu kimi işlənen terminlərə də rast gəlmək olur. Məs.: "loqika", "avtor", "podtekst", "orotor", "patriot" terminləri Azərbaycan dilində "məntiq", "müəllif", "mətnaltı", "natiq", "vətənpərvər" şəklində işlənilir.

"Silloqizm" termininin qırğız dilində paraleli "*tüşünüktör*" sözüdür: Oşonduktan körköm o b r a z d a n t a z a i d e y a n ı d i s t i l l i y a s i y a k ı l ı p , k a r a n d a y l o q i k a l ı k t ü ş ü n ü k t ö r (s i l o q i z m d e r) t ü r ü n d ö s u u r u p ç ı q u d e m e y d e ö t ö k ı y ı n q a t ü ş ö t .

B) Dilçilik elmi ilə bağlı alınmalar: dialekt-qovor, territoriya, fonetika, morfoloqiya, sinqarmonizm, leksika, qrammatika və s.

V) Pedaqoji sahələrlə bağlı alınmalar: praktika, forma, stilistika, kommunikativ, lingvometodika, metodoloqiya, eksperiment, tekst, informasiya, tekstin teması, programma və s.

Q) Tarix elminə aid alınmalar: totalitar, senzura, sivilizasiya, renessans, postsovet, etnos, fundamental, novator, toponim, ministr, etnoqrafiya, dokumentter, ukazdar, manifestter, ustavdar, diplomatiyalik dokumentter, raporttor və s.

Qırğız dilində alınma sözlərin sonuna - t i k , - d ı k ş e k i l ç ı l e r i q o ş u l u r . M ə s . : s o v e t t i k - t o t a l i t a r d ı k , t o t a l i t a r d ı k - b y o k r a t t ı k : 1950-cildə birinci carımında qırğız tarixnaması ölködü t o t a l i t a r d ı k - b y o k r a t t ı k s i s t e m a n ı n k ü ç ö p b a r a c a t k a n u ç u r u n d a q ı s a y s i y i d e o l q i y a l ı k ş a r t t a ö n ü k k ö n (K e n e n a r i e v T) . A z e r b a y c a n d i l i n d e h ə m i n ş e k i l ç ı l e r i - l i q ş e k i l ç ı s i e v ə z e d i r : s o v e t l i k , t o t a l i t a r l ı q v ə s .

TÜRKİYƏ TÜRKÇƏSİNDƏN ALINMALAR

Son illər müstəqillik qazanmış Azərbaycan, türkmən, qazax, özbək və qırğız xalqları qardaş Türkiyə ilə tarixi-mədəni, təhsil, iqtisadi-siyasi, diplomatik, beynəlxalq və s. əlaqələr çərçivəsində inkişaf edirlər. Bu əlaqələr istər-istəməz bu qohum dillərin lüğət tərkibinə də öz təsirini göstərir. Həmin sahələrlə bağlı söz alıb söz verirlər. Xüsusən də, müstəqilliyini çox-çox əvvəllər qazanmış türklərin dillərindən həmin dillərə söz və terminlər daxil olur. Mətbuatın bu işdə rolu çox böyükdür. Bəzən bu cür sözləmə ifrat dərəcədə mənfii təsir bağışlayır. Prof. M.Qasimov «Dilimiz və vəzifələrimiz» adlı məqaləsində son illərdə Türkiyə türkçəsindən alınıb Azərbaycan dilində işlədilmiş söz və terminlərə öz münasibətini aşağıdakı kimi bildirmişdir: «Keçmişdə Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı ilə terminoloji lüğətlərin tərkibi ilə məşğul olan mütəxəssislər ayrı-ayrı məfhumların ifadəsi üçün qohum türk dillərindən də terminlərin alınıb işlədilməsi mümkünlüyünü söyləmişdilər. Lakin müəyyən səbəblər üzündən bu məsələ həllini tapmamışdır. Son illərdə vəziyyət dəyişdiyindən, xüsusən Türkiyə türkçəsindən «canlı yayım», «soyqırım»,

¹ Вах: Жигитов С. Жанылчылдык жолунда. Адабий-сын макалалар жыйнагы. - Фрунзе: Кыргызстан. -1975, с. 169.

«gündoğar», «ulusoy», «toplum», «özəllik», «bilgi», «ilişgi», «yazar», «iqtidar», «cızıq filmi», «iş adamı», «durum», «yetərsay» kimi söz və terminlərin dilimizə gətirildiyi, kütləvi - informasiya vasitələrində, rəsmi sənədlərdə müvəffəqiyyətlə işləndiyi müşahidə olunur. Hər halda, bu işdə də müəyyən bir prinsip gözlənilməlidir».

ALINMA SÖZLƏRİN MİLLİ SÖZLƏRLƏ ƏVƏZLƏNMƏSİ PROSESİ

Türk dilində bir sıra alınma sözlərin qarşılığı milli sözlər hesabına zənginləşmişdir. Məs.: *kompromis* (anlaşıt), *konvensiya* (antbeti), *vitse-prezident* (asbaşkan), *orator* (aytac), *koalasiya* (bağlaş), *konsessiya* (bırakı), *sektor* (bölge), *instansiya* (başvurak), *eksport* (çıkət), *deklarasiya* (diyev), *period* (dönem), *anarxiya* (erkizlik), *faktor* (etmen), *prosedura* (eylem), *tradisiya* (gelenek), *vizit* (göret), *qarantiya* (inanca), *atmosfera* (kalik), *kompensasiya* (karşılıq), *konvesiya* (kesəne), *konsessiya* (kesi), *kontrakt* (koluşuk), *deleqasiya* (salkur), *transpor* (taşıt) və s.

Qazax dilində də son illər alınma leksika türkmənşəli və ya sırf qazax dilinə məxsus sözlərlə əvəzlənir. Məs.: *rubrika* (aydar), *veteran* (ardaqer), *universal* (əmbəbap), *şantaj* (bopşa), *kosmos* (ğarış), *kosmonavt* (ğarışker), *auditoriya* (dərissxana), *plyaj* (çağacay), *daça* (cazxana), *flaqman* (calauqer), *novator* (canaşıl), *petruşka* (casılşar), *çempion* (cenisker), *putevka* (coldama), *komandirovka* (colsapar), *professional* (kəşipkoy), *rekomendasiya* (kepildeme), *demonstrasiya* (körsetu), *yubiley* (müşeltoy), *partnyor* (oyınserik), *biografiya* (ömirnəma), *polemka* (pikirtalas), *vizit* (sapar), *vizitka* (saparnəma), *zəçet* (sınak), *konstruktiv* (sındarlı), *kontakt* (tüyispe) və s.

Qazax dilində aşağıdakı alınmalar da milli sözlərlə əvəzlənmişdir: *президент - елбасы, суверенитет - егеменділік, цивилизация - еркениет, информация - ақпарат* və s.⁴

Azərbaycan dilində, onun mətbuat üslubunda bir sıra alınmalar milli terminlərlə paralel olaraq işlənməkdədir: *region - bölgə, credo - əqidə, faktor - amil, kompromis - güzəşt, konflikt - münaqişə, geopolitik - geosiyasi* və s.

İCTİMAİ-SİYASİ LEKSİKA

İctimai-siyasi proseslər bir ölkənin sərhədlərindən digər ölkəyə keçərkən həmin xalqın dilinə yeni leksik-terminoloji vahidlərdə aparır. Bu cür prosesdə dilə daxil olmuş ictimai-siyasi terminlər bir müddət alındığı kimi işlənsə də, tədricən milli dilin sözləri ilə əvəz olunur. Beynəlmiləl xarakterli bir qrup ictimai-siyasi terminlər olduğu kimi işlənilir, onların fonetik qabığında heç bir dəyişiklik baş vermir, bir qrup isə müstəqillik qazanmış türk dillərinə keçərkən müəyyən fonetik dəyişik-

liyə məruz qalır. Müstəqillik dövründə Azərbaycanda dil quruculuğu sahəsində böyük işlər görülür. Bu sahədə alınmaların da rolu inkaredilməzdir. Əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq, müstəqillik dövründə Azərbaycan dilində işlənən yeni əcnəbi sözlərin (ekzotizm və əsl alınmalar nəzərdə tutulur - İ.K.) şəbəkəsi genişlənmişdir. Hələlik bu leksika Azərbaycanın çoxsaylı mətbuatında öz əksini tapmaqdadır. Biz bu leksikanın əksəriyyətini ekzotizm hesab edirik, çünki həmin leksik-terminoloji vahidlərin böyük bir hissəsi həm orfoqrafik, həm də semantik cəhətdən Azərbaycan vətəndaşları tərəfindən hələlik mənimsənilə bilmir.

Türk dillərinin terminoloji sistemində ictimai-siyasi leksika da müəyyən yer tutur. Bu cür leksika ictimai-siyasi prosesləri, hadisələri, situasiyaları və s. özündə birləşdirən anlayışları ifadə edir. T.Kryuçkovanın fikrincə, daşıyıcı ideologiyadan asılı olmayaraq bütün dillərdə ictimai-siyasi terminlərin yaranmasında iki yola üstünlük verilir: milli dilin leksik vahidlərinə və özgə dilin leksik vahidlərinə.

Özgə dil hesabına formalaşmış və hazırda müstəqillik qazanmış türk xalqlarının dilində istifadə olunan ictimai-siyasi terminlərə aşağıdakıları misal göstərə bilərik: *geopolitik, klan, respondent, poliepqeyst, paranormal, mentalitet, konseikt, killer, mafiya, sprut, revanş, preventiv, korrupsioner, reputas, kredo, kuluar, presedent, piket, mitinq, funksioner, kompromat, avtoritar, xaos, xaotik, destruktiv, xarizma, konfidensial, konfliktoloq, media, pravokasion, ekstremist, paritet, prioritet, insident, aksiya, elitar, alternativ, kollaps, simptom, aciotac, sindrom, brifinq, residivist, referendum* və s.

Bu və ya digər ictimai-siyasi alınmalar dövr və mərhələləri, siyasi dünyagörüşü, ideoloji-siyasi cərəyanları, dövlət quruluşu və dövlətlərarası birlikləri, siyasi prosesləri, hadisə və sosial vəziyyətləri və s. ifadə edir.

Türk dillərində ictimai-siyasi leksika alınmalar hesabına daha çox zənginləşir. Bu gün ictimai-siyasi mətbuatın geniş nəşri həmin leksikanın işlənmə imkanlarını xeyli çoxaltmışdır. Müasir mətbuatın dilində istifadə olunan ictimai-siyasi terminləri aşağıdakı qruplara bölmək olar:

1. Okkozional neologizmlər kimi fərdi yaradıcılıq məhsulu olan ictimai-siyasi terminlər: *Anayasa* (konstitusiyası, əsas qanun), *elçi* (səfir), *öndər* (lider) və s.

a) Etimon dildən keçib olduğu kimi və ya qismən dəyişkənliyə məruz qalmış şəkildə mənimsənilən ictimai-siyasi terminlər: *aqreman, spiker, brifinq, moratorium, geopolitik* və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu cür alınmalar milli dillərdə gec mənimsənilir, kütləviləşir. Kütləviləşmək üçün çox vaxt lazım gəlir.

b) Ksenomaniya üsulu ilə alınan terminləri Türkiyə türkcəsindən və ya Azərbaycan dilindən götürülmüş passiv mövqeli terminlərlə əvəz edən alınmalar: *atəşkəs, bölgə, durum, uluşlararası, bağlantı* və s. *Atəşkəs* yəne də cəbhə xəttində pozulmuşdu; Əhalinin durumu sıfır və-

¹ Qasımov M. Dilimiz və vəzifələrimiz. - «Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi», 1999, № 3, s. 59-60.

² Фактлар "Краткий турецко-русский словарь "новых слов". "Мецириба", 1978" lüğətindən götürülmüşdür.

³ Қазақ лексикасындағы чана колданыстар. "Ғылым" баспасы, Алматы, 1985).

⁴ Вах: Алдашева А. Лексические новообразования в современном казахском литературном языке (на материале периодической печати 1976-1991 гг.). АКД, Алма-Ата, 1992, с. 11.

¹ Крючкова Т. Б. Особенности формирования и развития общественно-политической лексики и терминологии. М., 1989, с. 54.

¹ "525-ci qəzet, 18 iyul 2002.

ziyyətdədir.² Uluslararası Demokratik Kadın Federasyonu (UDKF) 100 den fazla ülkenin demokratik kadın derneklerini birləştirən kuruluş...³

2. Fərdi üslub nəticəsində yaradılan kommémorativ ictimai-siyasi terminlər (mürəkkəb və söz birləşməsi quruluşunda özünü göstərir).

Mürəkkəb quruluşda olan ictimai-siyasi məzmun ifadə edən terminoloji vahidlər həqiqi və məcazi mənalarda müşahidə olunur. Məsələn, "ekonomik yardımlaşma konseyi, ekonomik kriz, "dolar diplomatiyası", diplomatik dokunulmazlıq, güvənlik konseyi, konsuluk politikası, psixoloji müharibə, psixologik savaş, Lissabon sammiti, superdövlət, macoritar sistem, soyuq müharibə, siyasi atmosfer, zirvə toplantısı və s.

Qeyd edilən quruluşda olan ictimai-siyasi terminlərin bir tərəfi alınma, o biri tərəfi isə milli xarakter daşıyır. Məs.: avtoritar quruluş, aksesyon antlaşması, "Atom diplomasiyası", bölgəsel pakt, deklase elementlər, demirbaş kölelik, radikal dəyişiklik, torpağın aneksiyası və s.

Hər iki tərəfi alınma terminindən ibarət olanlar: diplomatik agentlik, deputat statusu, avtoritar recim və s.

Mətbuatda hazırda fəal işləkliyi ilə diqqəti cəlb edən ictimai-siyasi leksikanın kütləviləşməsi sosiolinqvisitik faktorlardan asılıdır. Bunlar həm də anlaşılıqlı olması ilə qarşılıqlarından fərqlənir.

Müstəqillik qazanmış türk xalqlarının dilinin lüğət tərkibində ictimai-siyasi alınmaların əksi ilə bağlı bəzi nəticələri çıxarmaq olar:

-alınma ictimai-siyasi termin və termin birləşmələrinin müstəqillik şəraitində türk dillərinə keçməsinə subyektiv faktorların rolu inkaredilməzdir;

-türk dillərində ictimai-siyasi termin və termin birləşmələri müəyyən etmək üçün alınmanı doğuran şərait və anlayışların ifadə formaları nəzərə alınmalıdır.

-dünyada ictimai-siyasi durum aktivləşir, yeni-yeni ideologiya və cərəyanlar yaranır, bu da türk xalqlarının dilinə öz təsirini göstərir və həmin təsir nəticəsində yeni termin və terminoloji birləşmələr dilə axır.

- bu gün ictimai-siyasi məzmun daşıyan alınmaların müstəqillik qazanmış türk xalqlarının dilinin lüğət tərkibində möhkəmlənməsində mətbuatın, ictimai-siyasi, elmi ədəbiyyatların və həmçinin tərcümə əsərlərinin mühüm rolu vardır.

Yenilənən sahələrdən biri də müstəqillik əldə etmiş türk xalqlarının **maliyyə sistemidir**. «Maliyyə iqtisadiyyatın qan damarı, uçot isə onun aynasıdır». Bu sahə ilə bağlı türk dillərində alınmaların həcmi və şəbəkəsi artmış və yenilənmişdir: kredit, kreditor, debitor (borc), audit, auditor, kommersiya, sertifikatıya, sertifikatör, debit (mədaxil hissə), emissiya prospekti, investor, karkulyasiya, investisiya, ekspertizasiya, kompensasiya, indeksasiya, dotasiya, rezerv, monotorinq, bank meneceri, koefisient, likvidasiya, rentabellik, likvidlik koefisenti, və s.

² "Yeni Müsavat", 2 yanvar 2000.

³ Politika sözlüğü, s. 236.

Depozit. Müəyyən məqsədlə saxlanmaq üçün bank və ya başqa kredit idarələrinə verilən pul və qiymətli kağız.

Mikrokredit. Banklar tərəfindən faiz alınmaqla, geri qaytarılmaqla müəyyən müddətə pul vəsaitlərinin hüququ və fiziki şəxslərə borc verilməsi: Sahibkarlara böyük işlər görmək üçün mikrokreditlər verilir.²

Göstərilən terminlər müstəqil türk xalqlarının, demək olar ki, hamısının dilində rast gəlinir.

Bankoperasiyası \ bank əməliyyatı \ bank amaliyeti. Sahibkarlara, digər fiziki, hüququ şəxslərə pul borcları şəklində verilən kredit əməliyyatı. Bank əməliyyatlarında əyintilər özünü göstərir.³

Özbək dilində: Bank operasiyalarıda yüzaqa keluvçı risklarning tasir kiliş daracasiga karab ularni boşkariş strateqiysi va riskni kamaytirişqa imkoniyat yaratuvçı yunalişlar buyiça kredit portfelinı diversifikasiyalashning ilmiy asoslaqan usuli (Şarbat Z.).

Bu alınma ifadə müasir Azərbaycan dilində "bank əməliyyatı" şəklində istifadə olunur.

"Barter"- eyniadlı, yaxud müxtəlif çeşidli malların (məhsulun) bərabər dəyər həcmində pulsuz (valyutasız) mübadiləsidir. Barter tərəf müqavillər (partnyorlar) arasında pul hesablamalarını istisna edir. O, iki və daha çox sahibkar (fermer və s.) arasında həyata keçirilir. "Barter" terminindən türk dillərində "barter sövdələşməsi", "barter ticarəti", "barter bircası" və s. terminoloji birləşmələr əmələ gəlmişdir.

Kompensasiya [lat. Komposatio]- tarazlaşdırmaq, əvəz, qarşılıq.⁴ Kompensasiya - əvəzini vermək, qarşılığın ödənilməsi; müvazinətləşdirmə mənalarında işlədilən iqtisadi termindir. Məs.: Qaçqınlara kompensasiyalar ödənilirdi.⁵

Debitor (fransızca- *debitor* - borclu. Müəssisəyə, firmaya, təşkilata pul borcu olan hüquqi və fiziki şəxs. "Debitor borcları"- göndərilmiş məhsullar və xidmətlər üçün hüquqi və fiziki şəxslərin müəssisə və təşkilatlara verəcəyi borcların məbləği.⁶

Dotasiya - latin mənşəlidir, *dotare* sözündədir - təchiz etmək. Dotasiya - xərclərini ödəmək üçün idarələrə və təşkilatlara dövlət tərəfindən verilən yardım, əlavə pul.

Türk dillərinə və özbək dilinə maliyyə, kredit, ticarət bankı sahələri ilə bağlı rus və Avropa dillərindən alınma sözlər keçmişdir. Bu baxımdan özbək dili faktları maraqlı doğurur. Məs.: *byudjet, stavka, koefisient, inspeksiya, akkumulyasiya, tovar, tovarsub stansiyasi, sfera, bank sektori, summa, kredit, monitoring, operasiya, inflyasiya, şcet, depozit, resurs, foizstavkasi, reqistrasiya* və s.

İqtisadi nəzəriyyə iqtisad elmləri sistemi və təsnifatında mühüm yer tutur və xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İqtisadi biliklər bütün iqtisadi

¹ İqtisadi nəzəriyyə, 2002, s. 441.

² "Azərbaycan" q. , 23 may 2001-ci il.

³ "Xalq qəzeti", 12 fevral 1999- cu il.

⁴ Qarayev A. H. , və b. , 1999, s. 162.

⁵ "Xalq qəzeti", 30 yanvar 2000-ci il.

⁶ İqtisadi nəzəriyyə, B. , 2002, s. 440.

elmlerin məhsuludur. Türkdilli respublikalarda dövlət müstəqilliyi elan olunandan sonra iqtisadi nəzəriyyə də bir elm kimi həmin xalqların gənc nəslinə öyrədilir. Tələbələr ölkə daxilində baş verən iqtisadi və ictimai islahatlarla, milli iqtisadiyyatın, bazar münasibətlərinin strukturu və infrastrukturunu ilə, qanunları və modelləri ilə, bazar mexanizmi ilə, azad sahibkarlıq və biznes fəaliyyəti ilə, aqrar münasibətlərlə iqtisadi idarəetmə sistemilə, menecment və marketing sahələri ilə, bir sözlə, global iqtisadi problemlərlə tanış ola bilirlər. Onlar bilik əldə edərkən alınma iqtisadiyyat terminləri ilə də üzləşməli olurlar. Bu terminlər müstəqillik qazanmış türk xalqlarının dillərində də işlənməkdədir. Məs.: *investiya, korporasiya, resurs* və s.

«İqtisadiyyat» anlayışı insan amili ilə ayrılmaz bir şəkildə bağlıdır. İqtisadiyyat tarixən insan fəaliyyəti ilə bərabər meydana gəlmişdir. Yeni dövr müstəqillik əldə etmiş türk xalqlarında *bazar iqtisadiyyatına* keçidlə də xarakterizə olunur.

Məlumdur ki, XXI yüzillik kompüter və iqtisadiyyat əsridir. Müstəqillik və demokratikləşmə yoluna qədəm qoymuş türk xalqları da iqtisadi yüksəlişə doğru irəliləyir. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir zamanımızda ixtisasından asılı olmayaraq hər bir təhsilli, elmi ölkə vətəndaşı, ziyalı iqtisad elminin müvafiq məsələləri, terminologiyası barədə lazımı biliyə, məlumata malik olmalıdır. Xüsusilə indi, türk xalqlarının bazar iqtisadiyyatı sisteminə keçdiyi bir zamanda elmi iqtisadi biliklərə, elmi iqtisadi təfəkkürə malik olmaq aktuallıq kəsb edir.

Müasir alınmaların bir qismi məhz inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı ilə bağlıdır: *Birja* (Azərb., qaz. türkm.) «Birja» latınca «koşelyok» (kışe) məfhumundan götürülmüşdür. Birja- bazarın infrastrukturlarından biri, alqı-satqı prosesi ilə məşğul olan bazarın təşkilat forması. Türk dillərində «birja» termini vasitəsilə bir çox söz birləşmələri formalaşmışdır: *birja alveri, birja vahidi, birja bülleteni, birja qiyməti, birja dövriyyəsi, birja komitəsi, birja məzənnəsi, birja məlumatı, birja rüsumu, birja şurası, birja təlaşı, birja ticarəti* və s.

Marketing (Azərb., türkm., qaz., qırğ.). Bazar infrastrukturuları təsnifatında marketinglər spesifik bir xarakter daşıyır. Əvvəlcə, bu termin anlayış haqqında. Bəzi ədəbiyyatda o, bazar anlayışı ilə eyniləşdirilir. Bu, əlbəttə, onun funksiyası cəhətindən, onun daşdığı mənə yükü, mahiyyəti baxımından dürist deyildir. Doğrudur, o bazar kateqoriyasından nəşət etmişdir. Onun kökü olan, «market» termini «bazar» mənasını verir. Amma «market» və «marketing» bir-birilə üzvü əlaqəli, çox yaxın olsalar da, müxtəliflikləri də az deyil. «Marketing» termin-anlayışı müvafiq elmi məktəblər, müəyyən cərəyanlar baxımı ilə müxtəlif təriflərə münəcər edilmişdir. «Marketing» terminin izahı iqtisadiyyata aid olan terminoloji lüğətlərdə belə göstərilir: Marketing - tələbat amilləri məsələlərinin ətraflı öyrənilməsi və onların aktiv qeydiyyatı ilə məşğul olması; ehtiyacların və tələbatın tədavi vasitəsilə ödənilməsinə yönəldilmiş fəaliyyətin növü. Bazarın hərtərəfli öyrənilməsi; bazar iqtisadiyyatı şəraitində idarəetmə üsulu kimi qiymətləndirilir.¹ «Marketing» alınma ter-

minindən müstəqillik qazanmış türk xalqlarının dilində bir çox söz birləşməsi şəklində olan terminoloji birləşmələr yaradılmışdır: *marketing kompleksi, marketing konsepsiyası, marketing informasiya sistemi, marketing sistemi, marketing strategiyası, marketing strukturu, marketingin təşkili, marketing makromühiti, marketing mikromühiti, marketing fəaliyyəti, marketing xərcləri, marketing funksiyaları, marketing subyektləri, marketingin prinsipləri* (Azərb.), *marketing tizimi, marketing stratejiyası, marketing vositaları, eksport marketingi, marketing siyasəti, marketing konsepsiyası, marketing tədqiqatları, marketing infrastrukturasi, marketing dasturi, marketing fəaliyyəti, marketing tədbirləri, marketing xarakterləri, marketing kompleksi*.²

«Market» terminindən «marketoloq» termini də əmələ gəlmiş və müstəqillik qazanmış türk xalqlarının iqtisadiyyatında istifadə olunur. «Marketoloq»- bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə və fəaliyyətdə olan ehtiyac, tələbat, tələb, əmtəə, xidmət, mübadilə, sövdə, bazar və bunlarla bağlı digər iqtisadi-sosial amillərin zəncirvari məntiqi sistemini dərinlən bilən, tədqiq etməyi bacaran marketing mütəxəssisi.³

Konversiya (Azərb.), *konверсия* (türkm.), *infliyasiya* (Azərb.), *инфляция* (türkm.), *integrasiya* (Azərb.), *stratifikasiya* (Azərb.), *subordinasiya* (Azərb.) tipli leksik alınmaları da buraya daxil etmək olar.

Azərbaycan dilində "iya" şəkilçisi ilə müşahidə olunan yuxarıdakı tip alınmalar özbək dilində "asion" şəkilçisi ilə dəqiq cəlb edir.

Bu sahə ilə bağlı digər nümunələr də maraqlıdır: *sosial amortizatorluq* (Azərb.), *sektor* (Azərb., özbək), *dekonsentrasiya* (Azərb.), *koifisenti; demografikdiskriminasiya* (Azərb.).

Bu qəbildən olan alınmalara aşağıdakıları da əlavə etmək olar: *firma* (Azərb., özbək və s.), *qlobal* (Azərb., özbək), *ierarxiya* (Azərb., özbək) və s.

Bazar iqtisadiyyatına keçidlə bağlı həmin respublikalarda yemə və mütərəqqi *təsərrüfat* sahələri meydana gəlmişdir. Bu sahələr yeni anlayışlar doğurmuş və həmin anlayışlar müxtəlif terminoloji vahidlərdə öz ifadəsini tapmışdır. Ümumiyyətlə, *bazar iqtisadiyyatı* ilə bağlı terminologiya zəngindir. Bunların bir hissəsini də alınma leksika təşkil edir. Həmin leksikaya aid aşağıdakıları müstəqillik qazanmış türk xalqlarının mətbuat səhifələrindən seçib toplamışıq: *auksion, ajiotaj, akkreditiv, aksept, alyans, annons, assortiment, audit, autsayder, banknot* və s.

Belə təsərrüfatlardan biri *fermer təsərrüfatı* adlanır. Sovet dövründə «*fermer*» əvəzinə *ferma* sözü işlədilir. Bu heyvandarlıq və qoyunçuluq təsərrüfatı idi; kollektiv-kolxoz, sovxoz təsərrüfatı idi. Lakin *fermer* deyilən təsərrüfat fərdi xüsusiyyətləri ilə seçilir, ayrı-ayrı insanların, təsərrüfatçıların, eləcə də ailələrin təsərrüfatıdır. «*Fermer*» sözü beynəlxalq termin kimi müstəqillik qazanmış türk xalqlarının dilin-

² Özbək dilinə məxsus bu birləşmələr M.Boltabayevin "Пахта толаси экспортида маркетинг самародорлиги" adlı namizədlik dissertasiyasının avtoreferatından (Toşkent, 1999) seçilmişdir.

³ İzahlı iqtisadi terminlər. Bakı, 2002, s. 478.

¹ İzahlı iqtisadi terminlər. Bakı, 2002, s. 477.

də işlədilir. «Fermer» - ingilis sözüdür, farmer- bir sıra kapitalist ölkələrində: öz torpağında, yaxud icra edilən torpaqlarda təsərrüfatçılıqla məşğul olan xırda və orta kənd təsərrüfat mütəxəssisi sahibi.

«Fermer» terminindən «fermerçi» sözü morfoloji üsulla əmələ gəlmişdir.

Müasir Azərbaycan dilində «*biznes*» ingilis mənşəli termin olub, «business» sözündəndir. Terminoloji lüğətlərdə iki mənası göstərilir: 1) şəxsi yığım ilə bağlı ticarət işi məşğələsi; 2) saziş, sövdələşmə.¹ «Biznes» alınma sözü müstəqillik qazanmış türk xalqlarının dilində istifadə olunur. «Biznes» - gəlir əldə etməyə yönəldilmiş iqtisadi fəaliyyət kimi qiymətləndirilir, yəni bizneslə məşğul olan, gəlir əldə etmək deməkdir, biznesin məqsədi gəlir götürməkdir.

Bu terminlə bağlı yaranmış alınmalardan biri də *biznesmen* sözüdür. Həmin termin ingiliscə *businessman* sözündən olub, tacir, işgüzar işbaz, sahibkar; hər şeydən yüksək gəlir almağa çalışan adam.

Həmin sözlə bağlı yeni alınma qoşa terminlərdən biri «*biznes-plan*» sözüdür. «Biznes-plan» biznesin, yəni gəlir götürməyin planlaşdırılması kimi qiymətləndirilməlidir.² «Biznes» termini ilə bağlı yaranmış «*agro-biznes*» termininə də türk dillərində rast gəlirik. Mətbuatda bu terminlər həm bitişik, həm də defislə yazılır. Bu da həmin tip alınmaların orfoqrafiyasının hələ tam şəkildə formalaşmadığını göstərir.

Fermer təsərrüfatı ilə əlaqədar işlədilən alınma terminlərdən biri də «kadastr» sözüdür. «Kadastr» fransız sözüdür, mənası «qeydiyyat» deməkdir. «Torpaq kadastrı» dedikdə, *torpağın pasportu* başa düşülür, ötən illər ona «*qaytanlanmış kitab*» deyirdilər. Kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığının yüksəldilməsi və yeni torpaq sahələrinin mənimsənilməsi işində torpaqların keyfiyyətə qiymətləndirilməsi mühüm yer tutur. Torpaq kadastrı bu baxımdan çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Torpaq kadastrında ərazinin sahəsi, xarakterik xüsusiyyətləri, əkilən bitkilər, eroziyaya, şoranlaşmaya məruz qalan və meliorasiya işi aparılan sahələr barədə və s. məlumatlar öz əksini tapır.

«*Bonitirovka*» «termini də fermer təsərrüfatında istifadə olunan anlayış-terminlərdəndir. Latınca «bonitas»- «keyfiyyətlik» deməkdir. Bu termin təsərrüfatda ən çox «torpaq boniteti» birləşməsi daxilində işlədilir. «Torpaq boniteti» bu və ya başqa kənd təsərrüfatı bitkilərinin inkişafı və məhsuldarlığı üçün torpağın nə dərəcədə yararlı olduğunu müəyyən edən əsas göstəricidir.

«Bonitirovka» heyvandarlıqda da ən çox işlədilən terminlərdəndir. Bu termin həm də kənd təsərrüfatı heyvanlarının xarici görünüş əlamət-

lərinə, məhsuldarlığa və mənşəyə görə keyfiyyətə qiymətləndirilməsidir.

Lisenzialaşdırma. Həmin termin morfoloji yolla yaradılmışdır. Terminin Azərbaycan dilində qarşılığı "icazə", özbək dilində "ruxsatnoma" sözləridir.

Merkantilizm. XVI-XVII əsrlərdə iqtisadi nəzəriyyə sərgisində cərəyanlar, məktəblər meydana gəlməyə başlamışdır. Onlardan biri merkantilizm təlimidir. Bu termin italyan mənşəlidir və "ticarət", "tacir" mənasını verir. Elmi dövriyyəyə bu termini XVIII əsrdə A. Smit gətirmişdir.²

Xalqlar arasında beynəlxalq əlaqələr nəticəsində diplomatik terminologiyaya rəvac verilmişdir.

Türk dillərində, *advokat, konsensual, kauzal, koeffisient, investisiya, notarius, restitusiya, firma* kimi alınma terminlər də geniş işlənir.

Dövlətçilik ənənələri, beynəlxalq münasibətlər, ayrı-ayrı ölkələr arasında diplomatik əlaqələr yeni keyfiyyət kəsb etmiş, müstəqillik illərində bu sahə ilə bağlı bir çox anlayış-terminlər rus və Avropa dillərindən türk xalqlarının lüğət tərkibinə kalka yolu ilə və olduğu kimi daxil olmuşdur. Həmin alınmalar bu gün müstəqillik qazamış türk xalqlarının beynəlxalq hüquq və diplomatiya elmlərində istifadə olunmaqdadır.

Akkreditiv [alm. *Akkreditiv* -lat. *Accreditivus-etibarlı*]. Türkiyə türkçəsində bu terminin qarşılığı kimi *i t i m a t n a m e l i* sözündən istifadə olunur.

Akkreditiv 1) bir şəhərdə əmanət kassasının ortaya qoyulan pulu həmin şəhərin və başqa şəhərlərin bütün əmanət kassalarından almaq üçün əmanətçiyə verdiyi sənəd; 2) etibarnamə.

Akklamasiya [lat. *Aslatatio* - *çığırmaq, qışqırmaq*] - Beynəlxalq təşkilatların və konfransların praitkasında qərarların səsvermə yolu ilə deyil, iştirakçıların reaksiyaları, atmacaları və alqışları yolu ilə qəbul olunması metoduna Akklamasiya deyilir.

Aqreman [fr. *agrement-razılıq*] - bir dövlət tərəfindən başqa dövlətə göndərilmək üçün irəli sürülən diplomatik elçi namizədinin digər dövlət tərəfindən qəbuluna dair verdiyi razılıq.

Agentura - 1) hər hansı bir idarə, müəssisə və ya təşkilata məxsus icraçılar, agentlər; 2) mənfə məlumat toplamaq və ya təxribat işi aparmaq məqsədi ilə düzəldilən agentlər şəbəkəsi.

Alternat [lat. - *altenus*] - Alternatın tətbiqi razılaşdırılmış tərəflərin bərabərhüquqlu olduğunu göstərir. Alternat adətən ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilələrdə tətbiq olunur.

Anneksiya - [lat. *Annelio-birləşmə*] başqa bir ölkənin müəyyən hissəsinin zorla birləşdirmə, bir ölkənin digər bir ölkəyə birləşdirmə, zəbt etmə.

¹ Qarayev A. H., Cəfərov S. Ə., Cəfərova K. Ə. Avropa mənşəli sözlərin izahlı lüğəti. Bakı, 1999, s. 326.

² Qarayev A. H., və b., 1999, s. 80.

³ Qarayev və b., 1999, s. 80.

⁴ «Azərbaycan fermeri» jurnalı, 1999, № 1 (7), s. 24.

⁵ «Azərbaycan fermeri» jurnalı, 1999, № 1, s. 22.

⁶ «Azərbaycan fermeri» jurnalı, 1999, № 1, s. 23.

¹ «Heyvandarlıqda ən çox işlədilən terminlər. - «Azərbaycan fermeri», 2001, № 2, s. 38-39.

² İqtisadi nəzəriyyə. Dərslük, Bakı, 2002, s. 22.

Veto - [lat. *Veto-qadağan edirəm*]-1) qanunverici orqanların qərarını dayandırmaq və ya ləvğ etmək hüququ; 2) qadağan etmə.

Viza - [fr. *Visa* - lat. *Visa*] -1) xarici ölkəyə getmək və onun torpağından keçmək üçün həmin dövlətin əlaqədar təşkilatı tərəfindən edilən icazə qeydi; 2) xarici ölkəyə getmək üçün verilən icazə vəsiqəsi (icazənamə), pasport.

Qanun-kanun [fars. *Qanun* - ərəb. *qanun* - yun. *Qanunus* - rus *закон*] ictimai və hüquqi münasibətlərin hər hansı bir sahəsini nizama salmaq üçün qələm kimi kəsilmiş nazik çubuq; məcburi olan üsul, nizam, qayda.

Global [fr. *Global-bütöv, tam, ümumi* - lat. *Qlobe-qlobus-şar, bölük, qalaq*] dünya, ümumdünya, dünya miqyası.

Deklarasiya [lat. *Deklaratio- bəyanat vermə, elan etmə*]

Departament [fr. *Departement* - 1) Fransada inzibati ərazi bölgüsü; 2) Çar Rusiyasında və hazırda bəzi xarici ölkələrdə ali hökumət idarələri şöbələrini adı; 3) ABŞ-da və İsveçrədə Nazirlik].

Depozit [lat. *Depositum-yazılmaq*]-1) müəyyən məqsədlə saxlanmaq üçün kredit idarələrinə verilən pul və qiymətli kağız; 2) inzibati və məhkəmə müəssisələrində tətbiq edilən ödəmə.

De-fakto [lat. *De-fekto*] - faktik surətdə, həqiqətən. F.Sönmezoglu'nun sözlüyündə bu termin haqqında oxuyuruq: «Latince kökenli bir uluslararası hukuk terimi. Dilimize (türkiyə türkcəsi- İ.K.) «fiilen», ya da «eyləmədən dolayı» olaraq aktarılabilecek olan bu terim daha çok bir devlet ya da hükümetin tanınması ile ilgili olarak kullanılmaktadır. Bir devletin tanınmasında karşılaşılan güçlükler ve erken tanımının doğurduğu sakıncalar, devletlerin böyle dereceli bir tanıma yönetimine başvurmalarına yol açmıştır. Buna göre tanıyan devlet yeni devleti, keçici ve belirli hukuki ilişkilerde sınırlı olmak üzere fiili bir kuruluş olarak tanıma yoluna gidebilmektedir. Uygulamada d e f a k t o tanıma gesiçi ve sınırlı bir tanıma yöntemi olarak belirlemekle birlikte, gerekli koşulların gerçekleşmesi halinde tanıma de -yüreyə dönüşebilmektedir.¹

Diktatura [lat. *diktatura*] - 1) diktator hakimiyyəti.

Diplomat [fr. *Diplomate* - yun. *Diploma*]- iki yerə bükülmüş və-rəq, və-rəqə - 1) xarici hökumətlərlə danışıq aparmaq və əlaqə saxlamaq üçün təyin olunmuş dövlət nümayəndəsi; 2) öz məqsədinə çatmaq üçün başqaları ilə incə əlaqə və münasibətə girə bilən adam.

Diplomatiya [fr. *Diplomatie*] -1) Hər hansı bir hökumətin başçısı tərəfindən aparılan beynəlxalq siyasət sahəsindəki fəaliyyəti; 2) Hər hansı bir məqsədə nail olmaq üçün qurulan hiylə, fənd, siyasət.

Diplomatik - incə, nazik, qeyri-müəyyən, diplomatiyaya məxsus.

Konvensiya (Azərb.), *конвенция* (türkm.).

¹ F. Sönmezoglu, 2000, s. 235.

Müstəqillik qazanmış türk dillərində və onların mətbuatında «*plüralizm*» alınması geniş şəkildə işlənmişdir.¹

Elmi-texniki tərəqqi ekoloji problemlərin yaradılmasında misilsiz rol oynamışdır. Ekoloji problemlərin getdikcə kəskinləşməsi və bu problemlərin insanlar üçün həyatı əhəmiyyət kəsb etməsi ayrı-ayrı elmi ixtisas sahələrinin deyil, bütün elmlərin, şüur və təfəkkürün ekolojiləşməsinə tələb edir. Ətraf mühitin qorunması problemi müstəqillik dövründə daha aktualıq kəsb edir və bu sahə geniş şəkildə türk respublikalarında da inkişaf etdirilir, yeni-yeni tədqiqatlar meydana çıxır, ekoloji mübadilə yayılır, anlayışlar beynəlxalq səciyyə daşıyır. Bu elm sahəsi ilə bağlı lək-sika formalaşır ki, bunların da müəyyən bir hissəsini alınmalar təşkil edir. Məsələn, özbək dilində ekoloji qanunçuluğa dair yazılmış bir doktorluq dissertasiyasının² avtoferatında aşağıdakı ekoloji sahə alınmalarını seçmişik:

Ekolojik. Sobik İttifokning xom aşə ulkasi bulqan Urta Osiye respublikalari er kurrasida **ekolojik** inkiroxtli mintakalar cumlasıq kiradi (s.3).

Bu alınma söz öz ətrafına xeyli söz toplayaraq yeni termin birləşmələri əmələ gətirmişdir. Bunu özbək dilində də aydın görmək olar. Belə ki, bu dildə "ekolojik" alınmasının əmələ gətirdiyi digər birləşmələr də vardır: ekolojik cavobqarlik, ekolojik tizim, ekolojik masuliyat, ekolojik tadbirlar, ekolojik inspeksiya, ekolojik kadastr, ekolojik davlatlararo, ekolojik-cinoiy cavobqarlik, ekolojik vakolat, ekolojik talab, ekolojik subyekt, ekolojik obyekt, yurist- ekoloq, ekolojik takdimpomalar və s.

Özbək dilində digər ekoloji sahədə işlənən alınmalara aşağıdakıları misal göstərmək olar: **industrial, inspeksiya, irriqasiya, kadastr, aqrar ekolojiya, sanksiya, korporasiya, atmosfera, protest, qidrometeorolojiya, sanitariya-epidemiolojiya, rentabel, investisiya, profilaktik, protest** və s.

Özbək dilində "ekolojik" termini Azərbaycan dilində "ekoloji", "ekolojiya" formalarında istifadə olunur. Bizim dildə də bu terminoloji vahidlə bir çox birləşmələr formalaşmışdır. Məs.: ekoloji böhran, ekoloji münasibətlər, ekoloji qanun, ekoloji krizis, ekoloji tələb və s.

Azərbaycan dilində ekoloji sahə ilə bağlı elmi ədəbiyyatda aşağıdakı alınma sözlərə rast gəlinir. Məs.: **Atmosferin** təmizliyi problemi ilə bağlı olaraq H. Zərdabi belə demişdir (N. Rəhimov); Burada ümumi torpaq sahələrinin yarından çoxu **eroziyaya** uğramışdır (N. Rəhimov); **Demografik maksimalizm konsepsiyasını** müdafiə edən alimlər bu problemin uydurulmuş olduğunu göstərirdilər (N. Rəhimov); **Demografiya** və **ekolojiya**: qarşılıqlı təsirin dialektikası (N. Rəhimov);

"Ekoloji" sözü digər türk dillərində olduğu kimi, müasir Azərbaycan dilində də ətrafına söz və terminləri toplayaraq yeni

¹ Faruk Sönmezoglu. Uluslararası ilişkiler sözlüğü. DER Yayınları, İstanbul, 2000, s. 574-575.

² Т. Мирзаев. Узбекистонда экологийга доир конунчилик иброси устидан прокорлик назорати муаммолари ", Тошкент, 2000.

məzmununda söz birləşmələrini yaradır. Məs.: ekoloji problem, ekoloji şərait, ekoloji vəziyyət, ekoloji tarazlıq, ekoloji təhsil, ekoloji mədəniyyət, ekoloji tədqiqat və s.

Məlumdur ki, XX əsr demokratiya əsridir. Son 10 ildə türk xalqlarının yaşadığı regionlarda köklü demokratik dəyişikliklər baş vermişdir. Proseslər göstərir ki, demokratiya öz mahiyyətinə görə insanların öz-özlərini idarə etməsi deməkdir.

Cəmiyyətdə baş verən bütün bu proseslər dildə də öz əksini tapmışdır. Nəticədə *totalitar, demokratiya, konyuktura, suverenitet, sivilizasiya* kimi sözlər dilə gəlmişdir.

Müstəqillik qazanmış türk xalqlarının dövlətçilik ənənələri ilə bağlı işlətdiyi alınma leksik vahidlərdən biri «SUVEREN» terminidir. «Suveren» alınma sözü fransız mənşəlidir. «Suveren» termini ayrıca xalqa, dövlətə mənsub olub, hərfi mənəsi ali hakimiyyət kimi dərk edilir. Yeni suverenlik məfhumu altında xalqın və dövlətin tamamilə sərbəstiyi başa düşülür. Siyasi, iqtisadi suverenlik, sözün həqiqi mənasında onun malik olduğu xalqın xoşbəxtliyi deməkdir. Suverenliyin itirilməsi isə köləliyin, asılılığın və müstəmləkə vəziyyətinin hakimiyyətidir. Suverenlik dedikdə, öz ölkəsini yeraltı və yerüstü sərvətlərinə hakim olmaq hüququnun təmin edilməsi başa düşülür. Suverenlik ideyası xalqa məxsusdur. Suverenliyin ümdə şərtlərindən biri də ana dilinin dövlət dili kimi işlədilməsinə nail olmaqdır. Hər bir xalqın suveren dövlətə malik olması onun əzəli arzusudur. 80- cı illərin sonu- 90- cı illərin başlanğıcında dünyada gedən ictimai - siyasi proseslər kontekstində türk xalqlarının milli suverenliyi formalaşmışdır, həmin alınma termin də qeyd edilən prosesləri əks etdirir.

Müstəqillik şəraitində türk xalqlarının *texnoloji sahələrinə* yeni alınma sözlər də daxil olmuş və texnoloji anlayışların ifadəsinə çevrilmişdir. Məs.: *texnoloqik, konstruktiv, rəssional, patent, kondision, ştapel, regression* və s. tipli alınma terminlər müstəqillik qazanmış türk xalqlarının dillərində işlənəlməkdədir.

Azərbaycanın həqiqi müstəqilliyinin son 8 ildə ölkə həyatında miqyas və məzmununa görə nəhəng dəyişikliklərin təməli "əsrin müqaviləsi" olan yeni neft strategiyası ilə əlaqədardır. Azərbaycanda yeni neft strategiyası həm də türk xalqlarının müstəqilliyinin zəmanətidir. Həmin sahə ilə bağlı leksika yeni əsrin xarakterini aydınlaşdırır: *podratçı, subpodratçı, integrasiya, tender, investor, investisiya, alyans, geosiyasi, sektor, sponsor, region, sammit, dividend* və s.

Pedaqoji sahələrlə bağlı alınma leksika

Müstəqillik şəraitində yeni təhsil sistemi, dünya təlim sistemlərinə açılan yol yeni alınma terminlərini də türk xalqlarının dilinin lüğət tərkibinə gətirmişdir: *magistr* (Azərb.), *maqistr* (özbək), *magistratura* (Azərb.), *maqistratura, test, pilot məktəbi, tender sənədləri* və s.

Müstəqillik qazanmış türk xalqlarında nəqliyyatın bütün növləri mikroiqtişadiyyatın əsasını təşkil edir. Bu sahə ilə bağlı alınma

¹ Bax: Əli Məmmədov. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin bərpası və möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizə. Bakı, 1999, s. 84.

terminologiya son illər zənginləşmiş, türk dillərinin lüğət tərkibinin mühüm bir hissəsini təşkil etmişdir. Həmin sahə ilə bağlı alınma sözlərə aşağıdakıları misal göstərə bilərik: *tovar, transport, avtomobil transporti, transportçı, transport koridori, TRASEKA, transport kondalari, transport tizimlari, strateqiq, optimallaşdırma, transport tarmoklari, rəssional, matematik model, biznes-recasi, TESIS, korporasiya, transport infratuzılması, integrasiya, marşrut, tranzit, kommunikasiya, avtomobil maqistrati, şosse, trass, ekspert, konvensiya, firma, kompleks inteqral. psixofizioloji şkala, diapozon, adekvat, qlobal, koefisient, resurs, moliya, kredit, intermodal texnoloqiya, integrasiya, transport-ekspeditorlik* və s.

Mətbuatla bağlı alınmalar: *anons* (Azərb., türk, türkm., qaz., qırğ.). Bu termin hazırda *qısaxəbər, kısıhaber, duyuru* anlamında türk xalqlarının mətbuatında istifadə olunur.

Qoşa söz şəklində olan mətbuatla bağlı alınmalar da son zamanlar çoxalmışdır. Məs.: *mass-media* (Azərb., türkm., qaz., qırğ.), *xəbər – serviz* *xəbər-serviz* (Azərb., qaz.) və s.

TERMINYARADAN ELEMENTLƏR

Müstəqillik şəraitində də türk xalqlarının mənimsədiyi alınma terminlərin tərkibində terminyaradan elementlər iştirak edir. Həmin terminyaradan elementləri iki qrupa ayırmaq olar:

a) Konservativ terminyaradan elementlər. Bunlar ilkin formasını və mənasını saxlayan elementlərdir. Konservativ terminyaradan elementlər prepozitiv mövqedə işlənir. Bunlar aşağıdakılardır: *anti-, abio-, avia-, avto-, -avan-, agro-, andra-, arxi-, astro-, vibro-, vidio-, ekzo-, etno-, elektro-, ekvi-, inter-, makro-, mikro-, mono-, moto-, milli-, radio-, tele-* və s.

AVIA: *aviapöçt* (Azərb., türkm., qaz., qırğ.), *aviaklub* (Azərb., türkm., qaz., qırğ., özb.), *aviadetektor, aviasiqnal, aviabenzin* (Azərb., türkm., qaz., özb., qırğ.), və s.

ETNO: *etnosentrizm, etnogenez, etnokultur, etnolingvopanzim* (Özbək dilində qarşılığı "el-tilçilik"), *etnosizm*- konsepsiya adı. (Bəzi ölkələrdə mühacirlərə, keçmişdə «kənar»dan gəlmiş xalqlara, etnik azlıqlara qarşı zorakılıqda özünü göstərən dözümsüzlük, mürtəcə millətçilik, *etnosentrizm* təzahürləri gündə-günə «çiçəklənir»). («Azərbaycan müəllimi» qəzeti, 7- 13 iyun 2002, № 22 (7975).

ANTI: *antisemitizm, antidemokratizm, antinihilizm* və s. Siyasi ekstremizm «çiçəkləndikcə» irqçiliyi və *antisemitizmin* yeni-yeni formaları meydana çıxır.

b) Deformativ terminyaradan elementlər. Beynəlmiləl terminoloji vahidlərin yaradılmasında deformativ terminyaradan elementlər mühüm rol oynayır. Əgər konservativ terminyaradan elementlər öz müstəqilliyini saxlayırsa, deformativ terminyaradan elementlər postpozitiv funksiyaya malikdir. Bu elementlər aşağıdakılardır: *dez-, de-, an-, bi-, bio-, eks-, re-, epi-, zoo-, di-, dia-, sub-, neo-, izo-, a-* və s.

EKS: Bu terminyaradan element keçmiş əks etdirir və latın mənşəlidir: *ekstremizm, ekstensiv, eksprezident, eksçempion* və s. Məsələn:

¹ «Azərbaycan müəllimi» qəzeti, 7-13 iyun 2002, № 22 (7975).

Siyasi ekstremizm «çığışlıq» irçiliyin və antisemitizmin yeni-yeni formaları meydana çıxır.¹ Ekstensiv inkişaf tipinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, milli məhsulun artımı əlavə istehsal vasitələri hesabına əldə edilir.

İN: *intensiv*. Məsələn: İntensiv iqtisadi artım şəraitində məhsulun artımı daha mükəmməl istehsal amilləri və texnoloqlar hesabına, başqa sözlə desək, ETT hesabına əldə edilir.²

RE. Təkrar anlayışları bildirir. Məs.: rehabilitasiya, residivist və s.
MAKRO: *makroiqtisadiyyat*. «Makroiqtisadiyyat» termin-anlayışı müasir ədəbiyyatda, leksikonda iki mənə daşıyıcısı ilə xarakterizə olunur. Biri onun mövcud ölkənin iqtisadiyyatının bütöv şəkildə götürülməsi, ikincisi isə onun elmi mənasında ifadə edilməsi kimi qəbul edilmişdir. Makroiqtisadiyyat hər bir ölkənin « milli iqtisadiyyat » anlayışı ilə üst-üstə düşür.⁴

MIKRO: *mikroiqtisadiyyat, mikroözək* (Azərb.), *mikrososial* (özbək). Mikroiqtisadiyyat-mikroözəklərdən, yeni müəssisələrdən, firmalardan, şirkətlərdən, fermer təsərrüfatlarından, xidmət bölmələrindən və digər bir sıra fərdi şəkilli qurumlardan ibarətdir;⁵ Sosial və mikrososial quruxlar daromadlarının miqdarı və turlarıqə karabə tabakalaşuvı xamda tabakalanışqə tacsirə gtuvcı omillarə taxlilə kilingən(X. Allakulov).

MEZO: *mezoiktisadiyyat*. Mezoiktisadiyyat - makroiqtisadiyyatda bir-biri ilə üzvi bağlı olan sahələrin kompleksini, birliyini (sintezini) bildiren anlayışdır. Bu anlayış altında aqrar-sənaye kompleksi, aqrar-sənaye biznesi, infrastrukturaların müəyyən sahələrlə bağlılığı, hərbi-sənaye kompleksi başa düşülür.⁶

MEQO: *meqoiktisadiyyat*. Meqoiktisadiyyat - əsas əmək ö. İgüsü olvn dünya iqtisadiyyatını bildiren anlayışdır.⁷

INFRA: *infrastruktur*. Bazar iqtisadiyyatı ilə müasir dövrdə müstəqillik qazanmış türk xalqlarının dilində tez-tez işlədilen terminlərdən biri «infrastruktur» alınmasıdır. İnfrastruktur, o cümlədən bazar infrastrukturuları təsadüfən meydana çıxmayıb, cəmiyyətin, insanların obyektiv tələbatı ilə, bu tələbatın daim artması qanunu ilə yaranıb və inkişaf edib. İnfrastruktur tarixən insanların sosial iqtisadi həyatında böyük rolə və əhəmiyyətə malik olmuşdur. «*Infrastruktur*» anlayış-termini latın mənşəlidir. O, *infra* «aşağı, alt» və *struktur* «yerləşmə» sözlərinin birləşməsindən yaranıb. Bu anlayışda başqa sahələrə xidmət göstərən qurumlar (özəklər) məcmusu ifadə olunur. Deməli, onun məzmununda başqa müvafiq bir sahəyə «xidmət göstərmə» ifadəsi müəyyən edici əhəmiyyət kəsb edir.

¹ «Azərbaycan müəllimi» qəzeti, 7-13 iyun 2002, № 22 (7975).

² İqtisadi nəzəriyyə. Bakı, 2002, s. 98.

³ İqtisadi nəzəriyyə. Bakı, 2002, s. 99.

⁴ İqtisadi nəzəriyyə. Bakı, 2002, s. 107, 13.

⁵ İqtisadi nəzəriyyə. Bakı, 2002, s. 14.

⁶ İqtisadi nəzəriyyə. Bakı, 2002, s. 14.

⁷ İqtisadi nəzəriyyə. Bakı, 2002, s. 14.

¹ İqtisadi nəzəriyyə. Bakı, 2002, s. 158.

MONO elementi ilə: *monopoliya* (Azərb.)- *monopol* (özbək).

A - latın mənşəli elementdir. Terminaradan bu ön şəkilçi tərkib daxilində inkarlığın ifadə vasitəsi kimi çıxış edir. Məs.: *asinxron, asemantik* və s.

-**di:** *diversiya, diversifikasiya, dividend*.

-**geo** elementi ilə: Mühüm enerjidaşıyıcılardan *geosiyasi, geoiqtisadi*, nəhayət *geostrateji* faktora çevrilmiş neft amilindən Azərbaycan xalqının tərəqqisi, dirçəlişi, rifahı, istiqlal və istiqrarı naminə açar kimi istifadə etməyi bacardı. Haqqında ən müxtəlif mülahizələrin yer aldığı layihənin hüquqi cəhətdən təsdiq olunması ən müxtəlif *geocoğrafi* meridian və səviyyələrdə "ağız ədəbiyyatı" yaradıcılığına nöqtə qoydu.²

-**an** elementi. Yunan mənşəli olub, inkarlığı ifadə edir: *antiteza, anhidrit* və s.

Birinci komponenti *kino* sözündən qurulmuş alınma sözlər. Müstəqillik qazanmış türk xalqlarının dillərinin demək olar ki, hamısında işlədilir. Məsələn, türkmən dilində: *киноактер, киноаппарат, киногруппа, кинодокументалист, кинодраматург, киножурнал, кинозал, кинокамера, кинокомедия, киномеханик, кинооператор, киноочерк, кинопанорама, кинопрокат, кинопублицистика, кинорежиссор, киносеанс, кинофабрика, кинофестиваль, кинофильм, кинохроника* və s., Azərbaycan dilində: *kinofestival, kinokomediya, kinosüjet, kinostudiya, kinopanorama* və s.

Birinci komponenti *radio* sözündən əmələ gəlmiş alınma sözlər: *радиожурнал, радиолокатор, радиотехника, радиопредатчик, радиоприемник, радиостанция, радиотехника, радиоузел* (türkmən dilində).

«Postpozitiv şəkilçilər terminyaradıcılığında mühüm rol oynayır. Söz və terminlərin sonuna artırılan həmin şəkilçi- elementlər sürəkliliyi və dinamikliyi təmin edir».³

Bu elementlər sözyaradıcılığı vasitəsi kimi çıxış edir. Sözüün forması müstəqillik qazanmış türk xalqlarının dilində saxlanılır, ona qoşulan şəkilçi keyfiyyətə dəyişir, bəzən isə dəyişmir. Hər iki forma müasir türk dillərində işləkdir. Məs.: *siya=laşma*² (demokratizasiya= demokratikləşmə-Azərb.), deklarasiya-deklarasiya (Azərb., türkm., qaz., özb.).

➤ *siya=luq*⁴: abstraksiya-abstrakçılıq, adaptasiya, inflyasiya, inteqrasiya.

➤ *loji* şəkilçisinə də müasir alınma terminlərin tərkibində rast gəlirik: *sosioloji sorğu, monoloji nitq, tipoloji təhlil* və s. Sözüün tərkibində olan bu termin atributiv xarakter daşıyır. T.Bertoqayev bu münasibətlə yazır: «В терминах, которые выражаются словообразующим средством – *ложки*, передается атрибутивности. Атрибутивность подобных терминов оказывает влияние и на образование определенных терминологических соединений».

➤ *logiya: konfliktologiya* (qaz., türkm., qırğız)- *konfliktologiya* (Azərb.).

² "Azərbaycan" qəzeti, 18 sentyabr 2002.

³ Вах: Общее языкознание. М., 1972, с. 167.

¹ Вах: Бертогаев Т. А. Сочетания слов и современная терминология. М., 1971, с. 62.

➤ **İK** şəkilçisi: Bu şəkilçi də alınmaların tərkibində atributiv səciyyə daşıyır. Məs.: *pragmat-ik, paradiqmat-ik* və s.

➤ **Ment.** Terminoloji vahidlərin tərkibində işlənərək ən mühüm obyektləri bildirir. Məs.: *parlament*. Ment- şəkilçisi bəzən man şəkilində də türk dillərində işənir. Məs.: *parlaman*.

➤ **Sion:** latın mənşəlidir. Alman və fransız sözlərinin tərkibində çox işlədilir. Məs.: *auksion, infeksiya, atraksiya* (beynəlmiləl termin olduğu üçün müstəqillik qazanmış türk xalqlarının dillərinin hər birində işlədilir).

➤ **ner:** *funksioner, aksioner*.

➤ **ist:** *lobbist*- dairələr və ayrı- ayrı mürtəce qruplar.

➤ **iv:** korporativ. İkkinçisi- *korporativ* xususiyyətli mülk bulub, u xis-sadorlik xususiyyətiyə (A. Vaxabov).

Alınma şəkilçilərinə bəzən fəallaşması prosesi gedir:

➤ **Xana** - İran mənşəli dil vahidi bu baxımdan aktivləşmiş, müstəqillik qazanandan sonra da türk xalqlarının yeni leksik-terminoloji vahidlərinin əmələ gəlməsində fəall işlənmişdir. Müasir qazax dilinin yeni sözlər lüğətində² həmin şəkilçi ilə bağlı aşağıdakı sözlərin yaradılması göstərilmişdir:

Dəmxana (*закучочная*). Cənib, tez tamaktanıya bolatın koğamdıq orın. Asxanalar mən dəmxanalar da müğalimlərdin kezekşilik mindetin atkaru üymdastırıldı.

Dərixana (sınıf otağı): Studentlər dərixanada oturdular.

Alınma sözlərin semantik inkişafı. **Kurs** sözünün semantik inkişafı: Azərbaycan dilində: Tələbə III *kursda* oxuyur. İki *kurs* müalicə qəbul etdi. Türkmən dilində: - Yevqəniy Yevseyevič, siz bize xəzir nebit qeoloqiyasının elementar kursunı qeçyərsiniz (B. Kerbabəyev), Ol ikinci k u r s d a okap yörkə, polisiya tərəfindən revolüsiya xeraketde şübxelenip tutuldu (Q. Kuliyev), Medsestralik k u r s ı n ı qutarıp uqırıp urşa qirdim (Ədəbiət və sənqat).

Lager sözünün semantik inkişafı. Azərbaycan dilində: pioner lageri, hərbi əsirlərin lageri və s. Türkmən dilində: туристик лагерь, харбы есирлерин лагери, социализм лагери və s.

Auditoriya sözünün semantik inkişafı. Azərbaycan dilində: Auditoriyada dərş gedirdi. Türkmən dilində: «Köpçülük üçün leksiya okamaqa niqlənən çay» mənasındaki auditoriya sözi. Xasabat konsertlərinin auditoriyası dine körpe sazandaların muqallımlarıdır ene-ataları bilen çəklenok (Edebiət və sənqat).

Komanda sözünün semantik inkişafı. Azərbaycan dilində: Zabit komanda verdi; Komandalər üz-üzə gəldilər. Türkmən dilində: «Nizama durun!» diylen komanda kazarmaların arasındaki boş meydanı doldurıp qitdi (A. Nazarov), Trenerler komandalərının çığıq ətnege tayərdiklərini xəbar ətdilər (T. Qurbanov), Tecen otrədinin daşından Kerim xanın komandasında ene bir otrəd düzildi (B. Kerbabəyev).

Tədqiqat göstərir ki, müstəqillik qazanmış türk xalqlarının dillərində *firma, rüpor, proza, parad, inersiya, doklad* tipli alınma sözlər də semantik cəhətdən inkişaf etmiş, əlavə mənalar qazanmışlar.

Tədqiq olunan dillərdə sözlərin sinonimliyi də müşahidə edilir.

Türkmən dilində: *advokat\aklavçı, arqument\delil, başnə\minara, qayka\nurbat, qravöra\xaşam, qrip\bümev, qudok\zok, dejurniy\nobatçı, dezertir\qaçqak, diskussiya\çekişmə, jivopis\suratçılıq, ciletqə\qursakça, zakaz\ tabşırık, ierarxiya\basqançak, indeks\qörkezqıç, industriya\senaqat, korzinka\ sebet, kuryer\çapar, larek\dükən, moment\vaqt, moral\axlak, naqan\sapança, nöans\övüşqin, oçko\utuk, paradiqma\nusqa, patriot\ vatançı, renta\ qırdecı, ritm\ sazlaşık, talantlı\ zexinli, tovar\ xarıt, tradisiya\ dəp-dissur, tramplin\ badalqa, turnir\ əriş, fantastik\ xıyalı, fiqura\ şekil, xudojnik\ suratçı, sirkulər\ buyruk, çlen\ aqza, şarlatan\ aldavçı, əhik\ qutı, vilka\ əbak\ çarşak, iştirap\cerime, kuzov\nova, xolodenlik\ əxdən\ sovuqıç, raskladuşka\ el krovatı, umıvalnik\ glövlən, internasiona\ beynelmiləl, kompas\ kublana, respublika\ cəmxuriət, tribuna\ münber, komandirovka\sapar, tamada\ sakı, rubrika\ adalqa (lingvistik\ dil bilimi, orfoqrafiya\ dürs əzuv, reduksiya\ ısqınsızlanma, affiks\ qoşulma, apteka\ dermanxana, banə\ xammam, vıpusk\ qoyberiliş, vistavka\ serqi, vıxodnoy\ dınc qüni, doska\taqta, doxod\ qırdecı, zakon\ kanun, zvonok\ can, masterskaya\ usaxana, mel\ xek, ostanovka\ arakesmə, stolovaya\ naxarxana, subbotnik\ evar, tetrad\ depder, çernila\ siya, şkola\ mekdep.*

Azərbaycan dilində: *etaj\qat\mürtəbə, vilka\ çəngəl, xolodelnik\ soyuducu, respublika\ cümhuriyyət və s.*

Türk dillərində alınma sözlərin omonimliyinə də çox təsadüf olunur.

Alınma sözlərin morfoloji xüsusiyyətləri də maraq doğurur.

Türk dillərinə keçən alınma sözlərin tərkibində iki cür şəkilçi müşahidə olunur: 1. Alınan dilin öz şəkilçisi; 2. Alan dilin öz şəkilçisi. Alınan dilin öz şəkilçiləri, əsasən, bunlardır: - a t o r, - o r(-er), - ant (ent), -at, - ac, -ura, - asiya.

- **ator:** pravokotor, ekspeditor, katalizator, ekzamenator, likvidator, kolonizator, kommentator və s.
- **ioner:** aksioner, seleksioner, fraksioner və s.
- **er (-er):** kontroler, starter, sufler və s.
- **-ant (-ent):** okkupant, gmiqrant və s.
- **at:** dekanat, dublikat və s.
- **aj:** arbitraj, listaj, litraj, tonnaj və s.
- **ura:** aqentura, diktatura, komendatura və s.
- **asiya:** koordinasiya, rekomandasiya, evakuasiya, ekspluata-siya və s.

-izasiya-asiya şəkilçili alınma şəkilçilər müasir türk dillərinə *-laşdırma\leşdirme\laşdırma, -lama\leme* morfoloji göstəriciləri ilə tərcümə olunur. Məs.: industrializasiya- industriyalaşdırma, kolonizasiya- koloniyalaşdırma, mobilizasiya- mobilizleme (türkmən),

² Новые слова в Казакском языке. Алматы, 1995.

-nik, -çik (-hik) şəkilçiləri türk dillərinə **-ç||-çi** formasında törcü-
mə olunur. Məs.: desantnik - desantçı, razvedçik - razvedkaçı, tabelhik -
tabelçi (türkmən),

-ство, -ость şəkilçisi türk dillərinə **-luq||luk||-lik** (абстрактность - abstrak-
tlik, активность - aktivlik, актуальность - aktuallik, реальность - real-
lik, универсальность - universallik, лидерство - liderlik (türkmən),

-изировать, -ировать şəkilçisi türk dillərinə **-laşdırmaq||** -
leşdirmək şəklində törcümə edilir. Məs.: ионизировать - ionlaşdırmaq,
конкретизировать - konkretleşdirmək, экранизировать - ekranlaşdırmaq
(türkmən).

Türk dillərinə keçmiş rus-Avropa mənşəli alınmalar həmin dilin
fonetik normalarına uyğun olaraq mənimsənilmiş. Məs.: *vedro* (rus),
vedro (türkm.) – *vedrə* (Azərb.); *konfeta* (rus)- *kemput* (türkm.)- konfət
(Azərb.); *kruska* (rus)- *kürüşqə* (türkm.) – *quruşqa* (Azərb.); *okoşko*
(rus) - *əpişqə* (türkm.)- *apoşka* (Azərb.); *aqent* (rus)- *əqent* (türkm.)- *ag-
ent* (Azərb.); *ferma* (rus)- *perme* (türkm.) – *ferma* (Azərb.); *fabrik* (rus)-
pəvrik (türkm.)- *fabrik* (Azərb.) və s.

Alınmaların mənimsənilməsində türk dilləri bir-birindən fərqlənir.
Məsələn, türkmən, qazax, qaraqalpaq, qırğız və s. türk dillərincə mənimsə-
nilmə əsasən alman dildə (rus dilində) olduğu kimidir. Müasir Azər-
baycan dilində isə dilin öz qayda-qanunlarına, morfoloji normasına
uyğunlaşdırılmış şəkildə yeni alınmalar unifikasiya olunur. Məsələn,
müqayisə et: *insident* (Azərb.)- *uncudem* (türkm.). Müstəqillik qazan-
mış türk xalqlarının mətbuatında *insident* termini *olay*, *hadisə* mənasında
geniş şəkildə işlənməkdədir. *ineksiya* (Azərb.) – *иньекция* (türkm.) və s.

Lakin elə alınma sözlər də vardır ki, etimon dildə necədirsə, o cür
də mənimsənilir. Məsələn: *kontrakt* (baqlaşmaq-türkm.), *kredit*, *kredit-
tor*, *krixis*, *kriminalist* və s.

Deyilənləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

Müstəqillik şəraitində də sözləmə prosesi progressiv xarakter da-
şıyır.

Alınmalar əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, rus dili vasitəsilə deyil,
birbaşa Avropa dillərindən müstəqillik əldə etmiş türk xalqlarının dilinin
lüğət tərkibinə keçmişdir.

Cəmiyyət həyatı, bilavasitə dilin alınma leksikasında da əks olu-
nur.

Alınma leksika öz xarakterinə görə müxtəlif sahələri əhatə edir:
ictimai-siyasi, elmi-texniki, elmi-mədəni, təhsil, ticarət-biznes, diploma-
tiya və s.

Alınma leksikanın müstəqillik şəraitində xarakterik xüsusiyyətləri
də dəyişmişdir: yeni quruluşa uyğun olaraq ölkə, cəmiyyət daxilində baş
verən ictimai-siyasi hadisələr, proseslər, müstəqil dövlətlərin əmələ
gəlməsi, yaranmış yeni elm sahələri, təhsil sisteminin dəyişilməsi, dünya
standartlarına uyğunlaşdırılması, ölkələr arasında diplomatik əlaqələrin
formalaşması və s. ekstralingvistik faktorlar, şübhəsiz, bir dildən digər
dilə keçən leksik-terminoloji vahidlərin kəmiyyət və keyfiyyətinə təsir
göstərmişdir. Yeni alınma leksikaya elmi əsərlərdə, KİV-də daha çox rast
gəlirik.

Müstəqillik qazandıqdan sonra türk xalqlarının xarici ölkələrlə iqtisadi-siyasi, elmi-mədəni və s. əlaqələrinin genişlənməsi həmin dillərin terminologiyasını yeni söz və terminoloji ifadələrlə zənginləşdirmişdir.

Müşahidə olunan xüsusiyyətlərdən biri Avropa mənşəli alınmaların
erəb-fars mənşəli alınmalarla paralel işlənməsidir. Digər müşahidə
olunan faktlardan biri də Avropa mənşəli terminlərin milli və erəb- fars
mənşəli sözləri bəzi məqamlarda sıxışdırmasıdır. Bunu mətbuat dili fakt-
ları göstərir. Eyni formalı alınma söz və terminlər müstəqillik qazanmış
türk dillərində bəzi fonetik fərqlənmələri ilə müşahidə olunur.

Alınma sözlər hazırda formal şəkildə müstəqillik qazanmış türk
dillərində istifadə olunsada, semantik cəhətdən mənimsənilmə bir neçə
mərhlədən keçir, bu zaman ekzotik səciyyəli alınmaların mənimsənilmə
imkanları məhdudlaşır. Alınma leksik vahidlərin bir çoxu alan dildə
semantik cəhətdən yeni keyfiyyətlər kəsb edir. Həmin alınmalar
semantik cəhətdən inkişaf edib, əlavə mənalar qazanır.

Latın-yunan mənşəli terminləmlər alınan yeni terminoloji va-
hidlərin tərkibində geniş müşahidə olunur. Yeni söz və termin yaradıcı-
lığı prosesində digər dillərdən alınan vahidlər türk dillərinin qanuna-
uyğunluqlarına tabe edilir.

Alınmaların mənimsənilməsində, unifikasiyasında Azərbaycan di-
li o biri türk dillərindən bəzi hallarda fərqlənir. Belə ki, türkmən, qazax,
özbək və qırğız dilləri alınmaları çox zaman olduğu kimi mənimsəyir,
Azərbaycan dili isə həmin sözləri öz qayda-qanunlarına uyğunlaşdırır.

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, alınmaya daha çox meyilli müasir
Azərbaycan dilidir. Yeni Azərbaycan mətbuatının dili bu faktın
doğruluğunu təsdiqləyə bilər.

Bütün deyilənlər göstərir ki, türk dillərinin terminologiyasındakı
alınmalar onların lüğət tərkibinin zənginləşməsində müstəsna rol oyna-
maqdadır.

MÜSTƏQİL QAZANMIŞ TÜRK DÖVLƏTLƏRİNİN DİLLƏRİNDƏ (AZƏRBAYCAN, ÖZBƏK, QAZAX, TÜRKMƏN, QIRGIZ) ÇOXMƏNALILIQ

Çoxmənalılıq (polisemiya) dilin daxili inkişaf qanunauyğunluğundan doğan obyektiv prosesdir. Dilin leksik sisteminin inkişafında, zənginləşməsində həmin proses mühüm rol oynayır. Çünki çoxmənalılıq dildə söz yaradıcılığının əsas üsullarından biridir. Çoxmənalılığın yaranmasında dildaxili və diltarici amillər mövcuddur. Müxtəlif mənə dəyişmələri, məcazilik, xalq etimologiyası, evfemizm, jarqonizm, valentlik, elm və texnikanın inkişafı bu amillər sırasındadır.

Polisemiya sözün əsas və əlavə mənaları nisbətində müəyyənləşir. Çoxmənalılıq eyni söz və ya ifadədə özünü göstərən və ya bir-birilə daxilən bağlı olan bir sıra mənaların mövcudluğudur. Çoxmənalılıq mürəkkəb və çoxşaxəli leksik-semantik prosesdir. Sözlərin çoxmənalılığı hər bir dilin inkişafını sübut edən əsas faktorlardan biridir. Həmin proses müxtəlif dillər üçün fərdi xarakter daşıyır. Sözlərdə olan çoxmənalılığa əsaslanıb müəyyən bir dilin zənginliyi haqqında fikir irəli sürmək mümkündür.

Sözlərin polisemantikliyi dilin leksik-semantik təbəqəsinin inkişaf meyillərindən biri olub, təfəkkür səviyyəsi ilə üzvü surətdə bağlıdır. Ümumiyyətlə, sözün semantik strukturası anlayışını çoxmənalılıq olmadan təsvir etmək qeyri – mümkündür.

Hər bir dil sisteminə mənə dəyişmələri prosesi tarixi mahiyyət daşıyır və tədricən baş verir. Semantik dəyişmələr konkret dil sisteminin quruluşundan, onun spesifik xüsusiyyətlərindən asılıdır. Fonetik dəyişmələr kimi, ardıcıl, nizamlı semantik dəyişmələr bütün dillər və onların inkişaf mərhələləri üçün ümumi formul ola bilməz, sadəcə, həmin dəyişmələr ayrı-ayrı dillərin müxtəlif dövrlərdəki semantik inkişaf xüsusiyyətlərini əks etdirir. Həmin semantik dəyişmələr konkret dillərin özünəməxsus inkişaf qanunları ilə idarə olunur. Bu zaman leksik-semantik sistemin inkişafı heç də həmişə ictimai inkişafdan asılı olmur. Spesifik dil qanunları ilə semantik dəyişmələr reallaşır. Lakin bununla yanaşı, ictimai faktorlar dildaxili inkişaf qanunları üçün zəmin yaradır. Beləliklə, xarici səbəblər daxili inkişaf amillərinə çevrilir və, son nəticədə, dilin semantik sisteminə mövcud mənə dəyişməsi öz ifadəsini tapır.

Dil ictimai hadisə olduğuna görə, dilin inkişafı cəmiyyətin özündə gedən inkişafı və digər ictimai hadisələrin inkişaf xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Milli dillərin və dövlətlərin yaranması, elm və texnikanın, istehsalın inkişafı, müxtəlif yazışma növlərinə olan ehtiyac dildə böyük dəyişikliklərə səbəb olur. Spesifik ictimai hadisə kimi, dilin ümumi inkişaf qanunlarından hər bir konkret dilin daxili inkişaf qanunlarını fərqləndirmək lazımdır. Çünki hər bir dilin özünəməxsus inkişaf qanunları vardır ki, bu da həmin dili digər dillərdən fərqləndirir.

Sözlərin tərkibi kimi, onların mənaları da dilin ən qədim inkişaf mərhələlərindən başlayaraq müxtəlif istiqamətlərdə dəyişir. Dillə cəmiyyət arasında münasibətlərin müxtəlifliyi, rəngarəngliyi leksik-

semantik dəyişmələrdə özünü göstərir. Məhz buna görə də başqa dil vahidləri ilə müqayisədə leksik-semantik vahidlər daha sürətlə inkişaf edir, dilin lüğət tərkibində daha çox dəyişmələr baş verir.

Müxtəlif türk dillərində çoxmənalılığın yaranması ümumi və fərdi xüsusiyyətlərə malikdir. Çünki tarixən hər bir türk dilinin spesifik leksik sistemi formalaşmışdır. Leksik sistemin zənginliyinin göstəricilərindən biri də məhz polisemiyaadır.

Sözün mənəsi leksik-semantik variantların toplusudur. Sözün müxtəlif kontekstlərdə işlənmə imkanı, onun mənə strukturunun genişliyi və hər dəfə yeni mənənin, yeni semantik vahidin üzə çıxması polisemiya hadisəsinə, bəzən fərqli baxışların yaranmasına səbəb olur, «nə qədər mənə varsa, o qədər söz var» tezi dildə polisemiya hadisəsinin inkarına gətirib çıxarır. (27, 141). Lakin bu fikir elmi məntiqə əsaslanmır. Yəni, sözün mənə variantları arasında semantik əlaqə həmişə gözənilir. Həmin semantik əlaqə qırılıqda isə artıq polisemiya omonimləşmə hadisəsi ilə əvəzlənir.

Polisemiya çox vaxt sözün işlənmə dairəsinin – funksiyasının genişlənməsi ilə qoşa, paralel yaranan və fəaliyyət göstərən prosesdir. Həmin proses ayrı-ayrı dövrlərdə baş verir. Bu hadisənin yaranmasında semantik valentlik də mühüm faktordur. Tarixən sözün mənə kəmiyyəti dəyişir. Söz başqa sözlərlə birləşərək müxtəlif mənə əlaqələri yaradır. Beləliklə, çoxmənalılığın yaranması üçün şərait yetişir. Hər bir dilin leksik sisteminə məfhumları adlandırmaq və ya reallığı təsvir etməkdən asılı olaraq sözün bir və ya bir neçə mənəsi ola bilər. Sözün semantik strukturunda bir neçə mənənin inkişafı ünsiyyət vasitəsi olan dilin özünün təbiəti ilə şərtlənir, dildə qənaət prinsipinə əsaslanmaqdan irəli gəlir.

Çox qədim zamanlardan türk dillərində polisemiya hadisəsi müşahidə olunmuşdur. Xüsusilə qədim türk dillərində sinkretik köklərin parçalanması, fonosemantik şaxələnmə, konkret mənaların abstrakt mənələrə doğru inkişafı çoxmənalılığın inkişafı üçün zəmin yaratmışdır.

Türk dillərində sözlərin təkmənalılıqdan çoxmənalılığa doğru inkişafını qədim mənbələr əsasında izlədikdə bəzi sözlərin yeni mənə variantı qazanaraq tədricən yeni formaya keçməsi müşahidə edilir və yaxud da, bir sözün fonetik variantı özünə yeni mənə qazanır. Yəni qədim türk dillərində həmin proses paralel getmişdir. Praturk dövründə sinkretik söz kökləri ayrılmaz, qovuşuq mənaları xarakterik bir hal kimi özündə əks etdirmişdir. Daha sonralar sinkretik söz köklərinin semantik və fonosemantik inkişafı qovuşuq mənaları bir-birindən ayırmış, yeni-yeni semantik çalarlar yaratmışdır. Son nəticədə, əlavə mənə variantları meydana gəlmişdir.

Çoxmənalılığa malik olan türk mənşəli sözlərin semantik təkamülünü analiz etdikdə məlum olur ki, həmin proses əsasən iki istiqamətdə getmişdir: bəzi sözlərin ilkin, kök mənəsi qalmış, eyni zamanda, yeni mənə variantları yaranmışdır, bəzi sözlərin isə ilkin mənaları itmiş, və ya passivləşmiş, yeni mənə variantları yaranmışdır.

Çoxmənalılıq (polisemiya) mövzusunda dilçilikdə tez-tez toxunulur. Dilçilik ədəbiyyatında bu leksik-semantik proses müxtəlif subyektiv

mövqelərdən şərh olunmuşdur. Dünya dilçiliyində V.A.Zvegintsevin (40), Z.Antalm(3), H.Raulun (31), D.N.Şmelyevin (39), V.A.Plotnikovun (32), M.Fominanın(13), R.A.Budaqovun (9), V.Vinoqradovun (38), Q.V.Antruşininin (4) və başqalarının tədqiqatlarında çoxmənalılıq probleminə toxunulmuşdur. Türkölogiyada isə K.Musayevin(28), A.Annanurovun (2), V.I.Rassadinin (30), M.I.Otarovun (29), L.A.Pokrovskayanın(33), N.A.Baskakovun(8), Y.I.İşankulovun(18), A.Matqaziyevin(22) əsərlərində türk dillərində çoxmənalılığın yaranma səbəblərindən, istiqamətlərindən bəhs olunmuşdur.

Azərbaycan dilçiliyində A. Qurbanovun(10), S. Cəfərovun(11), R.D.İsrafilovanın(17), Z.Məmmədovun (21), H.Həsənovun (14), Y.Məmmədovun(24), Q.Bağirovun (7), I.Məmmədovun (23), H.Quliyevin(19), X.Əfəndiyevanın (12) elmi yaradıcılığında çoxmənalılıq ətraflı təhlil olunmuşdur. Hətta müxtəlif nitq hissələrinin çoxmənalılığına aid tədqiqatlar aparılmışdır. Məsələn, 1974-cü ildə K.Rzayeva tərəfindən «Müasir Azərbaycan dilində sifətin çoxmənalılığı» (34), 1984-cü ildə T.Mehdiyeva tərəfindən «Müasir Azərbaycan dilində isimlərin polisemiyası» (25), 1991-ci ildə İ.Vəlibəyli tərəfindən isə «Müasir Azərbaycan dilində felin çoxmənalılığı» (37) adlı əsərlər yazılaraq çap olunmuşdur.

Müasir türk dillərində çoxmənalı sözlərin olduqca böyük əhəmiyyəti vardır. Bu fakt sübut edir ki, sözlərin çoxmənalılıq kəsb etmə prosesi türk dillərində ən qədim dövrlərdən fəal şəkildə mövcud olmuşdur. Həmin proses bu gün də məhz müasir türk dillərinin daxili inkişaf qanunlarından birini təşkil edir.

Müasir türk dillərində çoxmənalı sözlərə bütün əsas nitq hissələrində təsadüf olunur. Çoxmənalılığı az olan nitq hissələrinə isə say, əvəzlik və zərf daxildir. Digər əsas nitq hissələri ilə müqayisədə isimlərdə və fellərdə polisemiya hadisəsi daha çox müşahidə olunur. Bunun əsas səbəbi həm isim və fellərin qədimliyi, həm də onların işlənmə dərəcəsinin yüksək olmasıdır.

Son illərdə müstəqillik əldə etmiş Azərbaycan, türkmən, qazax, özbək, qırğız xalqlarının ana dillərinin leksik sistemində çoxmənalılıq prosesi, təbii ki, müasir dövrdə də müşahidə edilir. Məsələn, müasir Azərbaycan dilində yaxın illərdə, ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra çoxmənalılıq qazanmış sözlərə aşağıdakıları nümunə göstərmək olar: yürüş, canlı, dəstək, dondurmaq, şəffaf, cəbhəçi, ulduz və s: Muxalifətçilər yürüş keçirəcək («siyasi tədbir» mənasında), Televiziyadan canlı yayım olacaq («birbaşa» mənasında), İctimai təşkilatlar dövlətdən dəstək istədilər («kömək, yardım» mənasında), Onlar vəzifələrini dondurdular («dayandırmaq» mənasında), Seçkilərin şəffaflığı təmin olunacaq («aşkarlıq» mənasında), Dünənki konsertdə ulduzlar da çıxış etdilər («məşhur müğənni» mənasında) və s.

Türk dillərində çoxmənalılığın (polisemiyanın) yaranma və inkişafına ekstralingvistik faktorlar mühüm təsir göstərmişdir. Çoxmənalı sözlərin semantik inkişafını izlədikdə məlum olur ki, həmin prosesin yönü həmişə mənə həcmnin genişlənməsi istiqamətində olur. Beləliklə, bu semantik proses daha çox dildaxili amillərin təsiri ilə yaranır.

Bəzi leksik vahidlər əksər türk dillərində çoxmənalılıq qazanmışdır. Məsələn, özbək dilində *bovullboş* «baş», «başlangıç», «axır», «əsas», qırğız dilində *baş* «axır, son», «baş», «ədəd, dənə», «bir şeyin yuxarı hissəsi», türkmən dilində *bovull baş* «baş», «mənbə», «başlangıç», «başlıq» və s. Bir qrup söz isə konkret bir dildə çoxmənalılıq qazanmışdır: məsələn, türkmən dilində aş «yemək, plov, sıyıq» mənalarında işlənir. Vaxtilə həmin söz Azərbaycan dilində də çoxmənalılıq qazansa da, sonradan həmin mənalar itmişdir və müasir Azərbaycan dilində bir mənə («plov») qalmışdır. Müxtəlif dil faktları sübut edir ki, çoxmənalılıq prosesi türk dillərində müxtəlif üsullarla yaranmışdır.

Müasir özbək dilində *yurd* (yurd) sözü «vətən, ölkə» mənaları ilə yanaşı, «təhsil müəssisəsi» mənasında da işlənir: *билим юрти* «peşə məktəbi»; *укув юртилари тарих факультетлари* «ali məktəblərin tarix fakültələri» (36, 22; 15, 616). Maraqlıdır ki, həmin söz müasir türk (osmanlı) dilində «tələbə yataqxanası» kimi mənə variantına malikdir. (Xatırladaq ki, *yurd* sözü türk dilində çox aktiv şəkildə işlənir). Yuxarıda qeyd etdiyimiz mənə variantı müasir Azərbaycan, qırğız, türkmən və qazax dillərində yoxdur. Başqa bir fakta nəzər salaq: *al* sözü türkmən dilində «qırmızı», «pis ruh» və «hiylə» mənalarında işlənir. *Al* sözünün qədim mənə variantlarından biri məhz «hiylə»dir. Halbuki müasir Azərbaycan dilində həmin mənə artıq itmişdir.

Yəni Azərbaycan, türkmən, qazax, qırğız, özbək dillərində çoxmənalılıq əldə etmiş sözlərin bir qismi həmin dillərin hamısında geniş mənə variantları qazanmışdır, digər bir qismi isə müəyyən bir dildə geniş mənə variantları əldə etsə də, başqa dildə çoxmənalı şəkildə işlənmə bilməmişdir. Və yaxud bir qrup sözün müxtəlif türk dillərində fərqli mənaları yaranmışdır.

İsmlər: *сүрок* (özbək) «sual, sorğu-sual, imtahan»; *тамга* (özbək) «işarə, gerb, möhür»; *тыра* (özbək) «məmur, bürokrat, ağa, əsil-məsəbli adam»; *йул* (özbək) «üsul, yol, xətt»; *сикини* (özbək) «sıxıntı, təzyiç, çətin vəziyyət»; *суй* (özbək) «qonaqlıq, məclis»; *тахта* (özbək) «taxta, şahmat taxtası, plitə»; *суу* (özbək) «boy, uzunluq, hündürlük, sahil»; *саз* (türkmən) «musiqi, musiqi aləti, nəğmə», *непде* (türkmən) «pərdə, örtük, üz, cild, fəaliyyət»; *ага* (türkmən) «böyük qardaş, yaşlı qohum, dayı»; *агыз* (türkmən) «çixiş, ağız, mənbə, başlangıç»; *гөз* (türkmən) «göz, baxış, nəzər, görmə»; *хатын* (türkmən) «xanım, qadın, arvad»; *эт* (türkmən) «ət, əzələ, meyvənin içi»; *киши* (türkmən) «insan, ər, yad adam»; *аял* (türkmən) «qadın, arvad, qız uşağı»; *агыз* (qazax) «insanın ağızı, tüfəngin güllə açılan hissəsi, ülgücün, biçəğin iti kəşən hissəsi»; *дил* (qazax) «insanın ağızında yerləşən əsas orqan-dil, ünsiyyət vasitəsi olan – dil»; *аях* (qazax) «insanın bədən üzvü; stol və stulun dayaq hissəsi»; *жугар* (qazax) «ciyər, yaxın qohum»; *кол* (qazax) «qol, hərbiçilərin böyük bir qrupu, folklor yaradıcılığında hər hansı süjetin bir variantı»; *тәмәл* (qazax) «binanın özülü, əsas, bünövrə»; *қонақ* (qırğız) «qonaq, mehman, axşam yeməyi, qonaqlıq», *belgi* (qırğız) «bilik, işarə, əlamət», *çer* (qırğız) «torpaq, məsafə, məkan»; *kisi* (qırğız) «insan, yad adam, yad»; *bet* (qırğız) «sifət, istiqamət, vicdan, səhifə, üz»; *boj* (qırğız) «boy, korpus, uzunluq»; *boor* (qırğız) «qaracıyər, yaxın».

Müşahidələr göstərir ki, leksik-semantik vahidlərin inkişafı müxtəlif türk dillərində qeyri-bərabər getmişdir. Məsələn, vaxtilə ad və fel kimi işlənmiş *yap* sözünün müasir Azərbaycan dilində yalnız bir mənası olduğu halda, türk (osmanlı) dilində 10-dan çox mənası var.

Türk dillərində sözlərdə çoxmənalılığın yaranması ən geniş yayılmış leksik-semantik proseslərdən biridir. Həmin prosesə ekstralingvistik faktorların da mühüm təsiri olmuşdur.

Azərbaycan dilində də təkmənalılıqdan çoxmənalılığa doğru inkişaf edən sözlərin böyük əksəriyyətini isimlər və fellər təşkil edir. Bəzi isimlərdə çoxmənalılıq faktlarını nəzərdən keçirək: ilkin, qədim mənası «od qalanan çala, yer» olan *ocaq* sözünün müasir Azərbaycan dilində yeni mənalara yaranmışdır: «evi qızdırmaq, xörək bişirmək üçün bir tərəfi açıq, qalan tərəfləri isə daşdan, kərpicdən hörülmüş kiçik tikili», «soğanın və ya buxar qazanının yanacaq yandırılan yeri, hissəsi»; «müqəddəs yer, pır», «dogma ev-eşik», «bir şeyin yarandığı mənbə», «mərkəz». Məsələn: - Daxma qaranlıq idi, ancaq ocağın ışıltısından künc-bucağı seçmək olurdu (Ə.Vəliyev, ADIL, 111, 457).

Qursağ sözünün ilkin mənası «kəmə, belbağı» olmuşdur. Müasir Azərbaycan dilində isə həmin söz «bel», «coğrafi zona» mənalarda da işlənir: Burada yaz zamanı *qursağa* qədər ot olur (İ.Əfəndiyev, ADIL, 1, 586).

Vaxtilə qədim türk mənbələrində yalnız «qapı» mənasında işlənən *eşik* ismi müasir Azərbaycan dilində həm də «bayır, çöl», «bir şeyin çöl tərəfi», «həyət-baca» mənalarda işlənir; Eşikdəki uğultudan sonra bu səssizliyə girəndə hər ikisi elə bil dərin quyuya düşdülər (ADIL, 11, 223).

Və yaxud ilkin mənası «iki ip və s.-nin bir-birinə bağlanması»ndan əmələ gələn yumru ilmək yeri, habelə ipin özünün ilmək halına salınan yeri» olan *düyün* ismi sonradan Azərbaycan dilində «toy», «dər, kədər», «həlli çətin məsələ» kimi əlavə məna variantları qazanmışdır.

Azərbaycan dilində türk mənşəli sözlərlə yanaşı, bir çox alınma sözlərin də əlavə məna variantları yaranmışdır. Bu tipli sözlərə misal olaraq *cəbhə*, *atəş*, *tava*, *dərman* isimlərini nümunə göstərmək olar.

mənzil - ərəb mənşəlidir. Azərbaycan dilində dörd mənada işlənir: «yaşayış evinin bir neçə otaqdan, mətbəxdən və s.-dən ibarət olan hissəsi», «gedilən yolun bölündüyü hissələrdən hər biri», «məsafə, ara», «güllənin, mərminin hədəfi vura biləcəyi məsafə»;

dərman - fars mənşəlidir. Aşağıdakı mənalarda işlənir: «təbabətdə işlədilən kimyəvi preparat, «əlac, çarə, tədbir»;

süfrə (ərəb mənşəli) - «yemək stolu», «yemək stolunun üstünə, yaxud yerə salınan xüsusi parçadan tikilmiş örtük», «süfrə üstünə qoyulmuş yeməklər»;

tava - (fars mənşəli) - «içində ot, yemək qızdırmaq və bişirmək üçün istifadə olunan kənarları yastı, dairəvi metal qab», «iri, yastı daş»;

məmləkət (ərəb mənşəli) - «bir xalqın yaşadığı yer, ərazi», «ölkə»;

cəbhə (ərəb mənşəli) - «döyüş meydanı», «eyni vaxtda kütləvi surətdə, geniş miqyasda iş aparılacaq yer, sahə»; «müxtəlif hava kütlələri

arasında bölgü zonaları», «bir məqsəd, əməl uğrunda çalışan, mübarizə aparan adamların ən geniş birləşməsi».

məslək - (ərəb mənşəli) - «hər hansı bir dünyagörüşünə əsaslanan əqidə, məfkurə, etiqad», «inam, istək, dilək».

atəş (fars mənşəli) - «od, ocaq», «ışığısaçan bir şey, nöqtə», «topdan və ya tüfəngdən atış», «qızgınlıq, coşğunluq» və s.

Qazax dilində rus dilindən alınma *кынышка* «qeydiyyat kitabçası», «alver edən adamın qeydiyyat aparması», fars dilindən alınma *دەرم* «kədər, xəstəlik, bəla», ərəb dilindən alınma *خىزمەت* «qulluq, hörmət, xidmət», *دаса* «mübahisə, müharibə, döyüş», *саат* «saat, vaxt, an, müddət» mənalarda işlənir (1, 42), özbək dilində ərəb dilindən alınma *азиз* «əziz, qiymətli, müqəddəs», *давлат* «var», «dövlət», «əmlak, xösbəxtlik»; yunan dilindən alınma *антика* «qədim, əla», «qeyri-adi» mənalarda (36, 20; 111; 7), qırğız dilində ərəb dilindən alınma *барғ* «fərq, qiymət, dəyərli, nüfuz» (19, 72), *ајал* «qadın, arvad, xanım» (19, 18), fars dilindən alınma *ојрон* «dağıdıcı, güclü, bərk» (19, 318) mənalarda işlənir.

Yuxarıdakı faktlar sübut edir ki, başqa dillərdən türk dillərinə keçən alınmaların bir çoxu həmin dillərdə yeni məna variantları qazanmışdır.

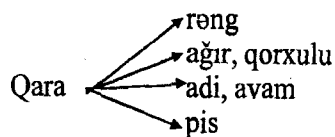
Sifətlər: *көк* (türkmən) «kök, əsas, əsil; *аи* (türkmən) «qırmızı, hiyləgər, pis ruhlu, hiylə»; *үүму* (türkmən) «parlaq, iti, cəlbədiçi, kəskin»; *неc* (türkmən) «nazik, kiçik miqdarda, pis, düzgün olmayan»; *ламуф* (özbək) «gözəl, incə, xoşagəlmə»; *маз* (özbək) «aşağı, əsas»; *күк* (özbək) «göy, mavi, yaşıl»; *камма* (özbək) «böyük, yaşlı, iri, baş»; *мырау* (özbək) «doğru, həqiqi, düz, şəərəfli»; *менук* (özbək) «sağlam, möhkəm, iradəli»; *ағиr* (Azərbaycan) «bərk, dərin, yavaş, təmkinli, vüqarlı, çəkili»; *quru* (Azərbaycan) «yaş olmayan, boş, mənasız, şert, laqeyd, soyuq»; *acı* (Azərbaycan) «şirinin əksi, kəskin dad, kədər, qəm, fəlakət»; *ac* (qırğız) «ac, tamahkar, kimsəsiz»; *ајаз* (qırğız) «təmiz, aydın, əyri, zərif, nazik»; *боғ* (qırğız) «boş, zəif, mənasız»; *боz* (qırğız) «ağ, havada tutqunluq, ayaq dəyməmiş torpaq»; *сүггун* (qırğız) «yağlı, qidalandırıcı, qalın»; *суқул* (qırğız) «təcili, fəvqəladə, kəskin, yaxın»; *сох* (qırğız) «böyük, yaşlı, qüdrətli, başçı»; *азыр* (qazax) «çətin, çəkili, ağır, ciddi, vacib»; *эи* (qazax) «yaxşı, sağlam»; *иңжэ* (qazax) «nazik, zərif, yumşaq»; *зөзэл* (qazax) «göyçək, qəşəng, qəşəng qız»; *үйиул* (qazax) «yaşıl, yetişməmiş, göy-göyertli»; *зөz* (qazax) «göy, mavi, səma» və s.

Azərbaycan dilində işlənən sifətlərin bir qismi çoxmənalıdır. Azərbaycan dilində *boz*, *vəhşi*, *sarı*, *yaxşı*, *böyük*, *sərt*, *isti*, *soyuq*, *acı*, *şirin*, *ağır*, *şit*, *kor*, *pis*, *sakli*, *mavi*, *boş*, *qoca*, *lal*, *bərk*, *azad*, *qara*, *sağ*, *nazik* sifətləri daha çox məna variantlarına malikdir. Çünki həmin sifətlər dilimizdə daha məhsuldar şəkildə işlənir. Sifətin çoxmənalılığı ilə əlaqədar yaranan omonimlər sözün semantik dəyişikliyə uğraması və ya onun mənalardan birinin inkişaf edərək əsas mənadan tamamilə uzaqlaşması nəticəsində əmələ gəlir. Mənalara arasındakı əlaqənin itməsi bəzən onların sinonimləri ilə müəyyən edilir. Əgər mənalara yaxındırsa, bu, çoxmənalılıq kimi səciyyəvləndirilir. Sifətlərin semantik inkişafının birinci mərhələsində əlamət və ya keyfiyyət bildiren sözlərdən oxşar əlamətləri

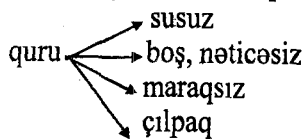
adlandırmaq üçün istifadə olunur. İkinci mərhələdə məfhumlar köçürülür. Üçüncü mərhələdə isə mənə əlaqəsi qırılır (26, 142-148).

Sifətlərin rəngləri, məkan və həcm əlamətlərini, dad və lamisə üzvlərimizlə dərk edilə bilən əlamət və keyfiyyətlərini bildiren növləri çoxmənalılığa daha çox meyl edir:

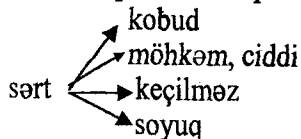
Məsələn:

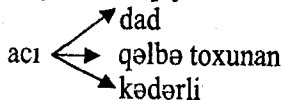
qara rəng-qara xəbər-qara camaat-qara gün

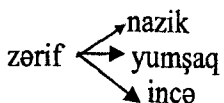
quru səhra-quru cavab-quru söz-quru adam

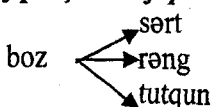
sərt rəftar-sərt qaya-sərt külək- sərt qanun

acı bibər-acı söz-acı həyat

zərif parça- zərif qadın- zərif allər

boz pencək-boz hava-boz sifət

Sxemlərdən görüldüyü kimi, digər nitq hissələrində çoxmənalılıq necə təzahür edirsə, sifətlərdə də çoxmənalılıq o cür özünü göstərir. Yəni sözün çoxmənalılığı məhz kontekstdə, digər sözlərlə əlaqədə (məna və sintaktik) yaranır.

Çoxmənalı olmaq üçün söz, hər şeydən əvvəl, söz birləşmələrində və cümlələrdə əlavə mənalar kəsb edir. Çoxmənalı sözlərdə hər hansı bir sözün ifadə etdiyi mənalar əsasən bir məfhum ətrafında toplaşaraq onu müxtəlif mənə çalarlıqları ilə ifadə edir.

Çoxmənalı sözlərin semantik inkişafı sübut edir ki, həmin prosesin yönümü sözün məna həcminin genişlənməsi istiqamətində olur. Sözün məna həcminin genişlənməsi yeni törəmə mənaların yaranması və sinonimlik əlaqəsinin genişlənməsi nəticəsində əmələ gəlir. Bu zaman sözün məntiqi-əşyavi məzmunu və tətbiqolunma sahəsi genişlənir. Çoxmənalılıq nəticəsində semantik məzmun öz əvvəlki sahəsini genişləndirir, əsas məna isə ya olduğu kimi qalır, ya da bir qədər zəifləyir.

Fellər: **inildəmək** (Azərbaycan) «şiddətli, ağırlı səs çıxarmaq, bədbinlik göstərmək, yanıqlı, həzin nəغمə ilə oxumaq»; **bağışlamaq** (Azərbaycan) «hər hansı bir malı, bir şeyi başqasına təmənnasız vermək, günahından keçmək, hər hansı bir alınacaq şeydən intina etmək»; **çalışmaq** (Azərbaycan) «bir şeyi əldə etmək üçün cəhd etmək»; «fəaliyyət göstərmək, iş görmək»; **çevirmək** (Azərbaycan) «hər hansı əşyanın və s.-nin yönünü dəyişmək, başqa tərəfə yönəltmək, tərcümə etmək, başqa vəziyyətə, hala gətirmək»; **dayanmaq** (Azərbaycan) «hərəkətsiz qalmaq, bir yerdə durmaq, israr etmək, səbr etmək»; **kutarmak** (özbək) «qalxmaq, yüksəlmək, aparmaq, köçürmək»; **kukarmek** (özbək) «göyermək», böyümək»; «başlamaq»; **bulmek** (özbək) «olmaq, yerləşmək, tapmaq, qutarmaq»; **vokışmek** (özbək) «kömək etmək», «bir-birinə nəzər yetirmək», «qulluq etmək»; **bilmok** (özbək) «bilmək», tanımaq», «ehtimal etmək», «hesab etmək», «bacarmaq»; **botmek** «yükənmək, oturmaq», «batmaq»; **ayırmaq** (qırğız) «ayırmaq, fərqləndirmək, bölmək»; **körmek** (qırğız) «görmək, sınaqdan keçirmək, nə isə hesab etmək»; **köpme** (qırğız) «razılaşmaq, adət etmək, uyğunlaşmaq»; **kirmek** (qırğız) «daxilə hərəkət etmək, döyüşə girmək, nail olmaq»; **çalmaq** (qırğız) «güclü zərbə vurmaq, kəsmək, yola baxmaq, taxmaq»; **çekmek** (qırğız) «çəkmək, itələmək, fəaliyyət göstərmək»; **kuymaq** (qırğız) «gözləmək, vurmaq, yanmaq»; **kaçmax** (qazax) «uzaqlaşmaq, qoşulub qaçmaq, aralanmaq»; **qəzmax** (qazax) «seyrə çıxmaq, hərəkət etmək, hər hansı bir şəxsə münasibət yaratmaq» (məcazi mənə), **uçmax** (qazax) «uçmaq», «dağılmaq, həddindən çox sevinmək» (məcazi mənədə), **vermax** (qazax) «keçmək», «arxada qoymaq», «ötmək», «zamanın, vaxtın keçməsi»; **kəsmax** (qazax) «kəsmək», «əlaqəni pozmaq», «söndürmək»; **çukmak** (türkmən) «seçilmək», «çıxmaq», «qalxmaq», «baş vermək», «qurtarmaq», «yerləşmək», «çixış etmək»; **aramak** (türkmən) «seçmək», «ayırmaq», «narahat olmaq»; **ösdürmek** (türkmən) «böyütmək», «tərbiyə etmək», **saklamak** (türkmən) «saxlamaq, qorumaq, izləmək»; **salmak** (türkmən) «tikmək, təşkil etmək», «vurmaq», «qoymaq», «iz qoymaq»; **çanlanmak** (türkmən) «təmiz olmaq», «qurtarmaq», «yaxa qurtarmaq»; **sabaşmak** (türkmən) «qurtarmaq», «təmizlənmək», «azad olmaq», **çidamak** (türkmən) «dözmək», «dağılmaq», «gətirmək»; **oturmek** (türkmən) «oturmaq», «yaşamaq», «dustaqlı olmaq»; **yıqnamak** (türkmən) «yığmaq», «aradan götürmək», «təkmilləşdirmək»; **oynamak** (türkmən) «oynamaq»,

«rəqs etmək», «qalib gəlmək», «ifa etmək»; *qızarmaq* (türkmən) «qırmızı rəngə boyanmaq», «tutulmaq», «hirsənmək» və s.

Faktlardan görüldüyü kimi, Azərbaycan, qırğız, qazax, türkmən, özbək dillərində işlənən fellərdə çoxmənalılıq çox geniş yayılmışdır. Xüsusilə hərəkət fellərində çoxmənalılıq özünü daha çox göstərir. Tədqiqata cəlb edilən fellərin mənsub olduqları türk dillərində fərdi cəhətlər də müşahidə edilir. Məsələn, qazax dilində *kəsmək* və *burmaq* fellərinin çoxmənalı şəkildə işlənməsinə daha məhsuldar formada rast gəlinir.

Qədim dövrlərdə fel kökləri, əsasən təkhecəli olmuşdur. Bir çox fel kökləri, yalnız bir səsdən ibarət olaraq müxtəlif mənalar bildirmişdir. Cəmiyyət inkişaf etdikcə, həyat tərzində dəyişdikcə yeni mənaların yaranmasına da ehtiyac yaranmışdır. Eyni zamanda, ümumi mənə bildirən ilkin köklər əsasında da yeni mənə daşıyan müxtəlif sözlər yaranmışdır. Türk dillərində vaxtilə kök fellərin müxtəlif, fərqli mənalarının yaranması çoxmənalılıq prosesi ilə sıx bağlıdır. Bəzi faktları nəzərdən keçirək: *bas-* (Azərbaycan) «üstədən sıxmaq», «tapdalamaq», «öldürmək», «qalib gəlmək», «batırmaq», «islatmaq», «əhatə etmək», «örtmək»; *öt-* (Azərbaycan) «keçmək», «irəli getmək», «ötüb keçmək», «aşmaq», «sovuşmaq»; *oy-* (Azərbaycan) «qazımaq», «dağıtmaq», «deşmək»; *yax-* (Azərbaycan) «sürmək», «boynuna qoymaq», «ləkə yaxmaq»; *sür-* (Azərbaycan) «aparmaq», «istiqlətləndirmək», «idarə etmək», «davam etmək»; *hürk-* (Azərbaycan) «səsdən qorxub çəkilmək», «qorxmaq»; *sat-* (Azərbaycan) «satmaq», «xain çıxmaq, ələ vermək»

Bat- (qırğız) «yükənmək», «batmaq», «itmək»; *ayt-* (qırğız) «demək», «söyləmək», «mühakimə etmək»; *de-* (özbək) «demək», «söyləmək», «adlandırmaq», «fikirləşmək», «ehtimal etmək»; *bos-* (özbək) «sıxmaq», «hücum etmək», «zor tətbiq etmək», «addımlamaq»; *kel-* (özbək) «yaranmaq», «gəlmək», «yaxınlaşmaq»; *kür-* (özbək) «görmək», «baxmaq», «hesab etmək», «nəzər yetirmək»; *teq-* (özbək) «toxunmaq», «yaxınlaşmaq», «düşmək», «itələmək»; *sal-* (özbək) «qurmaq», «vurmaq», «qane etmək», «düzəlmək»; *sur-* (özbək) «hərəkət etmək», «itələmək», «yayımaq»; *vur-* (qazax) «zərbə yetirmək», «öldürmək», «həzirləmək»; *yux-* (qazax) «çevirmək», «idman mübarizəsində qalib gəlmək», «dağıtmaq»; *at-* (qazax) «tullamaq», «güllə atmaq», «atəş açmaq», «atmaq»; *or-* (türkmən) «böyümək», «meydana çıxmaq», «qalxmaq»; *öt-* (türkmən) «keçmək», «axmaq», «qovmaq», «yaşamaq»; *kes-* (türkmən) «kəsmək», «ayırmaq», «yaralamaq», «bağlamaq», «çəkmək», «yenmək», «vermək»; *qon-* (türkmən) «dayanmaq», «dincəlmək», «qonmaq»; *as-* (türkmən) «asmaq», «edam etmək», «gəzdirmək» və s.

Yuxarıda nəzərdən keçirilən kök fellər daha qədim fellərdir. Həmin fellərin əsasında məhz sonradan türk dillərində çoxhecəli fellər yaranmışdır.

Azərbaycan dilində təkmənalılıqdan çoxmənalılığa doğru inkişaf edən fellər arasında iş, hərəkət, təfəkkür felləri üstünlük təşkil edir. Məsələn, *yadırğa-* «yaddan çıxarmaq», «yadlaşmaq», unutmaq», *get-* «addım ataraq hərəkət etmək», «yerimək», «addımlamaq», «olduğu yeri tərk etmək», «köçmək», «keçmək», «davam etmək», «yaxınlaşmaq», *çat-* «bir

yərə yetişmək», «bir şeyə çatmaq», «müəyyən sayə yetişmək», «kifayət etmək», «məlum olmaq» və s.

Məlumdur ki, çoxmənalılıq əsasən əşyalar, predmet və hadisələr əsasında oxşarlıq, bənzəyiş nəticəsində yaranır. Məsələn, isimlərdə, xüsusilə ümumi isimlərdə çoxmənalılığın səbəbi odur ki, onlar həmcins əşyaların, hadisələrin və mücərrəd anlayışların ümumi adını ifadə edir. Onlarda ümumiləşmə güclüdür. Ümumi isimlər konkret və məcazi mənələrdə işlədilərək oxşar əşyaların ümumiləşmiş adı kimi çıxış edir. Bunlar öz əşyavilik mənalarını saxlamaqla bərabər, əlamət və keyfiyyət məzmunu da əldə edə bilər. Məhz ona görə də onların sintaktik funksiyası da dəyişir. Bütün bu amillər ümumi isimlərin çoxmənalılığa daha çox meyli etməsinə əsas verir.

İsim, sifət və fellərdən başqa, saylarda, əvəzliliklərdə, zərflərdə də, az da olsa, çoxmənalılıq müşahidə edilir. Məsələn, qazax dilində saylarda polisemiya hadisəsinə az rast gəlinir. Əsasən həmin dilə *bir* sayı bir neçə mənada işlənir, digər saylar isə təkmənalıdır. Azərbaycan dilində isə həm *bir* sayı, həm də *yüz*, *min*, *az*, *çox* sayları geniş mənə variantlarına malikdir. Azərbaycan dilində *irəli*, *geri* zərfləri nisbətən daha çox çoxmənalı şəkildə işlənir. Eyni zamanda, *nə*, *kim* əvəzlilikləri də müasir Azərbaycan dilində çoxmənalılıq qazanmışdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Алиев Ф. Очерки по лексике языка тюрк казахстана. Алма-Ата, 1978.
2. Аннануров А. Дилин сөзлүк составы хакында. Ашгабат. 1961.
3. Antal L. Content, meaning and understanding. The Naque, 1964.
4. Антрушина Г. Из истории слов и их значений М. 1960.
5. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I-IV c. B. I-1964, II -1980, III - 1983, IV-1987.
6. Azərbaycan türkcəsi sözlüyü. I-II c. İstanbul, 1994.
7. Bağirov Q. Azərbaycan dilində fellərin leksik-semantik inkişafı. B., 1974.
8. Баскаков Н.А. Состав лексики каракалпакского языка и структура слова. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Ч. 4. Лексика. М., 1962.
9. Будагов Р.А. Сравнительно-семасиологические исследования. М., 1963.
10. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. B., 1985.
11. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. B., 1982.
12. Əfəndiyeva X. Azərbaycan və türk ədəbi dillərində kök və düzəlmə fellərin semantik diferensiasiyası. Nam.dis.avtores. B., 1997.
13. Фомина М. Современный русский язык. М., 1990.
14. Həsənov H. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. B., 1978.
15. Хошимов С. Туркистан АССР ва Узбекистон ССР-нинг Москвадаги Мухтор выколлатхопалари тарихиндан (1918-1991 йиллар), Ташкент, 1987, Автореферат.
16. Историческое развитие лексики тюркских языков. М., 1961.
17. İsrailova R. Müasir Azərbaycan dilində bəzi sözlərin leksik-semantik inkişafı. Azərb. EA-nın «Xəbərləri», № 9. B., 1979, s. 80-82.
18. Ишанкулов Ю.К. К истории названий плодов в узбекском языке. Т., 1985.
19. Киргизско-русский словарь. М., 1940.
20. Кулиев Г. Семантика глагола в тюркских языках. Б., 1988.

21. Мамедова З. Расширение значения слов в современном азербайджанском литературном языке. Канд. дисс. Б., 1984.
22. Матгазиев А. Семантическое изменение слов – внутренний фактор развития языка. Советская тюркология. № 5. Б., 1974, с. 65-69.
23. Məmmədov İ. Azərbaycan dili semasiologiyasına giriş, B., 1988.
24. Məmmədov Y. Azərbaycan dilində sözlərin leksik-semantik inkişafı, B., 1987.
25. Мехтиева Т. Полисемия имен существительных в современном азербайджанском языке. Канд. дисс. Б., 1984.
26. Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası. B., 1985.
27. Müasir Azərbaycan dili. I cild. B., 1978.
28. Мусаев К. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. М., 1975.
29. Отаров М. Профессиональная лексика карачаево-балкарского языка. Н., 1978.
30. Рассадин В. Фонетика и лексика тофаларского языка. Улан-Уде, 1971.
31. Rzaeva K. Müasir Azərbaycan dilində sifətin çoxmənalılığı. B., 1974.
32. Пауль Г. Принципы истории языка. М., 1960.
33. Плотников Б. Основы семасиологии. М., 1984.
34. Покровский М. Избранные работы по языкознанию. М., 1959.
35. Туркменско-русский словарь, М., 1968.
36. Узбекско-русский словарь, Т., 1941.
37. Vəlibəyli İ. Müasir Azərbaycan dilində fəlin çoxmənalılığı. B., 1991.
38. Виноградов В. Основные типы лексических значений слова. ВЯ, 1953, № 5, с. 15.
39. Шмелев Д. Очерки по семасиологии русского языка. М., 1964.
40. Звегинцев В. Семасиология, М., 1957.

MÜNDƏRİCAT

Ön söz.3

TÜRK DİLLƏRİNİN ETİMOLOGİYASINA DAİR

Ə.M.Cavadov. Toy mərasimləri.....	5
K.T.Ramazanov. Türk dillərində quş adları.....	18
Bir neçə bitki adının etimologiyası.....	74
Ə.S.Kuliyev. Фитонимы в азербайджанском языке.....	121
M.M.Mirzəliyeva. Məna növ şəkilçili bəzi fəllərin etimoloji təhlili.....	172

TÜRK DİLLƏRİNİN TARİXİNƏ DAİR

E.Məmmədov. Nəsiminin leksikası oğuz dilləri kontekstində.....	182
E.Ələkbərova. Qədim türk leksikası və Azərbaycan dili.....	234
B.Karəfil. Бытовая лексика гагаузского языка.....	274

MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜNDƏ TÜRK DİLLƏRİ LEKSİKASINDA GEDƏN PROSESLƏR

M.M.Mirzəliyeva. Dilin lüğət tərkibi. Təşəkkül, inkişaf və təkmilləşmə..	291
İ.Kazımov. Müstəqillik qazanmış türk xalqlarının dilində alınma leksika..	294
B.Məhərrəmov. Müstəqillik qazanmış türk dövlətlərinin (Azərbaycan, özbək, qazax, türkmən, qırğız) dilində çoxmənalılıq.....	320

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
İ.Nəsimi ADINA DİLÇİLİK İNSTİTUTU

TÜRK DİLLƏRİNİN TARIXI-MÜQAYİSƏLİ
LEKSİKOLOGİYASI MƏSƏLƏLƏRİ

I cild

Nəşriyyatın müdiri
Şıxıyev M.N.

Redaktorlar: Şükürlü E.Ə.
Xəlilova A.İ.
Korrektor: Hübətova D.F.
Operator: Qədimova A.Ə.
Dizayner: Qəhrəmanov R.A.

Kompüter yığıcı: Ülviyyə Hüseynova

Yığma verilib: 01.06.2003
Çapa imzalanıb: 04.02.2004
Format: 60X84 1/16, Sifariş 11. Tiraj 170.

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
Bakı Slavyan Universiteti,
«Kitab aləmi» nəşriyyat-poliqrafiya mərkəzi
Ünvan: Bakı, S.Rüstəm 25.

HÖRMƏTLİ OXUCU!

Bakı Slavyan Universitetinin «Kitab aləmi» nəşriyyat-poliqrafiya mərkəzi müəllif və redaktorları, tədqiqatçı və tərcüməçiləri əməkdaşlığa dəvət edir.

Biz filologiya, tarix, fəlsəfə, iqtisadiyyat, sosiologiya, beynəlxalq münasibətlər, tibb, dəqiq elmlər, informatika, həm də ali məktəb və tədris ədəbiyyatlarını nəşr edirik.

Təkliflərinizi gözləyirik.

Bizim ünvan:

Azərbaycan Respublikası, Bakı şəhəri, S.Rüstəm küç. 25,
Bakı Slavyan Universiteti I mərtəbə otaq №-99.
«Kitab aləmi» nəşriyyat-poliqrafiya mərkəzi
Tel: 41 50 68 (1-76)
Mob: 387 00 90
e-mail: Kitab-alami@yandex.ru

УВАЖАЕМЫЙ ЧИТАТЕЛЬ!

Издательско-полиграфический центр «**Kitab aləmi**»
Бакинского славянского университета приглашает к сотрудничеству авторов и редакторов, исследователей и переводчиков.

Мы издаем книги по филологии, истории, философии, экономике, медицине, социологии, международным отношениям, точным наукам, информатике, а также вузовскую и учебную литературу.

Ждём Ваших предложений.

Наш адрес:

Азербайджанская Республика, город Баку, ул. С.Рустама 25,
Бакинский славянский университет, I этаж комната №-99.
Издательско-полиграфический центр «**Kitab aləmi**»
Тел: 41 50 68 (1-76)
Моб. 387 00 90
e-mail: Kitab-alami@yandex.ru